

ГЕОГРАФІЯ

ГЕОГРАФИЯ

9

ГЕОГРАФІЯ

**Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

**Тернопіль
Астон
2026**

УДК 91(075.3)
Г 55

Авторський колектив:
Запотоцький С. П., Зінкевич М. В., Сovenко В. В.,
Гудзеляк І. І., Івах В. Ю., Івах Я. Є.,
Брайчевський Ю. С., Мозіль О. В.

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 27.01.2026 № 110)

Підручник підготовлено відповідно до модельної навчальної програми
«Географія. 6–9 класи» (автори Запотоцький С. П., Карпюк Г. І., Гладковський Р. В.,
Довгань А. І., Сovenко В. В., Даценко Л. М., Назаренко Т. Г., Гільберг Т. Г., Савчук І. Г.,
Нікітчук А. В., Яценко В. С., Довгань Г. Д., Грома В. Д., Горовий О. В.).

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Наукове редагування д. г. н. К. В. Мезенцева
та д. г. н. М. С. Дністрянського

Запотоцький С. П. та ін.

Г 55 Географія : підручник для 9 класу закладів загальної серед-
ньої освіти / Запотоцький С. П., Зінкевич М. В., Сovenко В. В.,
Гудзеляк І. І., Івах В. Ю., Івах Я. Є., Брайчевський Ю. С.,
Мозіль О. В.; наук. ред. К. В. Мезенцев та М. С. Дністрян-
ський. — Тернопіль : Астон, 2026. — 272 с.

ISBN 978-966-308-984-3

Підручник підготовлено відповідно до модельної навчальної
програми «Географія. 6–9 класи» (автори Запотоцький С. П.,
Карпюк Г. І., Гладковський Р. В., Довгань А. І., Сovenко В. В.,
Даценко Л. М., Назаренко Т. Г., Гільберг Т. Г., Савчук І. Г.,
Нікітчук А. В., Яценко В. С., Довгань Г. Д., Грома В. Д.,
Горовий О. В.).

Змістове наповнення підручника враховує вікові особли-
вості учнівства та сприятиме досягненню очікуваних резуль-
татів навчання, передбачених модельною програмою.

УДК 91(075.3)

ISBN 978-966-308-984-3

Інтерактивний електронний додаток
можна переглянути за QR-кодом
або за покликанням <https://cutt.ly/FrFr5YRJ>

© Запотоцький С. П., Зінкевич М. В., Сovenко В. В.,
Гудзеляк І. І., Івах В. Ю., Івах Я. Є.,
Брайчевський Ю. С., Мозіль О. В., 2026
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2026

ЗМІСТ

Передмова.....	5
§ 1. Вступ. Суспільна географія	7
§ 2. Карти суспільних явищ і процесів	12
<i>Повторимо</i>	14

РОЗДІЛ І. НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ І СВІТУ

Тема 1–2. Демографічні процеси. Зайнятість населення.....	16
§ 3. Кількість та природне відтворення населення	16
§ 4. Міграції	25
§ 5. Статеві-віковий склад населення	30
§ 6. Зайнятість населення.....	37
<i>Повторимо</i>	42
Тема 3. Розселення.....	43
§ 7. Розміщення населення. Типи поселень.....	43
§ 8. Урбанізація	50
Тема 4. Етнічний, релігійний склад.....	57
§ 9. Географія етносів	57
§ 10. Географія релігій	63
<i>Повторимо</i>	69

РОЗДІЛ ІІ. НАЦІОНАЛЬНА І СВІТОВА ЕКОНОМІКА

Тема 1. Економіка	71
§ 11. Світове господарство та показники економічного розвитку ...	71
§ 12. Національна економіка. Секторальна структура господарства. Типи країн	80
Тема 2. Просторова організація виробництв первинного сектора економіки	89
§ 13. Сільське господарство як вид економічної діяльності.....	89
§ 14–16. Рослинництво та тваринництво. Лісове господарство. Рибальство й аквакультура	95
§ 17. Видобувна промисловість. Паливна промисловість світу та України	109
§ 18. Видобувна промисловість. Гірничорудна і гірничо-хімічна промисловість світу та України	116
<i>Повторимо</i>	122

Тема 3. Просторова організація виробництв вторинного сектора економіки	123
§ 19. Паливно-енергетичний баланс. Електроенергетика	123
§ 20. Металургійне виробництво	133
§ 21. Хімічне виробництво. Виробництво будівельних матеріалів та інші виробництва	141
§ 22. Виробництво машин та устаткування	150
§ 23. Виробництво тканин, одягу, взуття	158
§ 24. Виробництво харчових продуктів	165
<i>Повторимо</i>	<i>172</i>

Тема 4. Просторова організація виробництв третинного сектора економіки	173
§ 25. Транспорт	173
§ 26. Торгівля	179
§ 27. Туризм	185
§ 28. Ділові та фінансові послуги	191
§ 29. Наука та IT-індустрія	195
<i>Повторимо</i>	<i>200</i>

РОЗДІЛ III. РЕГІОНИ І КРАЇНИ

Тема 1. Регіони світу	202
§ 30. Регіони і субрегіони світу. Геополітична карта світу	202
Тема 2. Європа.....	207
§ 31. Загальна характеристика Європи.....	207
§ 32. Західна та Північна Європа.....	212
§ 33–34. Південна та Східна Європа.....	219
Тема 3. Азія	
§ 35. Загальна характеристика Азії	224
§ 36–37. Східна Азія	228
§ 38. Південна та Південно-Східна Азія	234
§ 39. Південно-Західна та Центральна Азія	240
Тема 4. Америка	
§ 40. Загальна характеристика Америки	246
§ 41. Північна Америка	248
§ 42–43. Латинська Америка і Карибський басейн	254
Тема 5. Африка. Океанія	
§ 44–45. Загальний огляд Африки та Океанії	261
<i>Повторимо</i>	<i>268</i>

Словник географічних термінів і понять	269
Рекомендована література.....	271

Друзі школярі та школярки!

Ваша подорож зі шкільною географією завершується. Так, буде продовження навчання географії у старших класах, але те, що вже пізнано, засвоєно та вміло використовуване, буде основою в подальшому навчанні та житті.

Вивчаючи географію, вам випала унікальна можливість опанувати природничими, громадянськими та картографічними знаннями та вміннями. Жоден інший шкільний предмет не об'єднує в собі таке розмаїття цікавих та важливих знань.

У цьому навчальному році ви вивчатимете основи соціальної та економічної географії, а також країнознавство. Ви познайомитеся з тим, хто (розділ «Населення України і світу») і як (розділ «Національна та світова економіка») використовує природні умови і ресурси планети Земля та як це відбувається в окремих регіонах та країнах (розділ «Регіони і країни»).

Пізнавши розмаїття природи планети та нашої країни, зрозумівши, яке багатство нам подаровано, дізнаєтесь про те, як організована господарська діяльність людей, чому ми маємо бути відповідальними користувачами всіх земних благ та як треба діяти, щоб гідно жити і не збіднювати наступні покоління. Тож ви продовжите опановувати нові дослідницькі вміння. Навчитесь опрацьовувати різні джерела статистичної інформації, створювати власну інформаційну графіку. Та зможете ствердно сказати, що розумієте розмаїття світової спільноти та особливості українського та світового господарства.

Усю мандрівку вас буде супроводжувати цей підручник, у якому головними дороговказами будуть три розділи та 14 тем. На кожній локації-параграфі зорієнтуватися допоможуть «дорожні» знаки-рубрики:

ІНФОРМАЦІЙНІ

Ви дізнаєтеся.

Розташована на початку параграфа, вона повідомляє, про що йтиметься в ньому.

Пізнаймо більше.

Містить додаткові відомості про об'єкти, процеси, явища, які стосуються теми параграфа.

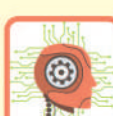
Скористайтеся QR-кодом або покликанням.

Містить відео- й текстові додаткові матеріали, які мають інформаційний характер і сприятимуть глибшому засвоєнню навчального матеріалу.

Підсумовуємо.

Розташована в кінці параграфа. У ній подано дуже короткий підсумок.

Що каже штучний інтелект?

Містить завдання для ШІ, поглиблює географічні знання, прогнозує процеси і явища. Дозволяє критично оцінювати інформацію, згенеровану ШІ.

► ЗАКЛИЧНІ ДО ДІЇ

Робота в групі.

Спільна робота в групі для проведення дослідження чи іншої практичної діяльності.

Практикуймо. Це загальна рубрика, яка містить практичні завдання та інтерактивні вправи. До неї прикріплені значки для означення виду діяльності або її мети.

Досліджуємо довкілля

Працюємо з інформацією

Пізнаємо розмаїття і закономірності довкілля

Діємо заради збалансованого розвитку суспільства

Набуваємо картографічної грамотності

Географія для життя

ПОВТОРИМО

Повторимо. Кожна тема завершується підсумковою сторінкою із графічним зображенням її основних відомостей.

ДПА / НМТ

Цим значком позначені зразки завдань з вивченої теми, які є у предметних тестах Національного мультипредметного тесту Українського центру оцінювання якості освіти.

Сподіваємося, що цей підручник стане для вас не просто джерелом знань, а справжнім навігатором у світі географії. Нехай кожне дослідження, практична робота чи моделювання відкривають перед вами нові горизонти, розвивають критичне мислення та допомагають краще зрозуміти себе і світ. Вивчаючи географію, ви навчитеся бути свідомими громадянами, відповідальними за природу, ресурси та майбутнє нашої планети.

**З найкращими побажаннями
успіхів і відкриттів — авторський колектив.**

Ви дізнаєтеся:

- що вивчає суспільна географія;
- з яких наукових дисциплін складається суспільна географія;
- як знання із суспільної географії допомагають у житті кожної людини;
- про вчених та наукові осередки суспільної географії в Україні.

1. Що вивчає суспільна географія

У попередніх класах ви ознайомилися з природними оболонками Землі — літосферою, гідросферою, атмосферою та біосферою. Суспільство також є частиною земної оболонки, а компоненти природи безпосередньо залучені до життя і всіх видів діяльності людей. Із розвитком суспільства відбувалось освоєння нових земних просторів та компонентів довкілля.

Суспільна географія вивчає просторову (територіальну) організацію суспільства та його окремих частин — населення, виробничої, соціальної, політичної сфери.

Суспільство — це велика група людей, які живуть разом на певній території, використовують природні ресурси цієї території, взаємодіють між собою в господарській діяльності для створення матеріальних і культурних цінностей.

Просторові форми організації суспільства мають такі рівні:

- локальний (міські і сільські поселення, невеликі адміністративно-територіальні утворення);
- регіональний (великі адміністративно-територіальні утворення, історико-географічні регіони, зони сільськогосподарської спеціалізації та інші);
- державний (держава, країна);
- макрорегіональний (великі регіони світу, міждержавні інтеграційні угруповання, транспортні коридори);
- глобальний (людство в цілому).

2. Структура суспільної географії

Суспільство є надзвичайно складною системою, тому в суспільній географії виокремлюють наукові дисципліни, які мають свій вузький предмет дослідження. Це — географія населення, економічна, соціальна і політична географія (мал. 1).

Мал. 1. Структура суспільної географії

Географія населення вивчає особливості демографічного розвитку країн і регіонів, розселення, міграції, зайнятість населення, етнічний і релігійний склад (мал. 2).

Соціальна географія вивчає соціальну сферу суспільства — умови і рівень життя людей, соціальну поведінку, соціальні негаразди, просторові прояви соціальних проблем, культурні ландшафти (мал. 3).

Економічна географія досліджує просторову організацію господарської діяльності людей. Вона аналізує вплив природно-ресурсних, соціальних, економічних та політичних факторів на розвиток і розміщення виробництва, транспорту, торгівлі та інших сфер економіки (мал. 4).

Практикуймо

Оберіть одну з галузей суспільної географії (на вибір) і підготуйте дослідницьку презентацію, в якій дайте відповіді на такі запитання: Що вивчає ця галузь? Які методи вона використовує? Які актуальні проблеми сьогодні досліджують у її межах? Оцініть її значення для життя людей та розвитку економіки України та світу.

Мал. 2. Майдан Незалежності в Києві

Мал. 3. Культурний ландшафт.
Карпати

Мал. 4. Автомобільний завод в Європі

Мал. 5. Трибуна в залі засідань ООН

Політична географія вивчає просторові аспекти політичних явищ і процесів, зокрема політичну карту, становлення держав, їхніх кордонів, досліджує адміністративно-територіальний устрій, політичну активність людей, військовий потенціал держав, територіальні конфлікти. Політична географія оцінює, як

географічні особливості держав та їхнє сусідство впливають на владу та міжнародні відносини (мал. 5).

Суспільна географія має тісні зв'язки з природничою географією, картографією, економікою, статистикою, демографією, соціологією, екологією, історією і топонімією (мал. 6).

Мал. 6. Суспільна географія в системі наук

Практикуймо

Уявіть, що ви консультуєте з питань географії. До вас звертається уряд країни, де зростає безробіття, зменшується народжуваність і загострюються економічні проблеми. Які галузі суспільної географії мають долучитися до аналізу ситуації? Яку інформацію слід зібрати? Які рішення можна запропонувати?

3. Практичне значення суспільної географії

Суспільна географія має важливе значення для розуміння просторової організації суспільства, взаємодії між людьми та економікою, політикою і природним середовищем. Завдяки дослідженням суспільної географії можна ефективніше планувати розвиток територій, враховувати потреби населення, прогнозувати економічні, соціальні та політичні процеси, приймати обґрунтовані управлінські рішення. Суспільна географія служить науковим підґрунтям для розробки стратегій розвитку регіонів, планування територій, окремих міст і міських агломерацій.

Знання із суспільної географії є важливими для розробки демографічної і міграційної політики, програм соціального забезпечення, житлового будівництва, охорони здоров'я, освіти. Наприклад, планування мережі шкіл, лікарень, торговельно-розважальних центрів або транспортної інфраструктури базується на аналізі густоти населення та його вікового складу.

Розуміючи закономірності просторової організації окремих галузей господарства, можна оптимізувати використання природних ресурсів, обґрунтувати розміщення промислових підприємств, шляхів сполучення, логістичних хабів, створювати передумови для залучення інвестицій та підвищення конкурентоспроможності економіки.

Політична географія є важливим підґрунтям для формування зовнішньої політики держави, зміцнення національної безпеки, розв'язання територіальних конфліктів.

Суспільна географія формує свідоме ставлення до природного середовища та соціальних проблем. Вона допомагає усвідомити

наслідки надмірного споживання природних ресурсів, змін клімату, соціальної нерівності, спонукає до відповідальної поведінки.

Кожна людина, яка опанувала основи суспільної географії, розумітиме, як влаштований сучасний світ, наскільки взаємозалежними є держави та окремі території, які регіони розвиваються динамічніше, а які повільно або деградують. Це допомагає планувати особисте життя — вибирати міста і села, які мають кращі умови для здобуття освіти, життя і роботи. Ви зможете вдало обрати свій майбутній фах, бо знатимете, які галузі перспективні, куди зараз спрямовані найбільші інвестиції. Ви зможете передбачати всі можливі деталі далеких подорожей, адже будете знати багато інформації про країни світу.

Отже, суспільна географія — це наука, що вчить бачити простір не лише на карті, а й у житті людей, їхніх зв'язках і викликах сучасного світу. Практичне значення суспільної географії полягає в тому, що вона допомагає виявляти проблеми просторового розвитку, приймати обґрунтовані управлінські рішення для раціональної організації простору, сприяє сталому розвитку територій, забезпечує розуміння глобальних процесів.

Практикуймо

Як знання суспільної географії допоможе людині обрати майбутню професію або місце для проживання? Наведіть приклади.

4. Суспільна географія в Україні

Засновником української географії є академік Степан Рудницький (1877 – 1937): працював у Львівському університеті, професор Українського Вільного Університету (Відень, Прага), організатор і керівник Інституту географії і картографії в Харкові (мал. 7). Його наукові дослідження стосувалися географії населення, етногеографії, політичної географії. С. Рудницький вперше комплексно описав територію України і визначив межі української етнічної території (мал. 8). Укладені С. Рудницьким карти України видавали багатьма мовами і публікували в різних країнах. Він також є автором першого шкільного підручника з географії України.

Мал. 7.
Степан
Рудницький

Практикуймо

Розгляньте карту України, укладену Степаном Рудницьким у 1917 році (мал. 8). Порівняйте її з сучасною картою України. Подумайте та обговоріть, як карти можуть впливати на національну свідомість і політику.

Мал. 8. Оглядова карта українських земель. Степан Рудницький. 1917 рік.
Червоним позначено місця проживання українців і назви етнічних земель.
Фото: Національна бібліотека України імені Володимира Вернадського

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/4rbsZP24> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Суспільна географія».

У розвиток української суспільної географії значний внесок зробили Костянтин Воблій, Валентин Садовський, Антін Синявський, Володимир Кубійович, Олена Степанів, Олексій Діброва, Микола Пістун, Федір Заставний, Максим Паламарчук, Ярослав Олійник, Олег Шаблій, Олександр Топчієв.

Пізнаймо більше

Суспільно-географічні дослідження здійснюють науковці Інституту географії НАН України. В багатьох університетах України працюють спеціалізовані кафедри суспільної географії, кожна з них — зі своєю унікальною назвою. Студенти та студентки навчаються за різними освітніми програмами, здобуваючи знання з економічної і соціальної географії, георбаністики і просторового планування, регіонаознавства.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/wrbsMtqu> або за QR-кодом і ознайомтеся з географічними факультетами українських університетів.

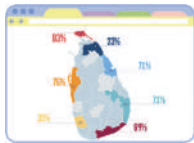
Підсумовуємо

Суспільна географія вивчає просторову організацію суспільства.

У структурі суспільної географії — економічна, соціальна, політична географія, а також географія населення.

Суспільна географія має велику пізнавальну цінність та практичне значення в житті кожної людини.

Студенти, які вивчають суспільну географію в університетах, можуть працювати в різних управлінських, дослідницьких та проектних установах.

Ви дізнаєтеся:

- за якими ознаками класифікують суспільно-географічні карти;
- про способи картографування суспільно-географічних об'єктів, явищ і процесів.

1. Класифікація суспільно-географічних карт

Суспільно-географічні карти за змістом належать до тематичних карт. Вони відображають об'єкти, явища і процеси соціального, економічного, політичного і культурного життя.

За територіальним охопленням суспільно-географічні карти можуть осягати світ загалом, території великих регіонів, країн, або їхніх окремих частин — адміністративних регіонів, соціально-економічних районів, промислових або сільськогосподарських зон, міських агломерацій чи окремих поселень.

За ступенем узагальнення основних елементів змісту розрізняють аналітичні і комплексні суспільно-географічні карти. На аналітичних картах відображено лише одну характеристику території. Комплексні карти дають уявлення про суспільно-географічні властивості території за певною кількістю ознак.

Суспільно-географічні карти використовують у плануванні просторового розвитку, у військовій справі, в управлінській діяльності та інших сферах.

Практикуймо

Уявіть, що ви отримали завдання створити карту «Освіта в області». Який це буде тип карти: аналітична чи комплексна? Які дані ви розмістите на карті? Який масштаб оберете і чому?

2. Способи суспільно-географічного картографування

Об'єкти і явища суспільного життя мають різну просторову конфігурацію, тому способи відображення їхнього розташування на карті відрізняються.

Населені пункти, родовища корисних копалин, підприємства та інші об'єкти мають чітку локалізацію, тому їх показують способом значків.

Площинні об'єкти відображають відповідно до їхнього реального розміщення якісним фоном чи способом ареалів (зони сільськогосподарської спеціалізації, вугільні басейни, рекреаційні зони, великі міста на великомасштабних картах).

Лінійні об'єкти показують способом лінійних знаків, які на карті відповідають конфігурації (дороги, державні кордони, адміністративні межі), та знаків руху, що вказують напрямок руху, вихідну і кінцеву територію.

Практикуймо

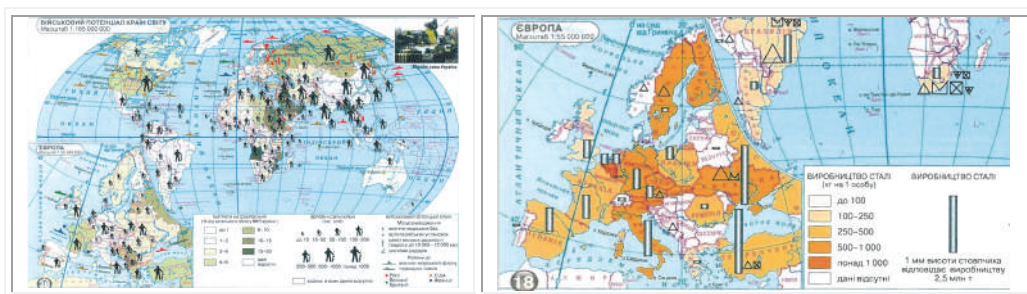
Запропонуйте, як можна за допомогою способу лінійних знаків відобразити адміністративні межі, залізничні колії та маршрути міського транспорту на одній карті, щоб інформація була зрозумілою і не перекривалася.

Суспільно-географічні явища і процеси описують якісними і кількісними параметрами. Відповідно застосовують різні способи картографування. Якісні ознаки відображають способом якісного фону (кольором, різного типу штрихуванням) або формою значка.

Кількісні ознаки виражають абсолютними і відносними показниками, отже, є відповідні правила картографування.

Абсолютні показники показують фактичне значення явища чи процесу без відносного порівняння, наприклад, чисельність населення (осіб). Абсолютні показники на картах відображають розміром значка, картодіаграмою, крапковим способом (кожна крапка має кількісну вагу) (мал. 9).

Відносні показники — це статистичні дані, що відображають взаємозв'язок між різними явищами, процесами чи об'єктами у просторі. За допомогою відносних показників можна здійснювати порівняння територій, груп населення незалежно від їхніх фактичних масштабів. Відносні характеристики на карті зображають картограмою (мал. 9).

Мал. 9. Приклади картографування абсолютних і відносних показників (фрагменти карт із атласу «Україна і світове господарство» ДНВП «Картографія», 2016–2022) <https://cutt.ly/wtRRqyBV>

Практикуймо

Запропонуйте план комплексної карти «Якість життя у великих містах України». Які показники обиратимете? Які способи картографування застосуєте для кожного з них (абсолютні, відносні, якісні)?

Суспільно-географічні процеси — це зміни в розміщенні, структурі та діяльності людських спільнот у просторі упродовж певних часових періодів. Наприклад, приріст виробництва автомобілів за 10 років у країнах світу. Для картографування суспільно-географічних процесів застосовують ті самі способи, що й для інших відносних показників.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/trbs1Flm> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Карти суспільних явищ і процесів».

Підсумовуємо

Суспільно-географічні карти відображають об'єкти, явища і процеси соціального, економічного, політичного і культурного життя.

Для суспільно-географічного картографування застосовують різні способи: значків, лінійних знаків, ареалів, якісного фону, картограми, картодіаграми, крапковий спосіб.

ПОВТОРИМО

ПРОСТОРОВІ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

- 1 Локальний рівень
- 2 Регіональний рівень
- 3 Державний рівень
- 4 Макрорегіональний рівень
- 5 Глобальний рівень

СУСПІЛЬНА ГЕОГРАФІЯ В СИСТЕМІ НАУК

СТРУКТУРА СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

ВИДАТНІ ВЧЕНІ-ГЕОГРАФИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

- Степан Рудницький
- Костянтин Воблий
- Валентин Садовський
- Антін Синявський
- Володимир Кубійович
- Олена Степанів
- Федір Заставний
- Ярослав Олійник
- Олег Шаблій
- Олександр Топчієв
- Микола Пістун
- Олексій Діброва
- Максим Паламарчук

КЛАСИФІКАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ КАРТ

за масштабом
(великомасштабні,
середньомасштабні,
дрібномасштабні)

**за територіальним
охопленням**

**за сферою
використання**

**за ступенем
узагальнення**
(аналітичні,
комплексні)

СПОСОБИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО КАРТОГРАФУВАННЯ

- спосіб значків
- спосіб ареалів
- спосіб якісного фону
- спосіб лінійних знаків
- спосіб знаків руху

Картографування абсолютних показників —

- спосіб значків (зміна розміру)
- спосіб картодіаграм
- крапковий спосіб

Картографування відносних показників —

- спосіб картограм

Розділ
I

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ І СВІТУ

Географія для життя

ТЕМА 1–2. ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ. ЗАЙНЯТИСТЬ НАСЕЛЕННЯ

§ 3

Кількість та природне відтворення населення

Ви дізнаєтеся:

- кількість населення Землі, окремих регіонів і країн;
- що впливає на зміну кількості населення України;
- які закономірності природного відтворення населення.

1. Кількість населення світу, регіонів, країн

Кількість населення (людність) — сукупність осіб певної території в конкретний момент часу. Людність будь-якої території формується під впливом процесів природного відтворення (народжуваність і смертність) та міграції (у перекладі з латини — «переселення»).

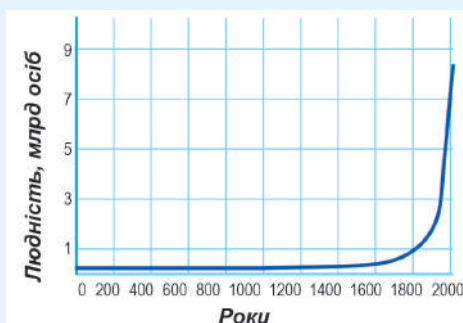
У 2024 році населення світу становило 8,1 млрд осіб. Упродовж усієї історії людства населення зростало нерівномірно (мал. 10). До XIX століття приріст населення Землі був низьким, оскільки і рівень народжуваності, і рівень смертності були високими. Зниження смертності в XIX–XX століттях — це результат прогресу в медичній сфері та появи ефективних методів лікування, успішної боротьби з епідеміями чуми та холери. У більшості країнах вдалося подолати голод, який також був головним чинником передчасної смертності.

Практикуймо

Проаналізуйте графік (мал. 10) та підготуйте відповіді на запитання.

1. Як змінювалася кількість населення протягом історичного часу?
2. Які фактори впливали на повільне зростання чисельності населення протягом тривалого часу?
3. Що стало першопричиною різкого зростання населення у XX столітті?

Мал. 10. Зміна кількості населення світу

Покращення якості життя людей позначилося на збільшенні тривалості життя, тому темпи приросту населення світу зростали. Максимальний за всю історію людства приріст був у 1960-х роках, коли щороку населення Землі збільшувалося на 2,1%. Процес різкого прискорення темпів зростання кількості населення прийнято

називати **демографічним вибухом**. Тепер за рік населення планети збільшується майже на 1%, або на 80 млн осіб. Отже, людство вже пережило «демографічний бум», а щорічний приріст уповільнюється. За прогнозами ООН, у 2050 році населення світу становитиме 9,6 млрд осіб.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/vrbs3ce1> або за QR-кодом та ознайомтеся з поточною статистикою в таких розділах: Населення (Population), Довкілля (Environment), Їжа (Food), Вода (Water), Економіка (Economy).

Практикуймо

1. Використовуючи вкладки сайту Worldometer, запишіть у зошит поточну чисельність населення світу, кількість народжень і смертей за сьогодні, кількість спожитої води або виробленої їжі за поточний день.
2. Підготуйте розповідь про те, що вас найбільше вразило в цій статистиці та які показники, на вашу думку, є тривожними і чому.
3. Виконайте творче завдання (на вибір):
 - напишіть коротке есе на тему: «Якою я бачу Землю через 50 років?», використовуючи дані з Worldometer;
 - створіть інфографіку або постер із цікавими фактами, які ви дізналися на сайті.

Найвищими темпами зростає населення країн Африки, Південної та Західної Азії. В Європі розпочалася **депопуляція**, тобто скорочення людності внаслідок переважання смертності над народжуваністю. Навіть приплив значної кількості мігрантів до Європи не здатен компенсувати природне скорочення.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/lrbs59ey> або за QR-кодом і перегляньте відео від каналу «Цікава наука». Висловіть свою думку про те, чи загрожує планеті перенаселення.

Робота в групі для розв'язання проблем

Подискутуйте на тему:
«Як зупинити демографічну кризу / демографічний вибух у країні?».

Що каже штучний інтелект?

Чи варто людству розглядати колонізацію інших планет як відповідь на перенаселення?

Найбільша кількість населення проживає в Азії (мал. 11). Частка Африки в населенні світу швидко зростає, тоді як усіх інших регіонів — зменшується. Прогнозують, що у 2100 році в Європі житиме лише 5% населення світу, в Азії — 43%, Африці — 41%.

Мал. 11. Розподіл населення за регіонами у 2024 році, %

У 2024 році найбільшими державами за людністю були Індія (1442 млн осіб) і Китай (1409 млн осіб). Далі у світовому рейтингу за цим показником США, Індонезія, Пакистан, Нігерія, Бразилія, Бангладеш. У Європі найбільша кількість населення в Німеччині, Великій Британії, Франції, Італії, Іспанії. Україна за людністю посідає 40-е місце у світі та шосте у Європі.

2. Кількість населення України

Територія України була здавна заселена. У сучасних міжнародно визнаних кордонах в Україні за часів князя Володимира Великого проживало приблизно 4 млн осіб. У XVIII столітті, в часи козацької держави, чисельність населення України орієнтовно могла становити 5–6 млн осіб. Як бачите, кількість населення зростала дуже повільно, а у воєнні роки суттєво скорочувалася.

Із середини XIX століття, із запровадженням **переписів населення**, дані про населення України стали точнішими. Перші переписи охопили населення Західної України. Від 1859 до 1910 років тут їх проводили що десять років. Ця частина України була у складі Австрійської, а відтак Австро-Угорської імперії, а згодом Польської держави. На тій частині України, яка входила до складу Російської імперії, відбувся єдиний перепис — 1897 року. У подальшому переписи населення проводила радянська влада. Перепис 1937 року засвідчив величезні демографічні втрати України внаслідок Голодомору 1932–1933 років, насильницької колективізації і примусового вивезення українців в інші регіони, сталінських репресій. Після відновлення незалежності України відбувся Всеукраїнський перепис 2001 року, який надав інформацію про кількість і структуру населення та інші соціально-економічні параметри населення.

Практикуймо

Поясніть, якою була мета переписів населення у стародавніх країнах. Кого б ви переписували і для чого?

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/Crbdq399> або за QR-кодом та ознайомтеся з демографічною ситуацією в Україні на початку XXI століття, проаналізуйте опубліковані статистичні дані та сформулюйте висновки.

Мал. 12. Центр надання адміністративних послуг

Між переписами поточні дані про населення збирає та опрацьовує Державна служба статистики України та її регіональні підрозділи. Саме туди надсилають інформацію про народжуваність і смертність, яку щоденно фіксують Відділи реєстрації актів цивільного стану і Центри надання адміністративних послуг (ЦНАП) (мал. 12). Державна міграційна служба України проводить облік

міграцій. У багатьох країнах світу діють електронні системи обліку населення — реєстри. В Україні також створено Єдиний державний демографічний реєстр.

Зміни кількості населення України у XX–XXI ст. показано на мал. 13. У 1913 році в Україні проживало 35,2 млн осіб. У подальшому періоди зростання чергувалися з періодами зменшення людності. Три періоди депопуляції пов'язані з ключовими подіями минулого:

1. Перша світова війна, національно-визвольні змагання 1917–1921 років та голод 1921–1923;

2. Голодомор 1932–1933 років та сталінські репресії. Прямі втрати від голоду, за різними оцінками, становили від 5 до 9 млн осіб;

3. Друга світова війна, під час якої загинуло близько 8 млн осіб, ще декілька мільйонів емігрувало.

Максимальна за всю історію країни кількість населення була 1 січня 1993 року — 52,2 млн осіб. Якби наша держава не зазнала таких величезних демографічних втрат у XX ст., то гіпотетично в 1993 році населення становило б 87,5 млн осіб. Україна могла би бути найбільшою за людністю державою Європи.

Від 1993 року знову розпочалася депопуляція, і це, на думку демографів, незворотний процес. На початку 2022 року в Україні проживало 41 млн осіб, а в 2024 році, за оцінкою ООН, — 37,9 млн осіб, враховуючи окуповані території. Через російську агресію точну кількість наявного населення України встановити неможливо. Україна понесла великі прямі демографічні втрати — до них

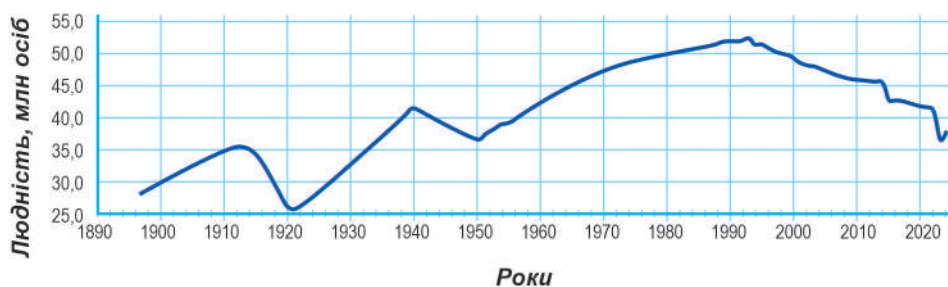

Практикуймо

На сайті Державної служби статистики України розміщено Демографічний щорічник, який містить результати поточного обліку населення. Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/KrbdeGzV> або за QR-кодом та ознайомтеся з його змістом. Яку інформацію там подано?

призвели еміграція та загибель людей, особливо чоловіків. Непрямі демографічні втрати (внаслідок стрімкого скорочення молодого населення у репродуктивному віці) проявлятимуться згодом у кожному наступному поколінні.

Мал. 13. Динаміка кількості населення України

Практикуймо

Сплануйте та підготуйте проєкт «Як поліпшити демографічну ситуацію у своїй місцевості?».

До початку російського вторгнення 2014 року найбільшими за населенням були Київська область разом із містом Києвом, Донецька, Дніпропетровська, Харківська і Львівська області, а найменшими — Чернівецька і Кіровоградська.

3. Природне відтворення населення

Природне відтворення населення — постійне відновлення покоління людей у результаті процесів народжуваності і смертності. Усі демографічні процеси виражають за допомогою абсолютних (в особах) і відносних показників (демографічних коефіцієнтів).

Загальний **коефіцієнт народжуваності (n)** показує кількість народжених дітей у розрахунку на кожен тисячу осіб, його вимірюють у ‰ (промиле).

Аналогічно розраховують загальний **коефіцієнт смертності (m)**.

$$n = \frac{\text{Кількість народжених}}{\text{Кількість населення}} \times 1000 \quad m = \frac{\text{Кількість померлих}}{\text{Кількість населення}} \times 1000$$

Природний приріст — це різниця між народжуваністю і смертністю, може бути додатним або від'ємним:

$$k = n - m.$$

Практикуймо

У країні Б за рік народилося 12 000 дітей, а померло 8 000 осіб. Чисельність населення країни на початок року складала 1 000 000 осіб. Обчисліть природний приріст населення в країні Б за рік у проміле.

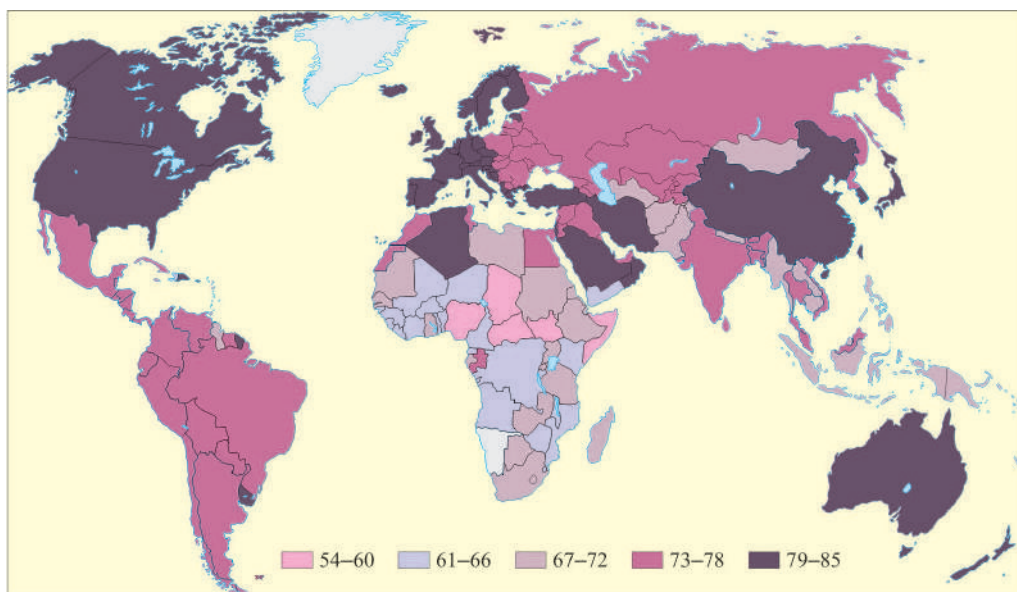
Упродовж останніх двох століть рівень народжуваності поступово знижувався. Жінки здобувають освіту, їхня зайнятість у різних сферах економічної діяльності зростає. Змінюється спосіб життя людей. Тому відбувається перехід від традицій багатодітності до малодітних сімей.

Мал. 14. Вакцинація дітей в Африці

Рівень смертності також знижується. Особливо помітно зменшується рівень дитячої смертності, який прийнято вважати індикатором добробуту (мал. 14). Це результат прогресу у сфері охорони здоров'я багатьох країн, появи новітніх методів лікування, покращенні якості життя людей. Якщо в кінці XIX ст. середня тривалість життя в Європі була 30–40 років (в Африці та Азії ще нижча), то у 2024 році середня тривалість життя

у світі зросла до 73 років, у розвинених країнах світу — 79 років. Рекордсменами за тривалістю життя є Японія і Швейцарія (84 роки), в Україні люди живуть у середньому 73 роки (мал. 15).

Мал. 15. Середня тривалість життя у 2024 р. (<https://www.prb.org/>)

Практикуймо

Проаналізуйте мал. 15. Назвіть по три приклади країн із різною тривалістю життя.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/mrbduYJO> або за QR-кодом і перегляньте відео від «Цікавої науки» про те, як змінювалася тривалість життя людей.

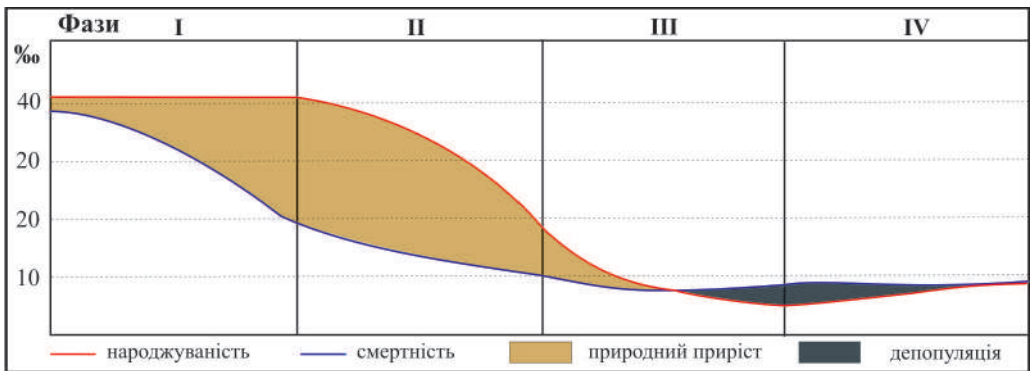

Практикуймо

Подумайте, як спосіб життя людини впливає на її тривалість життя. Рекордсменами за тривалістю життя є Японія і Швейцарія. Пошукайте інформацію в джерелах інтернету та порівняйте ці дві країни за такими факторами тривалості життя: здоровий спосіб життя, правильне харчування, медичне обслуговування, фізична активність, екологічний стан довкілля.

Демографи виділяють два типи відтворення населення. *Традиційний тип* відтворення характеризується високою народжуваністю, високою смертністю та короткою тривалістю життя. Для *сучасного типу* властиві низькі рівні народжуваності і смертності, висока тривалість життя.

Демографічний перехід від традиційного до сучасного типу відтворення полягає в поступовому зниженні народжуваності і смертності (мал. 16).

Мал. 16. Схема демографічного переходу

Усі країни світу проходять чотири *фази демографічного переходу*, але початок і тривалість фаз не збігаються:

1 фаза — демографічний вибух — різке зростання природного приросту внаслідок зниження смертності і зростання тривалості життя. При цьому народжуваність залишається на високому рівні. У Європі ця фаза розпочалася на початку XIX ст., а в більшості країн Африки, Азії і Латинської Америки — у середині XX ст. На сучасному етапі демографічний вибух переживають найбільш бідні країни світу в Африці південніше Сахари;

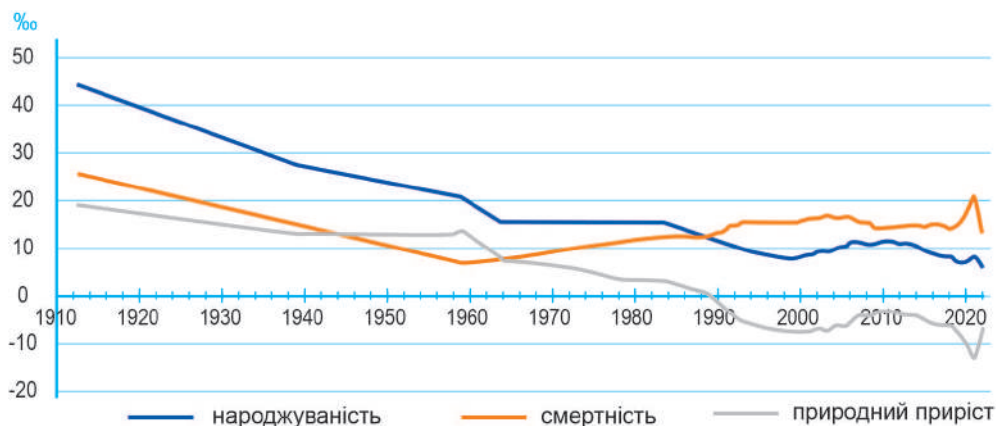
2 фаза — зниження народжуваності, подальше плавне зниження смертності. Природний приріст уповільнюється. На цій фазі сьогодні перебуває більшість країн, які розвиваються;

3 фаза — подальше зниження народжуваності, стабілізація смертності, збільшення кількості людей старшого віку. Природний приріст є мінімальним, інколи — від’ємним. На цій фазі нині є всі розвинені країни світу та деякі країни, які розвиваються, зокрема Китай. У більшості європейських країнах природне скорочення розпочалося ще в другій половині ХХ століття;

4 фаза — стабілізація народжуваності і смертності на низькому рівні, що призведе до зупинки зростання населення Землі. Прогнозують, що у 2064 році населення планети досягне 9,7 млрд осіб і зростання припиниться. За іншими сценаріями, зупинка може відбутися 2084 року на показнику 10,3 млрд осіб.

В Україні з початку ХХ ст. рівень народжуваності стабільно знижувався. У 1958 році одна жінка в середньому народжувала 2,3 дитини, а в 2024 — 1 дитину. Це означає, що відбувається *звужене відтворення населення*. Для *розширеного відтворення* населення необхідно, щоб сумарний коефіцієнт народжуваності перевищував 2,1 особу на одну жінку в репродуктивному віці.

Низька якість життя зумовлювала досить високі показники смертності, особливо чоловіків у працездатному віці. Природний приріст набув від’ємних значень на початку 1990-х років. Тривалість життя зростала повільно, за цим показником Україна навіть не входить у першу сотню держав (мал. 17).

Мал. 17. Динаміка природного відтворення населення України

До початку російського вторгнення Україна мала значні регіональні відмінності в показниках природного відтворення. Найбільш сприятлива демографічна ситуація була в західних областях, зокрема Закарпатській і Рівненській, де народжуваність була найвищою, а показники смертності невисокі. Найгірша демографічна ситуація в Чернігівській і Сумській, а також у східних областях. Це ті регіони, які найбільше постраждали внаслідок війни: міста і села практично знелюднені, населення осіло в інших регіонах або виїхало за кордон.

Практикуймо

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/KrbdeGzV> або за QR-кодом і знайдіть у демографічному щорічнику за 2021 рік дані про природний приріст по областях України, скористайтеся картами атласу та виконайте завдання.

1. Зробіть аналіз просторових відмінностей природного приросту населення в Україні за картами та статистичною інформацією.
2. Визначте регіони, де спостерігався вищий природний приріст і де спостерігається його зниження. Запишіть дані в зошит.
3. Зробіть висновки.

Демографічна політика — це система економічних, адміністративних і виховних заходів для регулювання рівня народжуваності у країні.

Демографічну політику для зниження народжуваності проводять ті держави, які переживають демографічний вибух. Це майже 70 країн, які розвиваються. Демографічна політика в Китаї здійснювалася під гаслом «Одна сім'я — одна дитина» і виявилася найбільш успішною. Рівень народжуваності вдалося знизити з 5,9 осіб на сім'ю в 1960 році до 1 особи на сім'ю у 2024 році.

Розвинені країни змушені проводити політику з метою підвищення рівня народжуваності. Це потребує значних фінансових ресурсів для державної підтримки сімей з дітьми, діяльності освітніх і виховних закладів, медичного обслуговування, соціальних служб.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/brbdaVj9> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Кількість та природне відтворення населення».

Підсумовуємо

Населення світу зростає переважно за рахунок країн, які розвиваються.

Кількість населення світу — 8,1 млрд осіб, а найбільші держави за показником людності — Індія та Китай.

Демографічний вибух відбувається в країнах Африки південніше Сахари.

У розвинених країнах світу природне скорочення зумовило депопуляцію.

Виділяють два типи відтворення населення: традиційний і сучасний. Демографічний перехід від традиційного до сучасного типу відтворення відбувається у чотири етапи.

Україна посідає 40-е місце у світі та шосте в Європі за кількістю населення. В державі відбувається скорочення чисельності населення.

Ви дізнаєтеся:

- про головні міграційні потоки у світі;
- про причини та наслідки міграції в Україні і світі.

1. Міграції у світі

Міграції — це процес переміщення людей у просторі. Міграції є важливим чинником формування кількості населення, його вікового, статевого, етнічного та релігійного складу. Міграції впливають на перерозподіл трудових ресурсів.

Внутрішня міграція — це переміщення людей у межах країни між різними адміністративно-територіальними одиницями і поселеннями. **Зовнішня міграція** передбачає перетин державного кордону. Розрізняють **імміграцію** — в'їзд до країни з-за кордону та **еміграцію** — виїзд закордон (мал. 18). Повернення мігрантів на Батьківщину позначають терміном **рееміграція**. Міжнародна організація з міграції вважає **міжнародними мігрантами** тих людей, які проживають понад три місяці поза межами країни свого народження.

Мал. 18. Класифікація міграцій

Для оцінки міграції використовують показники кількості прибулих, кількості вибулих на території за певний проміжок часу. Різниця між кількістю прибулих і вибулих — це **сальдо міграції**.

Практикуймо

Чисельність населення країни К на початок року становила 30 000 000 осіб. Протягом року рівень народжуваності склав 8‰, рівень смертності — 12‰. У 2023 році в країну К прибуло 500 000 осіб, а виїхало з країни 300 000 осіб. Знайдіть сальдо міграції в даній країні. Воно є позитивним чи негативним? Якою стала чисельність населення країни К наприкінці року?

Як зміна сальдо міграції може вплинути на економіку, соціальні послуги та інші аспекти життя в країні?

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/VrbdfCqF> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Типи міграцій».

З найдавніших часів люди змінювали місця проживання, шукаючи кращі умови для життя. Без міграції великі площі материків не були би заселеними. Активні переміщення населення розпочались у XVI ст. після Великих географічних відкриттів і налагодження транспортного сполучення з Новим світом. Міжнародні міграції були переважно добровільними та зумовлені економічними чинниками. Майже все населення Америки та Австралії — це переважно нащадки іммігрантів. З початку колонізації Америки до Другої світової війни з Європи виїхало понад 60 млн осіб, більшість з яких поселилися в США. Ганебною сторінкою в історії людства була работоргівля. До 1866 року приблизно 50 млн африканського населення примусово вивезли до Америки. Під час двох світових воєн посилилася політична міграція. Після Другої світової війни домінує трудова міграція.

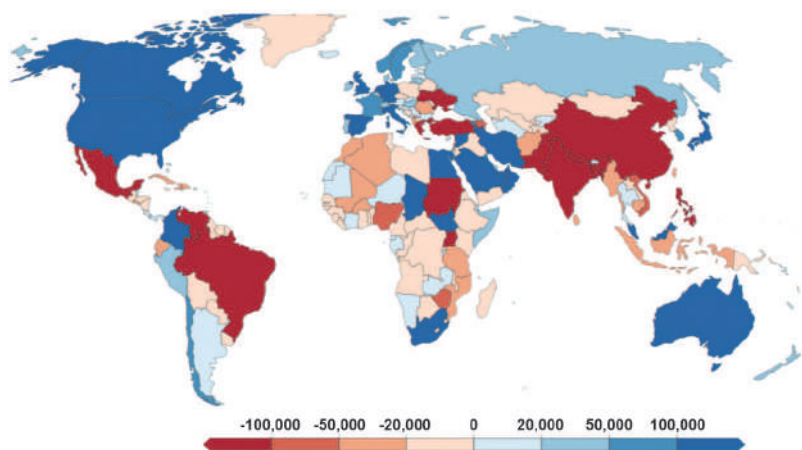
У другій половині XX ст. ще одним напрямком міграційних потоків, окрім Америки, стала Європа. Швидкий економічний розвиток, соціальна стабільність демократичних держав Західної і Північної Європи приваблювали мігрантів з менш розвинених південно- і східноєвропейських країн, Азії та Африки. Потужна європейська економіка вимагала додаткового залучення робочої сили з інших регіонів. Толерантне сприйняття мігрантів корінним населенням сприяло тому, що сьогодні Європа стала найбільшим імміграційним регіоном світу.

Практикуймо

Аргументуйте, чому певні міста або регіони стають «міграційними хабами», де зосереджується значна частина іммігрантів.

В Європі переважає внутрішньоконтинентальна міграція. Із середини XX ст. головні потоки мали напрямок південь→північ, а після розпаду СРСР та відкриття кордонів — схід→захід. Країнами-донорами мігрантів стали країни Східної Європи, а також нові члени ЄС — Польща, Румунія, Болгарія, країни Східної Балтії. За останнє десятиліття в Європі зросла кількість біженців з країн, де відбулися збройні конфлікти. У 2015–2016 роках міграційну кризу зумовив притік майже 2,5 млн біженців із Сирії, третина з яких осіли в Німеччині. Війна в Україні у 2022 році спричинила найпотужнішу від завершення Другої світової хвилю вимушених мігрантів — 6,4 млн українців переїхали до європейських країн (мал. 19).

Мал. 19. Сальдо міграції у світі, осіб, 2023 р.
(<https://cutt.ly/CtHr5ReO>)

В Азії головними центрами притягання трудових мігрантів стали нафтодобувні країни Перської затоки, які залучають робочу силу з Індії, країн Близького Сходу та Північної Африки. Найбільшу у світі діаспору (населення, що живе за межами своєї країни) має Індія. Від’ємне сальдо міграції також у Китаї, Бангладеш, Пакистані, Афганістані та багатьох інших країнах.

В Америці найпотужніший міграційний потік спрямований з Мексики до США. Канада приймає мігрантів переважно з Азії.

В Африці головні переміщення відбуваються від менш розвинених до більш розвинених країн регіону. На континенті періодично точаться збройні конфлікти, які щоразу породжують нові хвилі біженців.

Загалом у світі 2024 року міжнародними мігрантами було 304 млн осіб, що становить 3,7% від усього населення планети. Найбільше іммігрантів проживає у США, Німеччині, Саудівській Аравії, Великій Британії і Франції.

Кількість міжнародних мігрантів у світі постійно зростає. Збільшується кількість біженців і внутрішньо переміщених осіб внаслідок воєн та екологічних чинників (повеней, руйнівних ураганів, землетрусів, засух, висихання водойм). Тому більшість держав підписали Глобальний договір про безпечну, упорядковану та регулярну міграцію. Ця угода сприятиме захисту біженців як найбільш вразливої категорії населення, а приймаюче суспільство повинно дотримуватися букви закону у ставленні до всіх мігрантів.

Багато країн реалізують **міграційну політику** різного типу — обмежувальну, ліберальну та вибірккову (наприклад, заохочують лише в’їзд високоосвічених фахівців та науковців — «притік мізків»).

Практикуймо

Проаналізуйте мал. 19. Запишіть у зошит по три приклади країн із різним показником сальдо міграції. Поясніть, причини позитивного чи негативного сальдо міграції в даних країнах.

– сегрегаційна (сегрегація — відділення, відокремлення) — створює умови, за яких мігранти залишаються ізольованими від основного суспільства, з обмеженим доступом до соціальних послуг та ринку праці (Японія, ОАЕ).

Практикуймо

Охарактеризуйте основні фактори, які варто враховувати при розробці політики.

Чи повинні країни впроваджувати більш жорстку міграційну політику для захисту національної культури, чи слід бути більш відкритими до культурної та етнічної різноманітності?

2. Міграції в Україні

Тривала еміграція українців сприяла формуванню *української діаспори*. За даними Світового конгресу українців, поза межами України проживає приблизно 20 млн українців та їхніх нащадків. Виділяють п'ять *хвиль еміграції*.

Мал. 20. Історичні області з високою щільністю українців в Євразії
(фрагмент карти Ю. Гасенка, 1920 р.)

Перша хвиля (кінець XIX – початок XX ст.) — еміграція з Галичини, Буковини, Закарпаття, Західної Волині до Америки. З підросійської України населення переїжджало на схід і в межах Російської імперії компактно заселяло території від Надволжя аж до східної окраїни Євразії (мал. 20). Так сформувалося декілька історичних областей. Жовтий Клин — територія Надволжя, яку почали заселяти українці ще раніше — у XVII ст. Сірий Клин — на півночі Казахстану і півдні Сибіру. Зелений Клин — південна частина Далекого Сходу та Приамур'я.

Друга хвиля (20–30-ті роки XX ст.) еміграції мала політичні мотиви. Із Західної України еміграція була спрямована до Чехії, Польщі, Франції, Канади, Аргентини, Бразилії, США. З Центральної України було виселено близько 1 млн селян та багато української інтелігенції на північ Росії, в Сибір, на Далекий Схід.

Третя хвиля (1943–1990 роки) — під час Другої світової війни проводили насильницьке вивезення молоді в Німеччину, частина з них потім емігрувала в Західну Європу, Америку й Австралію. У повоєнний період посилювалося переселення в інші республіки Радянського Союзу.

Четверта хвиля розпочалася з 1990-х років після розпаду СРСР — це трудова еміграція українців, спрямована в розвинені країни Європи і Північну Америку. За різними оцінками, з України після відновлення незалежності виїхало від 2 до 5 млн осіб.

П'ята хвиля вимушеної міграції виникла внаслідок повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році. Приблизно 6,9 млн осіб отримали тимчасовий захист в ЄС та спеціальну підтримку в інших країнах світу. З них у Німеччині осіло 1,2 млн, у Польщі — 1 млн, у Чехії — 399 тис., до Росії виїхало 1,2 млн осіб.

Рятуючись від війни, внутрішніми переселенцями в Україні стали 4,6 млн осіб на кінець 2024 року. Вимушені мігранти осідають переважно в сусідніх з фронтом регіонах — Донецькій, Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій областях, а також у місті Києві.

Підсумовуємо

Головний імміграційний регіон — Європа, куди спрямована трудова міграція та потоки біженців з країн, охоплених збройними конфліктами.

Найбільші центри притягання мігрантів у світі — США, Німеччина та Саудівська Аравія.

Демографи виділяють в Україні п'ять хвиль еміграції:

перша — кінець XIX – початок XX ст.;

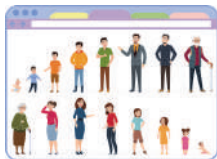
друга — 20–30-ті роки XX ст.;

третя — 1943–1990 роки;

четверта — 1990–2022 роки;

п'ята — з 2022 року.

Повномасштабне вторгнення Росії спричинило відтік майже семи мільйонів людей з України.

Ви дізнаєтеся:

- про те, що впливає на формування вікового і статевих складу населення;
- про особливості статевих і вікового складу населення України та інших країн світу;
- що таке демографічне старіння та які чинники його визначають;
- яку інформацію можна отримати зі статеві-вікової піраміди.

1. Статевий склад населення

Статевий склад населення є важливою демографічною характеристикою будь-якої території. На його формування впливають три фактори:

➤ *Особливості народжуваності.* В усіх країнах світу співвідношення між кількістю народжених хлопчиків і дівчаток є стабільним: на кожних 100 дівчаток народжується в середньому 105 хлопчиків. Тому в дитячому віці та серед молодих людей переважають чоловіки.

➤ *Особливості смертності.* Вища смертність серед чоловіків вже з перших днів і надалі упродовж життя пов'язана з генетичними особливостями та поведінковими факторами (травматизм, схильність до шкідливих звичок, важчі умови праці). Отже, висока смертність чоловіків у дитячому та дорослому віці призводить до того, що з віком кількість хлопчиків і дівчаток вирівнюється, а в старшому віці переважають жінки. Жінки мають вищу середню тривалість життя, ніж чоловіки, в усіх країнах світу.

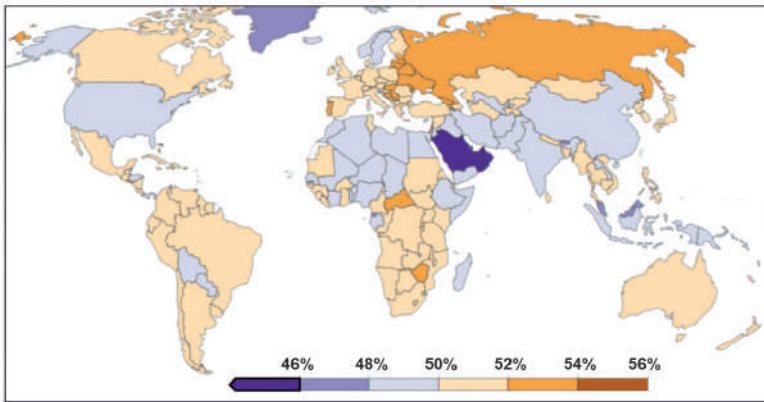
➤ *Міграції.* Їхній вплив проявляється по-різному. У країнах з від'ємним сальдо міграції залишаються переважно жінки, адже, як свідчать статистичні дані, більш міграційно рухливими є чоловіки працездатного віку. А країни, які залучають велику кількість чоловічої робочої сили, навпаки, мають перевагу чоловічого населення.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/Wrbdj9kZ> або за QR-кодом і перегляньте відео від «Цікавої науки» про те, чому ж чоловіки живуть менше.

Статевий склад населення певної території виражають показниками частки чоловічого і жіночого населення. У світі є невелика перевага чоловіків — 50,4%. Однак, країни світу відрізняються за особливостями статевих складу (мал. 21).

Мал. 21. Частка жіночого населення у світі, 2023 рік
(<https://cutt.ly/UtHr64Ah>)

Практикуймо

1. Проаналізуйте мал. 21. Назвіть кілька країн із найбільшою та найменшою часткою жінок.
2. Визначте, до якої групи країн належить Україна.

Найбільша перевага жіночого населення у країнах Східної Європи та в Балканському регіоні. Це результат високої смертності чоловіків молодого віку, а в деяких країнах — наслідок збройного конфлікту. В Україні у час війни середня тривалість життя жінок є на 13 років вищою, ніж чоловіків (чоловіки живуть у середньому 67 років, а жінки — 80 років). В інших європейських країнах різниця в тривалості життя становить приблизно 6 років. У Норвегії і Швеції, де працює значна кількість чоловіків-мігрантів, домінує чоловіче населення.

Невелика перевага жіночого населення в Америці встановилася порівняно недавно. В часи інтенсивної колонізації європейцями тут тривалий період була перевага чоловіків.

Домінування чоловіків простежується в усіх ісламських державах Азії та Африки. Це результат соціального становища жінок, які мають обмежений доступ до освіти, а суспільство вбачає головну функцію жінки у народженні і вихованні дітей, веденні домашнього господарства. В Індії та Китаї, де існує культурна або економічна перевага сина над дочкою, поширена практика вибіркового народження хлопчиків. Саме тому в цих країнах склалася найбільша у світі кількісна перевага чоловічого населення. Дуже велика відносна перевага (тобто у процентному співвідношенні) чоловіків у країнах Перської затоки, які залучають як робочу силу мігрантів-чоловіків.

Практикуймо

ДПА / НМТ

Для статевого складу населення України характерна істотна диспропорція: на 100 жінок припадає 86 чоловіків. За яких умов

можливе вирівнювання кількості чоловіків і жінок у країні? Оберіть правильні твердження серед запропонованих (планування міграцій між містом і селом, пришвидшення розвитку професійної освіти, збільшення частки зайнятих на виробництві жінок, зменшення травматизму на виробництві та на дорогах, збільшення народжуваності, збільшення середньої тривалості життя чоловіків, збереження сталого темпу депопуляції).

Робота в групі

Обговоріть у групах дані питання.

- Які наслідки для суспільства можуть мати значні диспропорції у статевому складі (наприклад, надлишок чоловіків або жінок)?
- Як дисбаланс між кількістю чоловіків і жінок впливає на створення сімей та народжуваність у країнах із різною демографічною політикою?

2. Віковий склад населення

Вік людини впливає на її можливість здобувати освіту, працювати, створювати сім'ю, народжувати дітей, брати участь у політичному житті та вирішувати юридичні питання. Таким чином, він визначає соціальну роль особи та її становище в суспільстві.

Віковий склад показує розподіл населення за головними *віковими групами*. Є три способи групування населення за віком: за демографічними, біологічними та економічними ознаками (мал. 22).

За демографічною ознакою	За біологічною ознакою	За економічною ознакою
діти (0–14 років)	діти (0–17 років) молодь (18–44 роки)	допрацездатне (до 15 років)
батьки (15–49 років)	люди середнього віку (45–59 років) люди літнього віку (60–74 роки)	працездатне (16–64 роки)
прабатьки (50 років і старші)	люди старечого віку (75–89 років) довгожителі (90 років і старші)	післяпрацездатне (65 років і старші)

Мал. 22. Групи населення за віком

Згідно *демографічного підходу*, виділяють демографічні категорії: діти, батьки і прабатьки. Всесвітня організація охорони здоров'я пропонує вирізняти такі *біологічні вікові групи*: діти, молодь, люди середнього віку, люди літнього віку, люди старечого віку та довгожителі. За *економічною* ознакою, тобто здатністю працювати, Міжнародна організація праці (МОП) виокремлює допрацездатне, працездатне, післяпрацездатне населення. У національних законодав-

ствах різних країн вікові межі можуть відрізнятися щодо мінімального віку працевлаштування та пенсійного віку.

Віковий склад населення показано в таблиці 1. Частка працездатного населення є приблизно однаковою в усіх регіонах світу. Однак, частки дітей та людей літнього віку суттєво відрізняються в різних регіонах світу. На це впливає три чинники.

Таблиця 1

ВІКОВИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНІВ, 2024 РІК			
Світ і регіони	Частка населення (%) у віці		
	0–14 років	15–64 роки	65 років і старші
▶ Увесь світ	25	65	10
▶ Європа	16	64	20
▶ Україна	14	67	19
▶ Північна (англомовна) Америка	18	64	18
▶ Латинська Америка і Карибський регіон	22	68	10
▶ Азія	23	67	10
▶ Австралія та Океанія	23	64	13
▶ Африка	39	57	4

По-перше, різний *рівень народжуваності*. В Європі, Америці, віднедавна і в Азії рівень народжуваності знизився до дуже низьких значень. Якщо зменшується народжуваність, то частка дітей також зменшується. Водночас зростає питома вага двох інших вікових груп.

По-друге, *зниження смертності* в процесі демографічного переходу. Це означає, що більша частина людей має шанс дожити до літнього віку. Отже, частка старших вікових груп зростає.

По-третє, напрямки й обсяги *міграції* мають свої «вікові» особливості. Як правило, частіше мігрують люди працездатного віку. Отже, на тих територіях, де є міграційні втрати населення, залишатимуться здебільшого люди літнього віку. Кількість дітей також зменшуватиметься. Країни або великі міста, які є центрами притягання мігрантів, відзначаються більш сприятливим віковим складом — вища частка працездатного населення і дітей, а відсоток літніх дещо менший.

Віковий склад населення України формувався під впливом усіх трьох чинників. Тривале зниження народжуваності та еміграція молоді призвели до того, що частка дитячого населення скоротилася до 14%. Це дуже низький рівень, але в деяких європейських країнах (Італія, Греція, Португалія) ця частка ще менша. Країни Північної

Європи відзначаються найбільшим відсотком дітей серед розвинених країн завдяки ефективній демографічній і соціальній політиці, яку вони здійснювали упродовж декількох десятиліть.

Практикуймо

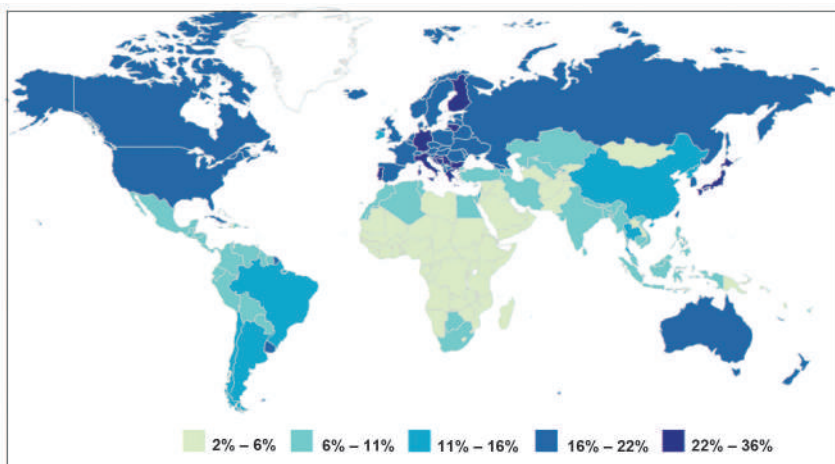
Проаналізуйте дані таблиці 1 та підготуйте розповідь про відмінності вікового складу різних регіонів.

Африка має інші параметри вікового складу. Тут найвища у світі частка дитячого населення завдяки високій народжуваності. Наприклад, у Нігерії (найбільша держава регіону за населенням) народжуваність на одну жінку становить у середньому 6,1 дитини, в ЦАР — 6,4 дитини. В Африці внаслідок зниження народжуваності і зростання середньої тривалості життя поступово зменшується частка дітей та зростає питома вага людей старшого віку.

3. Демографічне старіння

Демографічне старіння — процес зростання частки літніх людей у віковому складі населення. Це обумовлено зниженням народжуваності і зростанням тривалості життя. У деяких країнах старіння населення додатково спричинене ще й міграційним відтоком молодих людей.

Фахівці ООН запропонували критерій демографічного старіння — понад 7% населення у віці 65 і старше (мал. 23). Якщо ця частка понад 21%, то рівень старіння надзвичайно високий. Згідно такого підходу, в усіх регіонах світу, за винятком Африки, перейдено межу «старості». Найвищий рівень демографічного старіння в Європі, де частка літніх людей у віці понад 65 років становить 20%. Швидкими темпами відбувається демографічне старіння в Латинській Америці та Азії.

Мал. 23. Частка людей, старше 65 років, 2024 рік (<https://cutt.ly/JtHtq5SS>)

Наслідки демографічного старіння проявляються в усіх сферах суспільного життя: посилюється депопуляція; зростає дефіцит робочої

сили; зростає економічне навантаження на працездатне населення; збільшуються соціальні видатки на утримання людей літнього віку; змінюються політичні орієнтації суспільства.

Практикуймо

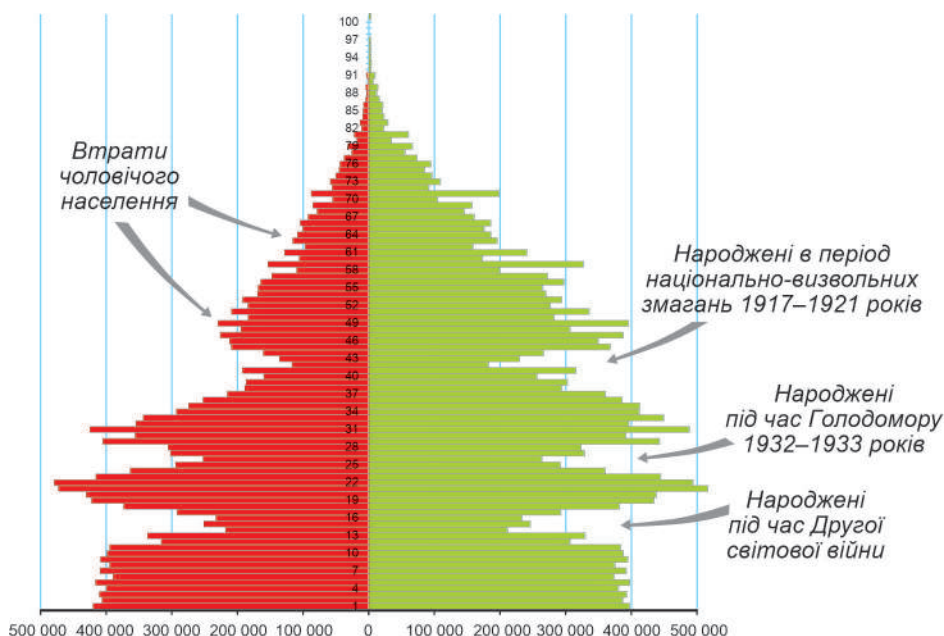
Проаналізуйте карту (мал. 23), виконайте завдання та дайте відповідь на запитання.

1. Назвіть кілька країн із найбільшою та найменшою частками людей, старших 65 років.
2. До якої групи країн належить Україна?

4. Статеві-вікові піраміди

Статеві-вікову структуру населення досліджують за допомогою спеціальної графічної побудови — **статеві-вікової піраміди**. На піраміді можна простежити перебіг демографічних процесів за останні 60–70 років. Саме тому *статеві-вікову піраміду називають «дзеркалом демографічної історії»*.

Ширина основи (у певному масштабі) дозволяє уявити рівень народжуваності та порівняти кількість народжених зі старшими віковими групами. Верхівка показує кількість старших вікових груп. Якщо в демографічній історії країни є періоди різкого зниження народжуваності, то це на піраміді відповідає «впадинам». Чергування таких періодів відображено у формі «демографічних хвиль» на статеві-віковій піраміді України 1959 року (мал. 24).

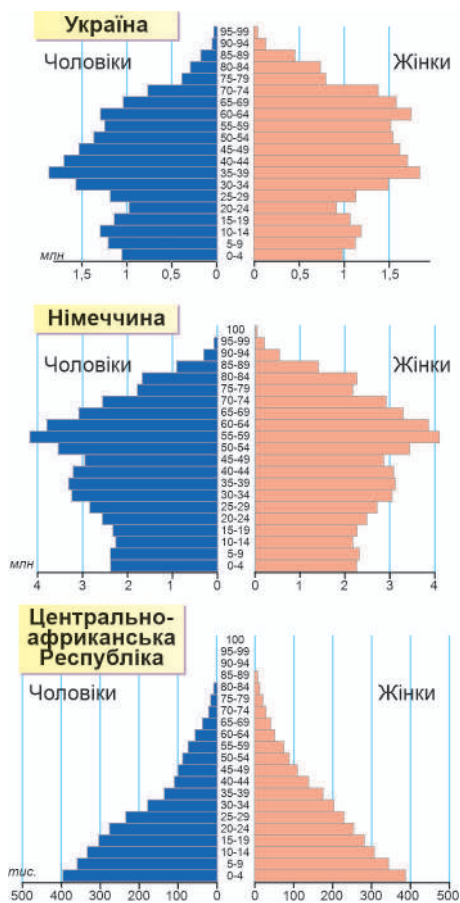

Мал. 24. Статеві-віковий склад населення України в 1959 році

Держави, які перебувають на різних етапах демографічного переходу до сучасного типу відтворення, мають різні форми статеві-вікових пірамід.

У країнах із сучасним типом відтворення піраміда має трапецієподібну форму. Так, у Німеччині рівень народжуваності низький, є досить велика кількість населення працездатного віку (найбільше 55–59 років). Кількість літніх людей дуже велика. В Україні найнижча народжуваність була у 2001 році. Це добре видно на «впадині», яка показує чисельність населення у віці 20–24 роки (мал. 25).

У країнах, які ще не завершили демографічний перехід від традиційного типу відтворення, піраміда має форму трикутника. Так, у Центральноафриканській Республіці чисельність дітей набагато більша від працездатних вікових груп. Кількість населення стрімко звужується догори, бо рівень смертності дітей та молоді високий. Гостра верхівка демонструє низький рівень демографічного старіння.

Мал. 25. Статеві-вікові піраміди населення у 2023 році

Практикуймо

Виконайте завдання та дайте відповіді на запитання.

1. Проаналізуйте статеві-вікові піраміди Німеччини та Центральноафриканської Республіки (мал. 25) за такими показниками: частки дітей, осіб працездатного віку та літніх людей, відмінності в кількості чоловіків і жінок у різних вікових групах.
2. Які демографічні особливості притаманні кожній країні?
3. Як структура населення впливає на економіку, освіту, охорону здоров'я?
4. Які виклики стоять перед кожною з країн у найближчому майбутньому?

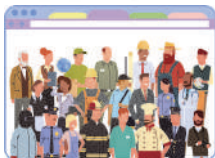
Підсумовуємо

У статевому складі населення світу є незначна перевага чоловічого населення.

В Україні переважає жіноче населення.

В усіх країнах світу відбувається процес демографічного старіння. Це зумовлено зниженням народжуваності та зростанням середньої тривалості життя.

Статеві-вікова піраміда є дзеркалом демографічної історії. Вона дозволяє виявити головні демографічні ознаки країни.

Ви дізнаєтеся:

- що таке економічно активне населення;
- яка структура зайнятості населення України та країн світу;
- про якість робочої сили.

1. Поняття про економічно активне населення

Трудова активність є важливим видом життєдіяльності населення. *Праця* має вирішальну роль у забезпеченні життєвих потреб людини та досягненні її особистих цілей. Для суспільства праця є основою економічного зростання. Тому держави розробляють політику, яка регулює *ринок праці*. Це стосується визначення вікових меж працездатності, правових відносин між працівниками і роботодавцями, фінансування професійної освіти, забезпечення умов праці в різних сферах, мінімальної заробітної плати, соціальної підтримки безробітних.

Нижню межу працездатного віку визначають з урахуванням фізіологічної та психологічної здатності молодої людини до праці. За підходами Міжнародної організації праці (МОП), це 15 років, в Україні — 16 років. Верхню межу встановлюють на підставі різних факторів: рівня демографічного старіння у країні, середньої тривалості життя, стану здоров'я населення, економічної ситуації, особливостей пенсійної системи, рівня безробіття тощо. Верхня межа працездатного віку в Японії — 65 років, Швеції та Франції — 64 роки, у Бразилії чоловіки виходять на пенсію в 65 років, а жінки — у 62 роки. В Україні пенсійний вік становить 60 років. Деякі країни з низькою тривалістю життя та відсутністю державних пенсійних гарантій взагалі не регулюють вік виходу на пенсію.

Практикуймо

Порівняйте політику регулювання працездатного віку у Швеції, Японії та Україні. Які фактори впливають на встановлення верхньої межі працездатності? Як ці відмінності впливають на розмір робочої сили та державний бюджет?

Ринок праці характеризують такі поняття: економічно активне населення, зайнятість, безробіття.

Економічно активне населення (робоча сила) — працездатне населення у віці 15–70 років, яке бере участь у суспільному виробництві, або зайняте іншою діяльністю, що приносить доходи, а також зареєстровані безробітні. **Економічно неактивне населення** (населення поза робочою силою) — особи у віці 15–70 років, які не мають роботи і не займаються її пошуками, тобто їх не можна

вважати як зайняті або безробітні (мал. 26). **Рівень економічної активності** — це частка робочої сили (зайняті + безробітні) в усьому населенні старше 15 років (у %).

Мал. 26. Категорії людей на ринку праці

Зайнятими вважають людей, які працюють за наймом, або на сімейному підприємстві, чи є роботодавцями. Частка таких працюючих людей в усьому населенні старше 15 років — це **рівень зайнятості** (у %).

$$\text{Рівень зайнятості} = \frac{\text{Кількість зайнятих}}{\text{Кількість населення у віці 15 і старше}} \times 100$$

Рівень безробіття показує відсоток людей старше 15 років, які не мають роботи та офіційно зареєстровані в центрах зайнятості (у %).

$$\text{Рівень безробіття} = \frac{\text{Кількість безробітних}}{\text{Економічно активне населення}} \times 100$$

На ринок праці впливає багато факторів: внутрішня економічна і соціальна політика держави, якість людського потенціалу, демографічні тенденції, геополітична ситуація.

Водночас, від кількості і якості робочої сили залежить розвиток різних галузей економіки, продуктивність праці, доходи державного бюджету, здатність держави фінансувати соціальні проекти, можливості інноваційного розвитку.

Практикуймо

У країні X чисельність населення у віці 15 і старше — 50 млн осіб. Із них 32 млн зайняті, а 4 млн — зареєстровані безробітні. Обчисліть: а) рівень зайнятості; б) рівень безробіття; в) рівень економічної активності. Який із показників найяскравіше свідчить про стабільність економіки країни? Обґрунтуйте відповідь.

2. Економічна активність населення світу та України

Кількість економічно активного населення будь-якої країни залежить від кількості усього населення та його вікового складу.

Рівень економічної активності населення світу за останні 20 років дещо знизився внаслідок зростання тривалості життя та збільшення

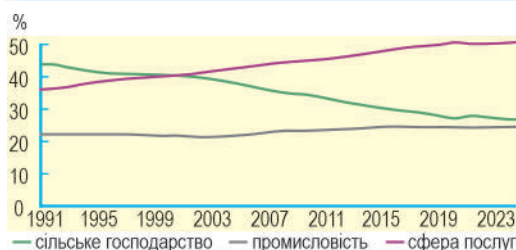
частки літніх людей і становить 61%. Економічно неактивними є 39% населення у віці 15–70 років. Зараз у світі 48% жінок та 73% чоловіків у віці понад 15 років належать до категорії економічно активного. В Україні аналогічні значення становлять відповідно 48% і 63%. В усіх державах економічна активність серед чоловічого населення є вищою.

Рівень зайнятості у світі — 58%. У розвинених країнах рівень зайнятості високий, наприклад, у Німеччині — 75%. У країнах, що розвиваються, дуже низькі показники зайнятості, зокрема в Зімбабве, Ємені, Південному Судані — приблизно 35–40%. У таких країнах частина населення працює неформально (тіньова зайнятість, без належного юридичного оформлення працівників). В Україні на початку 2022 року зайнятими були 56% працездатного населення, ще приблизно 19% працювали в тіньовому секторі.

Практикуймо

1. Подумайте, які негативні наслідки для держави і працівників має неформальна зайнятість. Як держава може подолати цю проблему?
2. Чому, на вашу думку, навіть у країнах із високим рівнем освіти жінки залучені до економіки менше, ніж чоловіки? Які кроки могла б зробити держава для зміни цієї ситуації?

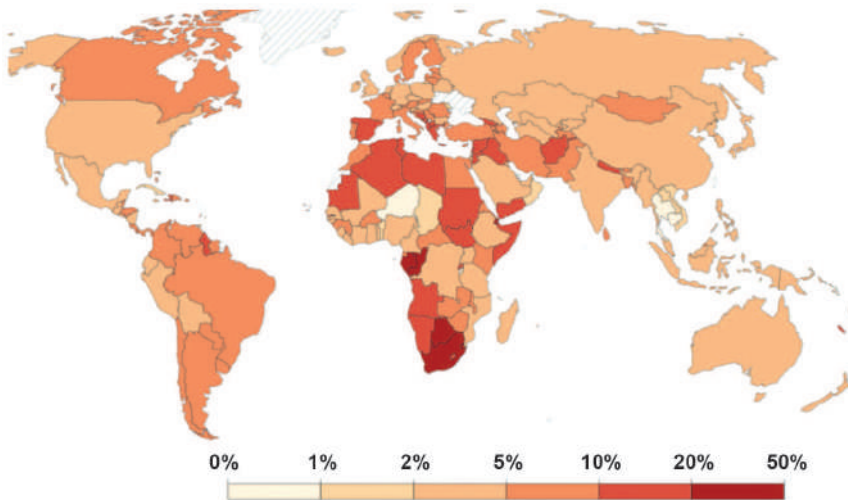
Мал. 27. Динаміка рівня зайнятості в різних сферах економіки у світі

З розвитком людства змінюється *структура зайнятості* (мал. 27). Зростає зайнятість у сфері послуг. У сільському господарстві внаслідок механізації та автоматизації виробництва зменшується потреба у працівниках, тому частка зайнятих скорочується. У розвинених країнах зайнятість в

аграрному секторі скоротилася до 2–5%. Багато бідних держав широко використовують ручну працю в сільському господарстві, тому показники зайнятості високі.

У промисловості рівень зайнятості у глобальному масштабі стабілізувався, але у країнах різного типу він дуже відрізняється. У розвинених країнах рівень зайнятості у промисловості поступово знижується через автоматизацію та перенесення виробництва до країн з нижчими витратами на заробітну плату та податками. Натомість у країнах, що розвиваються, спостерігається зростання зайнятості в промисловості, оскільки вони мають дешеву робочу силу, тому є привабливими для іноземних інвестицій. Таким чином, розвинені регіони більше орієнтуються на сферу послуг, а країни, що розвиваються, — на працевісткі види економічної діяльності в промисловості.

Рівень безробіття у світі становить 5%. Найвищий він у країнах Африки, деяких країнах Азії та Південної Європи (мал. 28).

Мал. 28. Рівень безробіття, 2023 р.
(<https://cutt.ly/ZtHtwSEu>)

Практикуймо

Проаналізуйте мал. 28. Назвіть країни світу, де рівень безробіття є найвищим (від 20% і більше), і країни, які мають найнижчий рівень безробіття (менше 2%). Які чинники можуть впливати на рівень безробіття в різних країнах?

Безробіття є соціальною проблемою, оскільки призводить до зниження рівня життя людей, психологічного напруження, соціальної нестабільності та трудової еміграції. Водночас це й економічна проблема, бо зменшується виробництво, зростають державні витрати на соціальну допомогу, знижується споживчий попит.

3. Якість робочої сили

Якість робочої сили — це комплексне поняття, яке охоплює рівень освіти і професійної підготовки, кваліфікацію працівників, стан їхнього здоров'я, мотивованість, креативність та здатність до інновацій.

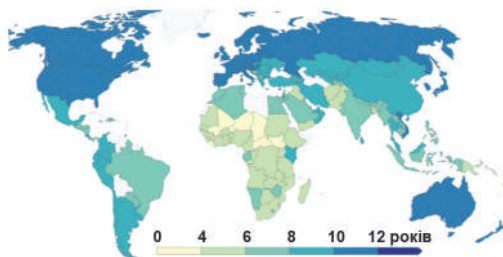
Рівень освіченості населення залежить від доходу сімей та здатності держави фінансувати освіту, потреби ринку праці в освічених працівниках, а також від соціально-культурних традицій суспільства. Рівень освіченості оцінюють за допомогою двох показників — рівня письменності (%) та середньої тривалості навчання (у роках) у закладах освіти усіх рівнів, або лише у середній школі.

Рівень письменності показує частку людей, які вміють писати, від загальної чисельності старше 15 років.

За останні два століття відбувся суттєвий прогрес у зростанні рівня письменності у світі — з 12% у 1820 році до 87% у 2023 році. Якщо в розвинених країнах, у тому числі в Україні, рівень

письменності 99%, то в багатьох країнах, що розвиваються, ситуація набагато гірша. Наприклад, у Чаді — 27%, Малі — 31%, Афганістані — 37%. У таких країнах жінки мають надзвичайно низький доступ до освіти, а також недостатньо залучені до ринку праці.

Тривалість навчання в середній школі в розвинених країнах перевищує 10 років (мал. 29). У бідних державах здебільшого діти мають змогу навчатися менше 6 років, що негативно впливає на якість робочої сили, можливості розвитку наукомістких високотехнологічних виробництв. Держави, які не інвестують в освіту своїх громадян, гальмують суспільний прогрес, «консервують» відсталість економіки та сировинну спеціалізацію.

Мал. 29. Середня тривалість навчання в закладах середньої освіти, 2020 р.

(<https://cutt.ly/9tHteuUI>)

Практикуймо

1. Обґрунтуйте, чому країни, які не інвестують в освіту, залишаються залежними від сировинної спеціалізації.
2. Подумайте, чому роботи та штучний інтелект не замінять усіх людей. У яких професіях знання, навички, інтелект та здатність до саморозвитку будуть і надалі важливими?

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/PrWwpDO6> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Зайнятість населення».

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/jrWwfl47> або за QR-кодом і перегляньте відео «7 професій майбутнього».

Підсумовуємо

Економічно активне населення (робоча сила) — працездатне населення у віці 15–70 років, яке зайняте в різних галузях економіки, а також зареєстровані безробітні.

Рівень економічної активності у світі знижується, що зумовлено поступовим процесом демографічного старіння.

У розвинених країнах, у тому числі в Україні, рівень зайнятості високий. Домінує зайнятість у сфері послуг, менше — у промисловості. Рівень безробіття низький. Якість робочої сили висока.

У країнах, що розвиваються, домінує зайнятість у первинному секторі, у деяких країнах зростає зайнятість у промисловості. Показники безробіття значні, а якість робочої сили низька, що пов'язано з низьким рівнем освіти.

ПОВТОРИМО

НАЙБІЛЬШІ ДЕРЖАВИ

за населенням (2024 р.) →

- Індія (1442 млн осіб)
- Китай (1409 млн осіб)
- США
- Індонезія
- Пакистан
- Нігерія
- Бразилія
- Бангладеш

ПРИРОДНИЙ ПРИРІСТ

$$k = n - m$$

n – народжуваність
 m – смертність

Рекордсменами за тривалістю життя є Японія і Швейцарія (84 роки), в Україні люди живуть у середньому 73 роки

Різниця між кількістю прибулих і вибулих — це **САЛЬДО МІГРАЦІЇ**

МІГРАЦІЇ

зовнішні

сезонні

внутрішні

ДІАСПОРА — населення, що живе

за межами своєї країни (20 млн українців та їхніх нащадків) → п'ять хвиль еміграції!

МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА

за реалізацією

обмежувальна

ліберальна

вибіркова

за ставленням суспільства до мігрантів

асиміляційна

мультикультурна

сегрегаційна

ЗА ЕКОНОМІЧНОЮ ОЗНАКОЮ Міжнародна організація праці (МОП) виокремлює населення

допрацевдатне
(до 15 років)

працевдатне
(16–64)

післяпрацевдатне
(65 і старші)

▶ **НАСЕЛЕННЯ СВІТУ** 8,1 млрд осіб (2024)

▶ **ДЕМОГРАФІЧНИЙ ВИБУХ** ↑
(макс. у 1960-х рр. — на 2,1%) →
в Африці, Південній та Західній Азії

▶ **ДЕПОПУЛЯЦІЯ** ↓ → в Європі

РОЗПОДІЛ НАСЕЛЕННЯ ЗА РЕГІОНАМИ у 2024 році, %

Україна за людністю → 40-е місце у світі та шосте в Європі
(на початку 2022 р. в Україні → 41 млн осіб,
а в 2024 р., за оцінкою ООН, — 37,9 млн осіб,
враховуючи окуповані території)

ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА

для зниження народжуваності

держави, які переживають демографічний вибух

підвищення рівня народжуваності

розвинені країни

СТАТЕВИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ

під впливом трьох факторів:

- особливості народжуваності
- особливості смертності
- міграції

У світі невелика перевага чоловіків — 50,4%.

БІОЛОГІЧНІ ВІКОВІ ГРУПИ (років)

- діти (0–17)
- молодь (18–44)
- люди середнього віку (45–59)
- люди літнього віку (60–74)
- люди старечого віку (75–89)
- довгожителі (90 і старші)

ТЕМА 3. РОЗСЕЛЕННЯ

§ 7

Розміщення населення. Типи поселень

Ви дізнаєтеся:

- про чинники, які впливають на розселення;
- як обчислювати густоту населення;
- про типи поселень;
- які відмінності в розміщенні населення регіонів світу та України.

1. Чинники розселення

Розселення — це розміщення людей на території за певними типами поселень. На нього впливають природні, економічні, соціальні, демографічні і геополітичні фактори.

Ще з найдавніших часів люди селилися на територіях, які були комфортними для проживання. Важливими були рівнинний рельєф, сприятливі ґрунтові та кліматичні умови для ведення сільського господарства. Наявність лісу гарантувало забезпеченість паливом, будівельним матеріалом та безпеку. Розташування поряд з річкою чи іншим джерелом питної води — неодмінна умова для створення поселення. Населення тяжіло до узбережжя морів і океанів. Усі ці чинники визначили географію мережі поселень у регіонах світу.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/Srbdc1qD> або за QR-кодом і перегляньте відео від Ukraine Inkognita про те, як саме відбувалося розселення людства планетою.

Природні умови і тепер є головним чинником розселення. Зручні природні умови зумовлюють комфортність життя та легкість господарського освоєння території. Екстремальні природні умови цьому не сприяють. Але людина уже не залежить виключно від навколишніх ландшафтів, місцевих водних, продовольчих чи енергетичних ресурсів. Усе це можна транспортувати на далекі відстані різними видами транспорту. А отже, змінилися чинники розселення.

Родовища корисних копалин, які почали активно розробляти в XIX ст., потребували трудових ресурсів. Якщо в місцях видобутку створювали ще й переробні підприємства, то це обумовлювало притік населення з інших територій. Так формувалася густа мережа поселень у багатьох індустріальних зонах світу.

Розвиток транспорту — це важлива передумова розселення і господарського освоєння території. Внутрішні райони Північної

Америку населяли так: спочатку споруджували залізницю, потім уздовж неї виникали нові поселення, а згодом заселяли віддалені райони. У сучасних умовах у країнах, де відбувається депопуляція, занепадають ті села та містечка, які мають погане транспортне сполучення з великими містами.

Території, де багато *міських поселень*, є привабливими для мігрантів. У містах створено соціальний комплекс, який забезпечує усі потреби людей. Є можливість працевлаштування людей найрізноманітніших професій та з різним рівнем освіти.

Демографічні тенденції також впливають на розселення. Коли відбувається природний приріст населення, то густина населення зростає. Депопуляція, навпаки, зумовлює зниження густоти населення. Аналогічний вплив чинять *міграційні процеси*.

Практикуймо

Проаналізуйте, як впливають на розселення населення в світі природні й соціально-економічні чинники.

Густина населення (щільність населення) — це кількість населення, що проживає на одиниці площі, здебільшого на одному квадратному кілометрі. Вимірюють густоту населення (g) в особах/км² і розраховують за формулою:

$$g = P/S,$$

де: P — кількість населення країни чи адміністративної одиниці (осіб),
 S — площа (км²).

Практикуймо

Визначте середню густоту населення країн із найбільшою кількістю осіб і порівняйте їх. (Кількість населення у 2024 році в Індії — 1442 млн осіб, у Китаї — 1409 млн осіб, площа — відповідно 3,29 млн км² і 9,6 млн км²). Зробіть висновки.

ДПА / НМТ

У країні з населенням 10 млн осіб і територією 60 тис. км² міське населення становить 70%. Визначте густоту сільського населення (осіб/км²) у цій країні.

2. Типи поселень

Поселення (населений пункт) — це компактно заселена територія з усіма умовами для забезпечення життєдіяльності людей. Залежно від кількості населення та функцій усі поселення поділяють на два типи — сільські і міські. Відмінності між типами поселень кожна держава визначає на підставі різних критеріїв, використовуючи власні підходи. У більшості до уваги беруть людність поселення, частку зайнятих у різних сферах економіки, адміністративний статус. У Європейському Союзі застосовують методику розмежування міських і сільських територій, яка ґрунтується на показниках щільності

населення в межах певних адміністративно-територіальних одиниць країни.

Село — це невеликий населений пункт із садибною забудовою. Сільськими поселеннями в різних країнах світу є також слободи, станиці, кишлаки, аули, кібуци тощо. Сільські поселення можуть бути компактними (мал. 30) або розсіяними (мал. 31). Розсіяне розселення характеризується тим, що житлові приміщення, в яких постійно проживають люди, розкидані на досить великих відстанях одне від одного. Прикладами таких населених пунктів є хутори, ферми або ранчо. Окрім сільськогосподарської функції, яка є головною, сільські поселення також можуть виконувати рибацькі, промислові, транспортні, рекреаційні і наукові функції. Деякі сільські поселення поєднують різні функції або мають сезонний характер діяльності населення. У приміській зоні великих міст багато сіл виконують «спальні» функції.

В Україні загальна чисельність осіб села не повинна перевищувати 5 тис. осіб. До сільських поселень також віднесено **селища** (більше 5 тис. осіб).

Місто — велике за людністю поселення, населення якого зайняте переважно у промисловості та сфері послуг. Міста вирізняються своєрідною планувальною структурою, багатоповислою забудовою, наявністю виробничих зон та добре розвиненою транспортною інфраструктурою, розгалуженою мережею закладів соціальної і культурної сфери, специфічною соціальною та етнічною структурою населення (мал. 32).

За кількістю населення міста поділяють на малі (до 50 тис. осіб), середні (50–100 тис. осіб) та великі (від 100 тис. до 1 млн осіб). Містамільйонники мають чисельність населення більше 1 млн осіб. Окремо виділяють мегаміста з населенням понад 10 млн осіб.

За функціями виділяють промислові, транспортні, адміністративні, рекреаційні, освітньо-наукові центри. Великі за

Мал. 30. Село з компактною садибною забудовою

Мал. 31. Село з розсіяним розселенням

Мал. 32. Місто зі своєрідною планувальною структурою

кількістю населення міста, як правило, є багатofункціональними. Монофункціональні — виконують одну функцію.

Окрім міст, до міських форм розселення належать міські агломерації та мегалополіси.

Практикуймо

- 1. Охарактеризуйте проблеми, які характерні як для міського, так і для сільського населення України на сучасному етапі.
- 2. Порівняйте населені пункти за ключовими ознаками. Заповніть таблицю.

Ознака	Мегамісто	Місто	Село
Кількість населення			
Тип забудови			
Господарство			
Транспорт			
Екологічний стан			
Приклади			

Практикуймо

Уявіть, що ви мер мегаміста з населенням понад 20 мільйонів осіб. Які три головні проблеми вирішуватимете першими і чому саме їх?

Пізнаймо більше

У світі налічують понад 2,6 млн міст, які дуже відрізняються між собою за багатьма параметрами. Єдиного критерію для виділення міського поселення не прийнято. У Данії та Ісландії містами є поселення, де живе понад 200 мешканців, у Канаді та Австралії — 1 тис. осіб, у Франції — 2 тис. осіб, у США та Мексиці — 2,5 тис. осіб, у Бельгії — 5 тис. осіб, в Україні — 10 тис. осіб, у Нідерландах — 20 тис. осіб, в Японії та Республіці Кореї — 50 тис. осіб. У деяких європейських країнах містами є поселення, яким юридично надано статус міста (магдебурзьке право) ще в Середньовіччі, і вони зберігають свій статус, подекуди незважаючи на сучасну мізерну кількість мешканців.

Наприклад, місто Хум у Хорватії з населенням 18 осіб потрапило до Книги рекордів Гіннеса як найменше у світі. Всього 15–20 осіб постійно проживає в чеському місті Рабштейн-над-Стршелою. В Україні найменше місто — Угнів (980 осіб), розташоване у Львівській області.

3. Розміщення населення світу

Середня густота населення світу щороку зростає і в 2024 році становила 63 особи/км². Якщо не брати до уваги міста-держави, то найбільша густота населення в Бангладеш — понад 1315 осіб/км², а найменша — в Монголії — 2 особи/км².

Населення розміщено вкрай нерівномірно (мал. 33). Дуже густо заселені райони уздовж узбережжя морів і океанів. Приблизно 80% населення світу проживає на рівнинах на висотах менше 500 метрів

над рівнем океану. Тільки у трьох країнах — Болівії, Перу та Китаї (Тибет) — існують постійні поселення на висоті понад 5000 м. Це вкрай несприятливі умови: у високогір'ї люди неодмінно відчують симптоми гірської хвороби. Високогірними також є Ефіопія, Афганістан, Бутан, Мексика, оскільки більшість їхнього населення живе на висоті понад 1000 м. Не заселено приблизно 8,5% суходолу.

Мал. 33. Розміщення населення світу
(за картою «Густота населення світу» ДНВП «Картографія», 2016–2022)

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/lrbdzLVA> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Розміщення населення світу».

У Європі висока густота населення на заході, зокрема в Нідерландах, Бельгії, Великій Британії, Німеччині. Скандинавський півострів та гірські райони Альп, Карпат, Піренеїв менш заселені.

В Азії найбільш густонаселеними є острів Ява, долини річок Інд, Ганг, Брахмапутра в Південній Азії. У Східній Азії — долини Янцзи та Хуанхе. Мінімальна щільність, а інколи й зовсім незаселені простори Сибіру, Чукотки, Тибету, Гімалаїв, пустельних районів Центральної Азії, Аравійського півострова, тропічні ліси острова Калімантан.

В Америці висока густота населення на північному сході США. Звідси відбувалася колонізація регіону європейцями, зараз тут розташовані найбільші міста. Високою густотою вирізняються Мексика та інші країни Центральної Америки та острови Карибського моря. Гірські території (Кордильєри та Анди), Патагонія та ліси Амазонії мають низьку густоту. Незаселені — північні регіони Канади.

В Африці ареалами високої густоти населення є долина Нілу, узбережжя Гвінейської затоки, а також Ефіопія та інші країни, які розташовані в зоні саван поблизу Великих Африканських озер. Незаселеними та малозаселеними є пустелі Сахара, Наміб і Калахарі, заболочені райони екваторіальних лісів. Густота населення швидко збільшується внаслідок високого природного приросту населення.

В Австралії головним ареалом розміщення населення є південно-східна країна материка з найбільш сприятливими агрокліматичними умовами.

Практикуймо

Вам дано 6 країн з різних частин світу (наприклад, Канада, Індія, Бразилія, Єгипет, Швеція, Індонезія).

Знайдіть та порівняйте густоту населення; основні райони скупчення населення; природні та економічні чинники, що впливають на розселення.

4. Розміщення населення України

Головними чинниками розміщення населення України були природно-географічні. Подальший історичний розвиток відбувався під впливом економічних і геополітичних факторів.

Територія України була заселена ще з часів неоліту (5100–2900 роки до н. е.). Починаючи з IX–X ст., почали виникати міста, які були осередками ремесел, торгівлі та виконували оборонні функції. Особливо сприятливими умовами для проживання людей відзначається лісостепова зона. Саме тут здавна сформувалася дуже густа мережа сільських поселень, які тепер мають досить велику людність. Зона мішаних і широколистих лісів здавна була слабо заселена. Давнє розселення також характерне для Українських Карпат та гірської частини Криму. Сільські поселення тут доволі великі за людністю і переважно розташовані в міжгірських долинах чи вздовж узбережжя Чорного моря. Інтенсивне заселення степової зони розпочалося з кінця XVII – початку XVIII ст.

Остаточно розселення в Україні сформувалось у другій половині XX століття внаслідок інтенсивної індустріалізації східних областей та Подніпров'я. У 2022 році середня щільність населення України становила 68 осіб/км², що значно нижче, ніж у більшості європейських країнах. Найбільш густозаселеною є Київська область. Найменша густота населення — у степових і поліських областях: Чернігівській, Запорізькій та Кіровоградській (мал. 34).

Висока густота сільського населення властива західній частині України (Чернівецькій, Закарпатській, Івано-Франківській і Львівській областям). Сільське населення переважає в Закарпатській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Тернопільській і Рівненській областях. Внаслідок природного скорочення та міграційного відтоку в більшості сел в Україні зменшується кількість осіб, а деякі стають безлюдними. Досить сприятлива ситуація лише навколо великих міст.

Мал. 34. Розміщення населення України, 2020 рік
(за картою «Загальна густота населення України» ДНВП «Картографія», 2016–2022)

Внаслідок повномасштабного вторгнення Росії було поруйновано багато міст і сіл на сході та півдні України. Населення виїхало в безпечні регіони, тому тут густота населення суттєво скоротилася, в більшості території взагалі знелюдніли. Також зменшилася густота населення в Чернігівській і Сумській областях, які межують з державою-агресором. У найближчі десятиліття, ймовірно, найбільша густота населення буде в західних областях України та у столичному регіоні.

Робота в групі

Поясніть, чому населення України розміщене нерівномірно. Чи потрібно намагатися «вирівняти» заселеність регіонів, і якщо так — як це зробити? Обговоріть у групах.

- Група 1. Історичні причини розміщення (індустріальний розвиток, міграції, війни).
- Група 2. Природні умови (ґрунти, вода, клімат).
- Група 3. Рівень розвитку інфраструктури.
- Група 4. Можливості для життя та роботи.

Підсумовуємо

На розміщення населення впливають природно-географічні, економічні, геополітичні, демографічні та міграційні чинники.

Населення проживає в поселеннях двох типів — міських і сільських. Для їхнього розмежування в різних країнах світу використовують різні критерії.

Великими ареалами з найбільшою густотою населення є Південна, Східна та Південно-Східна Азія, де проживає половина населення світу.

В Україні висока густота населення у столичному регіоні та в західних областях.

Ви дізнаєтесь:

- що таке урбанізація та які чинники її визначають;
- які головні риси урбанізації у країнах світу;
- як відбувались урбанізаційні процеси в Україні.

1. Поняття про урбанізацію

Урбанізація (від лат. *urbanus* — «міський») — це процес зростання значення міст і міського способу життя в розвитку суспільства.

Мал. 35. Комп'ютерна реконструкція трипільського протоміста в Тальянках (Черкащина)

Найдавніші у світі протоміста (ранні поселення з ознаками міського життя) з'явилися на території України. Це поселення трипільської цивілізації, яка існувала в VI–III тис. до н. е. (мал. 35).

У III тис. до н. е. виникли міста в Давньому Єгипті, згодом — в інших давніх цивілізаціях — Месопотамії, Індії, Китаї. Міста виконували різноманітні політич-

ні, економічні та культурні функції: вони були центрами управління навколишніми територіями, оборони, ремісництва, торгівлі, освіти, науки і мистецтва.

Поява промислового виробництва та розвиток транспорту в XIX–XX ст. значно змінили міста та суттєво прискорили урбанізаційні процеси у світі. Міста розвинених країн уже минули промислову (індустріальну) стадію свого розвитку. У багатьох з них переважає інноваційна економіка, розвиваються різні галузі сфери послуг. З'явилися *розумні міста*, які використовують сучасні технології та дані для підвищення якості життя мешканців, ефективності управління та сталого розвитку. Утворилися нові просторові форми урбанізованого розселення — агломерації і мегалополіси.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/Zrbd16ht> або за QR-кодом і перегляньте відео «Що таке "розумні" міста та як вони вплинуть на наше життя?».

Міська агломерація — це територія з густою мережею міських і сільських поселень, які об'єднані різними зв'язками (трудовими, господарськими, соціально-культурними). У міській агломерації виділяють центр (ядро) з найвищою концентрацією населення та приміську зону з меншою щільністю населення і переважанням садибної забудови.

Враховуючи кількість міських ядер, агломерації поділяють на два види — моноцентричні (одно-ядерні) та поліцентричні (багато-ядерні, або конурбації).

Мегалополіс — це велике скупчення взаємопов'язаних між собою міст і міських агломерацій, яке утворює єдиний урбанізований простір на основі добре розвиненої інфраструктури.

Робота в групі

Проведіть дискусію «Займіть позицію» на тему: «Мегалополіс — прогрес чи пастка для людини? Що краще: велике місто з усім поруч чи невелике місто з чистим повітрям?».

2. Тенденції урбанізації у світі

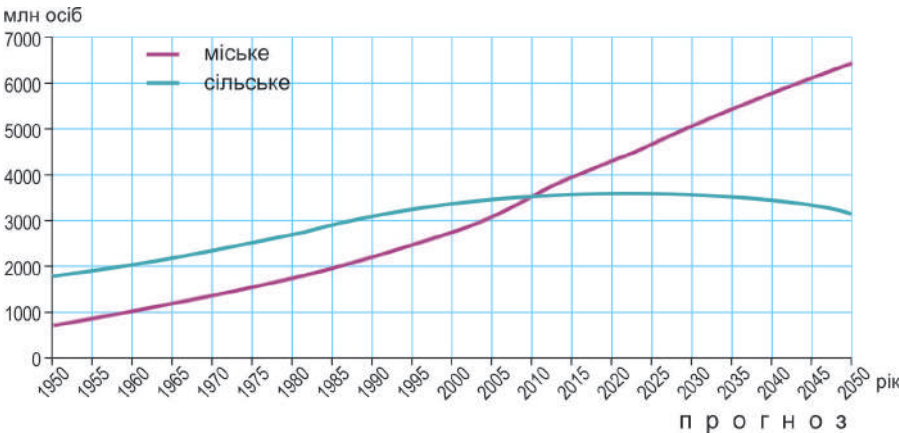
Урбанізація — глобальний процес, який охопив усі регіони та країни світу. Кількість і частка міського населення у ХХ ст. зростали швидкими темпами, а в 2024 році рівень урбанізації у світі досягнув 58% (табл. 2). Зростання міського населення світу відбувається завдяки міграційному припливу і лише в найменш розвинених країнах — ще й за рахунок невеликого природного приросту.

Таблиця 2

Динаміка урбанізації у світі

	1800	1850	1900	1950	2000	2010	2024
Частка міського населення, %	5,1	6,3	13,3	29,0	46,7	50,0	58,0
Кількість міського населення, млн осіб	50	80	220	732	2845	3571	4640

Кількість осіб міського населення стабільно збільшується (мал. 36). Зростання сільського населення світу вже зупинилось, і навіть почалася депопуляція, адже в більшості країнах відбувся перехід до сучасного типу відтворення населення.

Мал. 36. Динаміка міського і сільського населення, млн осіб

Практикуймо

Проаналізуйте інформацію, подану в табл. 2 та на мал. 36. Дайте відповіді на запитання.

1. У якому році кількість міського населення вперше перевищила сільське?
2. Як змінювалася кількість сільського населення після 2015 року?
3. Якою буде орієнтовна кількість осіб міського населення у 2050 році, згідно з прогнозом?

Рівень урбанізації визначають за показником частки міського населення в усьому населенні певної території. У розвинених країнах рівень урбанізації найвищий — 80%. У багатьох містах зростання міського населення практично припинилося, частина міст депопулює. Відбувається процес **субурбанізації** — швидке розростання («розповзання») приміської зони великих міст (мал. 37). У Північній Америці та Європі субурбанізація розпочалась у другій половині XX ст. у зв'язку з масовою автомобілізацією, в Україні — лише на початку XXI ст. Нова структура економіки з великою часткою сфери послуг, особливо четвертинного сектора, не потребує щоденної присутності людини на робочому місці. Завдяки комунікаційним технологіям міські жителі можуть працювати дистанційно, тому все частіше обирають місцем свого життя приміські села з кращою екологічною ситуацією.

Мал. 37. Приміська зона міста у США

У Північній Америці та Європі субурбанізація розпочалась у другій половині XX ст. у зв'язку з масовою автомобілізацією, в Україні — лише на початку XXI ст. Нова структура економіки з великою часткою сфери послуг, особливо четвертинного сектора, не потребує щоденної присутності людини на робочому місці. Завдяки комунікаційним технологіям міські жителі можуть працювати дистанційно, тому все частіше обирають місцем свого життя приміські села з кращою екологічною ситуацією.

У Європі найвищий рівень урбанізації в Бельгії, Нідерландах, у країнах Північної Європи. Високоурбанізованими є Японія, США, Ізраїль, Австралія, Нова Зеландія.

У країнах, що розвиваються, рівень урбанізації становить 54% і продовжує збільшуватись. Особливо швидкими темпами зростають міста в Азії та Африці.

Найшвидше зростає рівень урбанізації в Південній Кореї, країнах Перської затоки, Південної Америки. Найменш урбанізованими залишаються країни Центральної та Східної Африки, Південної і Центральної Азії.

Пізнаймо більше

Розвиток міської інфраструктури, особливо будівництво житла, часто не встигає за збільшенням людної міст. За даними ООН, понад 1 мільярд людей (13% населення планети) проживають у нетрях, і ця цифра зростає разом зі збільшенням рівня урбанізації. Найбільші осередки нетрів зосереджені в містах країн, що розвиваються, а саме: у Мумбаї (Індія), Карачі (Пакистан), Лагосі (Нігерія), Кейптауні та Йоганнесбурзі (ПАР), Ріо-де-Жанейро (Бразилія), де люди живуть в умовах обмеженого доступу до базових послуг. Основні проблеми міських нетрів — це недоброякісне житло, перенаселення та

антисанітарія, відсутність чистої води та каналізації, високий рівень злочинності, нестача медичних і освітніх послуг, відсутність прав на землю чи житло.

Практикуймо

Порівняйте особливості урбанізації у країнах із різним економічним розвитком за запропонованим планом. Заповніть таблицю.

Аспект	Розвинені країни	Країни, що розвиваються
Особливості урбанізації		
Рівень і темпи		
Житло		
Наслідки для довкілля		

Сучасна урбанізація відзначається дуже швидким зростанням *агломерацій-мільйонників*. У 2000 році у мільйонниках проживало 18% населення світу, а в 2025 році — 23%. Зростає кількість мегаміст (понад 10 млн жителів): з 20 у 2000 році до 33 у 2025 році.

Що каже штучний інтелект?

Якими мають бути передмістя майбутнього, щоб люди залишалися там жити?

Таблиця 3

Перша десятка найбільших агломерацій світу, 2025 р.

№	Агломерації	Кількість населення, млн осіб	Країна
1	Джакарта	41,9	Індонезія
2	Дакка	36,6	Бангладеш
3	Токіо	33,4	Японія
4	Делі	30,2	Індія
5	Шанхай	29,6	Китай
6	Гуанчжоу	27,6	Китай
7	Каїр	25,6	Єгипет
8	Маніла	24,7	Філіппіни
9	Колката	22,5	Індія
10	Сеул	22,5	Південна Корея

Практикуймо

ДПА / НМТ

Проаналізуйте табл. 3, в якій відображено чисельність населення (млн осіб) у десяти найбільших агломераціях світу. Серед запропонованих оберіть правильні твердження:

- А) найбільші агломерації сформувалися переважно в Північній півкулі;
- Б) десять найбільших агломерацій розташовані в усіх частинах світу;
- В) в Африці немає такої форми розселення, як міська агломерація;
- Г) десять найбільших агломерацій світу сформувались у двох регіонах — Азії та Америці;
- Д) у високорозвинених країнах світу немає агломерацій із чисельністю населення понад 1 млн осіб;
- Е) ядрами десяти найбільших агломерацій є міста-столиці країн Східної півкулі.

Мегалополіси сформувалися у країнах з густою мережею міст і високим рівнем урбанізації. Найбільшим за площею та кількістю населення (110–130 млн осіб) є *Західноєвропейський мегалополіс*, який включає високоурбанізовані зони Великої Британії, Франції, Бельгії, Нідерландів і Німеччини, а також Швейцарію і північ Італії. Його часто називають Процвітаючим бананом або Блакитним бананом (мал. 38).

Мал. 38. Західноєвропейський мегалополіс

У Японії вздовж Тихоокеанського узбережжя простягнувся мегалополіс *Токайдо*, який поєднує міста Токіо, Йокогаму, Кавасаки, Нагою, Кіото, Осаку, Кобе.

На території США сформувалося декілька мегалополісів: *Приатлантичний* (Босваш), що охоплює Бостон, Нью-Йорк, Вашингтон, Філадельфію, Балтимор; *Нижні Великі Озера* (Чикаго, Детройт, Клівленд); *Каліфорнійський* (Лос-Анджелес, Сан-Франциско), а також

Техас, Флорида, Підмонт, Тихоокеанський Північний Захід. У Канаді 50% населення країни сконцентровано на південному сході у мегалополісі *Головна Вулиця* із агломераціями Квебек, Монреаль, Оттава, Торонто.

У Китаї утворилося кілька мегалополісів, де проживає по декілька десятків мільйонів людей: *мегалополіс дельти річки Янцзи* (Шанхай, Нанкін, Ханчжоу); *мегалополіс дельти річки Перл* (Сянган (Гонконг), Гуанчжоу, Шеньчжень); *Пекін–Тяньцзінь*, який швидко розростається і, за проєктом, перетвориться на велетенську урбанізовану зону *Дзин-Цзин-Джі* з населенням майже 130 млн осіб.

Також мегалополіси формуються в інших країнах — Індії, Індонезії, Бразилії, Аргентині, Єгипті.

Глобальні міста — це великі урбанізовані центри, що мають значний вплив на світову економіку, політику, культуру та фінанси. У них розташовані штаб-квартири міжнародних організацій і транснаціональних корпорацій, фінансові установи, біржі, медіа-холдинги, наукові та культурні установи. Такі міста приваблюють високоосвічених мігрантів з усього світу і є осередками інновацій та глобальних рішень. У рейтингу глобальних міст найвищі позиції займають Лондон, Нью-Йорк, Гонконг, Сінгапур, Шанхай, Пекін, Дубай (мал. 39), Париж, Токіо.

Мал. 39. Глобальне місто Дубай

3. Урбанізаційні процеси в Україні

Перші міста на території України виникли в період грецької колонізації в VII–VI ст. до н. е. на узбережжі Чорного моря — Ольвія, Тіра та Херсонес. У Західній Україні міська мережа в основному була сформована до кінця XV ст. У Придніпров'ї та на Донбасі густа мережа міст утворилася в період інтенсивного розвитку промисловості — в кін. XIX – на поч. XX ст. Згодом, у XX ст. нові міста виростали в місцях видобутку та переробки мінеральних ресурсів, поблизу енергетичних об'єктів та інших потужних промислових підприємств. Багато міст на сході були монофункціональними, що негативно позначилося на їхньому розвитку.

Україна станом на 2022 рік мала середній, порівняно з іншими європейськими країнами, рівень урбанізації — 70%. За особливостями історичного розвитку та сучасними параметрами міської мережі виділяють два великі регіони — Західну Україну з низьким рівнем урбанізації та густою мережею малих міст; Донбас і Промислове Придніпров'я, де рівень урбанізації був найвищим, а міська мережа сформована великими за людністю поселеннями.

У 2022 році в Україні налічувалося 461 місто. Агломераціями-мільйонниками були Київ (3 млн осіб), Харків (1,4 млн) та Одеса (1 млн). Ще 42 міста належали до категорії великих і дуже великих, це переважно обласні та промислові центри. Середніми за людністю були 44 міста, а решта належали до групи малих міст.

У ХХІ ст. рівень урбанізації в Україні стабілізувався, що зумовлено депопуляцією та міграційним відтоком за кордон. Внутрішня міграція сприяла перерозподілу населення між типами поселень і переважно була спрямована до столиці та обласних центрів. Кількість населення багатьох міст почала скорочуватись. Особливо швидко зменшувалася людність міст на сході держави та в центральних областях. На заході депопуляція охопила лише малі периферійні міста, а решта ж продовжували зростати.

Завдяки формуванню потужного ринку праці розрослися регіональні центри, найбільші міські агломерації — Харківська, Львівська та Одеська. Найвищі темпи зростання мала Київська агломерація.

Внаслідок російської агресії знищено багато міст в Україні, зокрема Бахмут, Сіверсько-донецьк, Авдіївку, Попасну, Соledар. Багато міст суттєво поруйновані — Маріуполь, Херсон, Ізюм, Куп'янськ, Буча.

Урбіцид — цілеспрямована руйнація міста, його інфраструктури, житлових будинків, культурних пам'яток.

Практикуймо

Подумайте, якою має бути політика відновлення міст, зруйнованих війною.

Адже це не лише фізичне відновлення, але й повернення до нормального життя мешканців, налагодження соціальної згуртованості та створення стійкого майбутнього для міста. Українські архітектори та урбаністи вже розробляють довгострокові плани реконструкції, щоб зробити міста кращими, ніж вони були до війни. Запропонуйте власні рішення.

Практикуймо

Визначте рівень урбанізації у Львівській області, якщо в 2022 році кількість осіб міського населення становила 1516 тис. осіб, а сільських — 962 тис. Відповідь подайте у вигляді цілого числа у відсотках.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/MrbdUPsy> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Урбанізація».

Підсумовуємо

Міське населення світу збільшується завдяки міграційному припливу. Особливо швидкими темпами зростає рівень урбанізації в Африці та Азії.

Найвищі темпи зростання мають агломерації-мільйонники.

У країнах з високим рівнем урбанізації формуються мегалополіси.

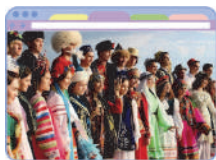
Глобальні міста виконують важливі для світу економічні і політичні функції.

Україна є середньоурбанізованою державою. Просторова структура міського розселення зазнала суттєвих змін внаслідок війни.

ТЕМА 4. ЕТНІЧНИЙ, РЕЛІГІЙНИЙ СКЛАД

§ 9

Географія етносів

Ви дізнаєтеся:

- за якою ознакою класифікують етноси;
- про особливості розселення етносів;
- про етнічний склад населення України.

1. Класифікація етносів

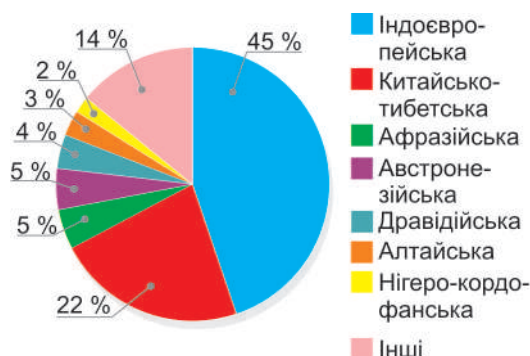
Кожна людина, яка живе на Землі, належить до певного етносу. Особливості розселення етносів визначають політичну карту світу, адже народи з давньою історією створили або прагнуть побудувати власну державу. Етнічний склад населення країн впливає на соціально-економічний розвиток, демографічні та міграційні процеси, внутрішню і зовнішню політику держав.

Етнос — це група людей, які живуть на певній території, мають спільну мову, історію, культуру, традиції та усвідомлюють свою належність до цієї спільноти.

Мова є головною ознакою, за якою виокремлюють один етнос від іншого. Якщо мови народів подібні за лексичним фондом, то це означає, що ці народи мають спільні корені та спільну історію. Етнічні території споріднених етносів розташовані в безпосередньому сусідстві в межах окремих регіонів.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/mrWqZSeo> або за QR-кодом і перегляньте відео «Як усі мови світу можуть бути схожі між собою?».

Мал. 40. Найпоширеніші мовні сім'ї

Подібність мови беруть за основу для класифікації етносів. Мовні сім'ї поділяють на мовні групи, а до них належать споріднені етноси (табл. 4). Загалом виокремлюють понад 20 мовних сімей: індоевропейську (найпоширеніша у світі (мал. 40)), китайсько-тибетську, афразійську, нігеро-кордофанську, алтайську, уральську, картвельську, північнокавказьку, австронезійську, дравідійську, австроазійську, тайську, ніло-

сахарську, койсанську, австралійську, ескімосо-алеутську, чукотсько-камчатську та декілька індіанських мовних сімей.

Таблиця 4

Найчисельніші мовні сім'ї та групи	
Мовні групи	Етноси
ІНДОЄВРОПЕЙСЬКА МОВНА СІМ'Я	
романська	бразильці, мексиканці, італійці, французи, колумбійці, аргентинці, іспанці, румуни, португальці, молдовани
індоарійська	гіндустанці, бенгальці, маратхі, пенджабці, раджастанці, біхарці, непальці, синдхи
германська	німці, англійці, шведи, норвежці, голландці, шотландці, данійці, ісландці, австрійці, фламандці
слов'янська	українці, білоруси, поляки, чехи, словаки, болгари, росіяни, серби, хорвати, словенці, чорногорці, македонці, боснійці
іранська	перси, афганці, курди, таджики
кельтська	ірландці, уельські, бретонці
балтійська	литовці, латвійці
грецька	греки
вірменська	вірмени
албанська	албанці
КИТАЙСЬКО-ТИБЕТСЬКА МОВНА СІМ'Я	
китайська	китайці
тибетсько-бірманська	м'янма, тибетці

Практикуймо

Проаналізуйте дані табл. 4 та визначте, які етноси належать до однієї мовної групи, але проживають у різних частинах світу. Наведіть приклади таких етносів і поясніть, чому їх відносять саме до цієї мовної групи.

2. Розселення етносів

У світі налічують більше 7 тис. мов. Половина мов світу є під загрозою зникнення. Якщо зникає мова — зникає етнос. Тому збереження мови народу — це не просто намагання зберегти власну ідентичність, це питання виживання етносу, його існування на нашій планеті.

Понад 50% населення світу розмовляє лише 23 мовами. У світі є випадки, коли однією мовою розмовляють багато етносів. Англійська є найпоширенішою у світі мовою щоденного спілкування, нею розмовляє майже 1,5 млрд осіб у різних країнах. Трапляються протилежні випадки — білінгвізму, коли один етнос розмовляє двома мовами. Наприклад, шотландці користуються англійською і шотландською.

Етнічний склад населення країни визначають під час переписів. Країни при цьому застосовують різні методи: в одних потрібно вказати лише один етнос, до якого людина сама себе зараховує; в США можна назвати себе американцем США, або ще додатково вказати приналежність до реального, спорідненого етносу; ще в інших — обмежуються лише встановленням країни народження. В Росії під час переписів представники багатьох народів назвали себе росіянами, боячись утисків і переслідувань за етнічною ознакою. Тому кожен наступний перепис у Росії фіксував помітне скорочення українців. Отже, етнічна статистика не є досконалою в окремих країнах світу, а чисельність окремих етносів встановити складно.

Практикуймо

1. Позначте на контурній карті світу країни, де проживають етноси, перелічені в табл. 5. При цьому використайте кольори для різних мовних сімей (наприклад, індоевропейська — синій, китайсько-тибетська — червоний тощо).

Таблиця 5

Етноси з населенням понад 100 млн осіб			
Китайці	1310	Японці	130
Гіндустанці	255	Пенджабці	110–120
Бенгальці	250	Яванці	100–125
Бразильці	191	Біхарці	105
Мексиканці	147	Німці	95–140
Росіяни	133	Американці США	21–122

2. Визначте, які з перелічених етносів мають найбільші території розселення, а які — найкомпактніші. Обґрунтуйте відповідь, враховуючи як географічний ареал, так і кількість носіїв мови.

Українці належать до числа великих етносів. За даними Світового Конгресу Українців, загальна чисельність українців у світі становить близько 70 млн осіб.

За даними ООН, 45 млн осіб назвали себе українцями під час останнього перепису в країні їхнього проживання. У цьому випадку українці посідають 29-е місце серед найбільших народів світу.

Практикуймо

Поясніть, чому офіційна чисельність українців (45 млн, за даними ООН) значно менша за дані Світового Конгресу Українців (70 млн). Які соціальні та політичні чинники можуть впливати на результати переписів?

Етнічні кордони не завжди збігаються з державними. Чи не в усіх державах проживають **етнічні (національні) меншини** — невеликі порівняно з державотворчим етносом групи, які мають спільне походження, мову, культуру. Є декілька *типів етнічних меншин*:

– етноси, які розселені на своїй етнічній території, не асимілювалися з іншим, більшим етносом, зберегли свою ідентичність: бретонці у Франції, баски в Іспанії та Франції, уйгури в Китаї, курди в Туреччині, Іраку, Ірані і Сирії (курди — це найбільший народ, який не має своєї державності);

– етноси, які живуть компактно в середовищі іншого державотворчого етносу, часто у прикордонних регіонах, але мають свою державу: угорці в Україні, німці в Бельгії, серби в Хорватії;

– етноси, які мають міграційне походження та розсіяні в середовищі іншого етносу: турки в Німеччині, індійці у Великій Британії, українці в Канаді.

За особливостями етнічного складу виділяють чотири *типи держав*:

- 1) моноетнічні — домінує один етнос, а частка етноменшин мізерна (Японія, Польща, Мадагаскар);
- 2) переважно моноетнічні — етнічні меншини досить чисельні, але є суттєве переважання одного етносу (Україна, Франція, Таїланд, Алжир);
- 3) двоетнічні (Бельгія, Кіпр);
- 4) поліетнічні (США, Індія, Китай, Індонезія, Росія, Австралія).

Практикуймо

Курди — найбільший народ без власної держави. Пошукайте інформацію в джерелах інтернету і дайте відповіді на такі запитання:

- а) чому етнічні кордони не завжди збігаються з державними?
- б) у яких регіонах курди прагнуть створити свою державу?
- в) які ще етноси сьогодні перебувають у подібному становищі?

Практикуймо

Порівняйте карту «Мовні сім'ї, групи та народи світу» і політичну карту світу. Назвіть регіони, де кордони держав не збігаються з етнічними межами.

3. Етнічний склад населення України

Українці — народ, який має власну мову, етнічну територію, в межах якої відбувалось утвердження ідентичності, формувалась унікальна культура з дуже давньою історією. До XVIII ст. українці називали себе «русинами». Самоназва «українці» остаточно утвердилася в кінці XIX — на початку XX ст.

Українська мова належить до слов'янської групи індоєвропейської мовної сім'ї. Українці завжди були домінуючим етносом на своїй етнічній території, попри тривалий *етноцид*, який здійснювала російська влада. У 2001 році українці становили 77,8% населення держави (табл. 6) і переважали в усіх областях, за винятком АР Крим (мал. 41).

Корінні народи України є нащадками тих етнічних спільнот, які населяли нашу країну здавна. Це народи Криму — караїми, кримчаки та кримські татари, які генетично належать до тюркської мовної групи алтайської мовної сім'ї. Кримські татари, як і українці, зазнали геноциду, що влаштував радянський режим. У 1944 році понад 190 тис. кримських татар було депортовано до Центральної Азії, третина їх загинули в дорозі. Тільки після відновлення незалежності України кримські татари змогли повернутися на Батьківщину.

Практикуймо

Уявіть, що в 1944 році радянська влада не депортувала кримських татар зі своєї Батьківщини — Криму. Як би це вплинуло на сучасний етнічний склад Криму та політичну ситуацію в регіоні? Напишіть коротке есе з обґрунтованим прогнозом.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/7rWq1KKZ> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Географія етносів».

Велика за площею етнічна територія та історико-політичні відмінності розвитку окремих регіонів України сприяли формуванню особливих рис матеріальної і духовної культури. Ці відмінності визначають поділ української етнічної території на етнографічні райони — Середнє Подніпров'я (Правобережжя і Лівобережжя), Волинь, Полісся, Поділля, Слобожанщину, Сіверщину, Запоріжжя, Буджак, Бессарабію, Приазов'я, Крим, Галичину, Гуцульщину, Покуття, Бойківщину, Лемківщину, Опілля, Надсяння, Закарпаття, Буковину.

Робота в групі

Яким чином в унітарній державі можна ефективно гарантувати права національних меншин (механізми забезпечення прав, можливі шляхи збереження культурної та мовної самобутності)?

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/rrWq2jDU> або за QR-кодом і перегляньте відео «Етнічні території України» та проаналізуйте, як змінювалася площа українських етнічних земель протягом століть.

Підсумовуємо

Головні ознаки етносу — мова, етнічна територія, культура, усвідомлення своєї приналежності до спільноти.

Усі етноси об'єднують у мовні групи, а групи — у мовні сім'ї. Найбільша за чисельністю — індоевропейська мовна сім'я.

Найбільш чисельні етноси — китайці, гіндустанці, бенгальці.

Україна — переважно моноетнічна країна, частка українців у 2001 році становила 77,8%.

Корінні народи України — кримські татари, караїми і кримчаки.

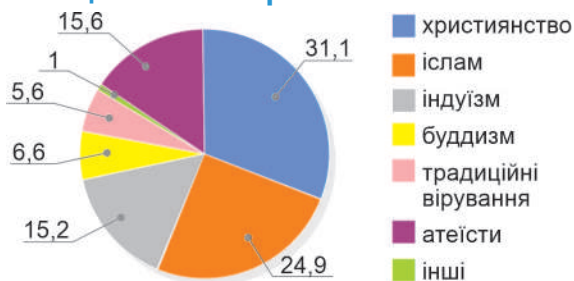

Ви дізнаєтеся:

- про світові і національні релігії;
- релігійний склад населення України;
- про сучасні цивілізації.

1. Географія світових і національних релігій

Релігія виникла приблизно 40–50 тисяч років тому, коли первісні люди почали осмислювати природні явища та шукати відповіді на питання про життя і смерть. Релігія вплинула на спосіб життя первісних людей, формуючи їхні уявлення про добро і зло, правила поведінки в суспільстві та ставлення до природи. Сучасні релігії є трьох типів — традиційні вірування, національні та світові релігії.

Мал. 42. Релігійний склад населення світу (2020 рік)

Практикуймо

1. Проаналізуйте дані на діаграмі (мал. 42). Обчисліть сумарний відсоток людей, які сповідають світові релігії (християнство, іслам, буддизм), і порівняйте його з часткою нерелігійного населення (атеїстів).
2. Якщо населення світу становить 8 мільярдів осіб, приблизно скільки мільйонів людей сповідує кожен з представлених релігій?

Найдавніші *традиційні вірування* були різних видів. Анімізм — віра в існування духів природи, тварин, рослин і неживих предметів. Тотемізм — поклоніння тотемам (тваринам або рослинам), які вважалися предками або покровителями роду. Фетишизм — віра в магічну силу предметів (фетишів), які нібито можуть впливати на життя людей. Магія — система обрядів і дій, спрямованих на вплив на навколишній світ через надприродні сили. Подекуди традиційні вірування збереглися й дотепер, але їх поступово витісняють світові релігії.

Світові релігії вийшли за межі регіонів свого походження і поширилися на багато країн світу. Вони мають велику кількість послідовників, активно поширюють свої вчення серед інших народів. Їхні ідеї та моральні принципи стосуються всіх людей, незалежно від етнічної чи соціальної приналежності, тобто вони претендують на загальнолюдське значення. До світових релігій належать християнство, іслам і буддизм.

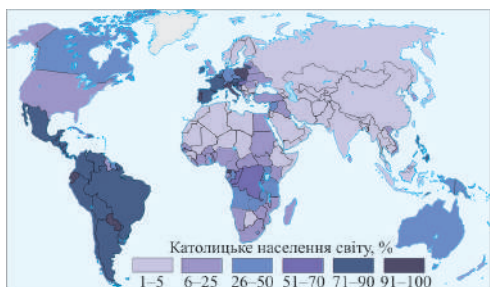

Практикуймо

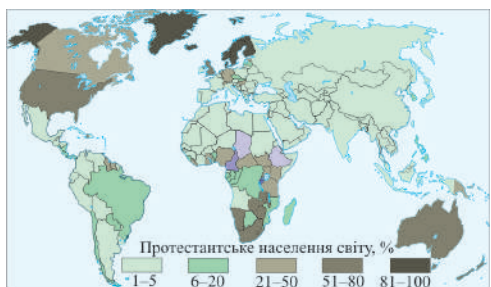
Знайдіть аргументи, чому, на вашу думку, саме світові релігії (а не традиційні вірування) змогли стати глобальними духовними системами.

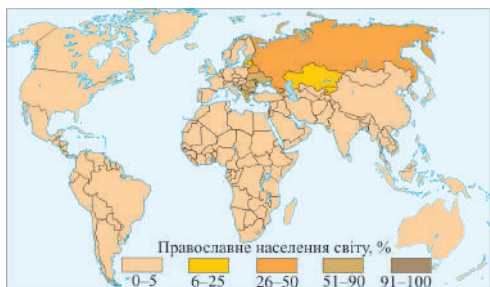
Мал. 43. Географія християнства
(за матеріалами Вікіпедії, 2016–2019 рр.)

Мал. 44. Географія католицизму
(за матеріалами Вікіпедії, 2016–2019 рр.)

Мал. 45. Географія протестантизму
(за матеріалами Вікіпедії, 2016–2019 рр.)

Мал. 46. Географія православ'я
(за матеріалами Вікіпедії, 2016–2019 рр.)

Християнство — найпоширеніша світова релігія, яку сповідують понад 31% населення світу, а християнські конфесії є майже в усіх країнах світу (мал. 43). Християнство виникло на Близькому Сході понад дві тисячі років тому, а зараз найбільша кількість християн різних конфесій проживає у США, Бразилії, Мексиці, Філіппінах і Нігерії.

Католицизм — найбільш поширена гілка християнства. Католики становлять більшість населення у 21 країні Європи, в Латинській Америці, на Філіппінах, Східному Тиморі. Дуже поширене в США, Канаді, В'єтнамі, Республіці Корея, Австралії, Новій Зеландії, в країнах Африки південніше Сахари (мал. 44).

Протестантизм зародився в першій половині XVI століття в період Реформації. Зараз це друга за значенням гілка християнства, яка поширена в Північній Європі, Північній Америці, Тропічній Африці, Австралії та Океанії (мал. 45). Протестантизм неоднорідний, виділяють декілька напрямків — лютеранство, реформаторство (кальвінізм) та англіканство. Згодом виникли нові напрями — баптизм, методизм, п'ятидесятництво, адвентизм та інші.

Православ'я має найменшу чисельність послідовників і поширене переважно на сході та південному сході Європи, на Близькому Сході, а також у країнах Центральної Азії, в Канаді, Австралії та інших, де проживають мігранти-вихідці зі Східної Європи (мал. 46).

Практикуймо

Проаналізуйте причини, чому саме християнство стало найпоширенішою релігією світу (31,1%), попри те, що воно з'явилося на Близькому Сході, де також виникли й інші світові релігії. У відповіді врахуйте: історичні імперії, місіонерство, колоніалізм, культурну спадщину Європи. Спрогнозуйте, як зміниться частка християн у світі до 2050 року. Врахуйте сучасні демографічні, соціальні та культурні тенденції.

Мал. 47. Географія ісламу
(за матеріалами Вікіпедії, 2016–2019 рр.)

проживає в Індонезії, Індії, Пакистані, Бангладеш, Нігерії (мал. 47).

В ісламі домінує сунітський напрям, але є декілька країн, у яких переважають шиїти, — це Іран, Ірак, Азербайджан і Бахрейн. Досить великі шиїтські меншини в Пакистані та Афганістані.

В ісламських країнах відбувається розширене відтворення населення, тому кількість послідовників ісламу швидко зростає. Водночас, у християнських країнах — переважно депопуляція. Прогнозують, що приблизно 2030 року кількість мусульман перевищить чисельність християнського населення і в подальшому ця перевага ставатиме більшою.

Буддизм — найстарша світова релігія, яка виникла на території Індії в середині I тис. до н. е. Буддизм поширений також у Камбоджі, Таїланді, М'янмі, Бутані, Шрі-Ланці, Лаосі, Монголії, Китаї, Непалі, Південній Кореї, В'єтнамі, Японії і Тайвані. Найважливіші центри буддизму розташовані в Індії, Непалі та Китаї.

Практикуймо

Порівняйте три світові релігії за такими критеріями: географія походження, географія сучасного поширення, основні течії (гілки), соціокультурна роль у суспільствах, приклади держав, де релігія має офіційний або панівний статус. Оформте результат порівняння у вигляді таблиці або ментальної схеми.

Національні релігії сповідують окремі етноси, але внаслідок міграцій населення їхній вплив поширюється поза межі етнічних і політичних кордонів на сусідні території й у досить віддалені райони світу. До національних релігій належать: юдаїзм (США, Ізраїль);

синтоїзм (Японія); індуїзм (Індія, Непал); сикхізм, джайнізм, зороастризм (Індія); конфуціанство, даосизм (Китай).

Практикуймо

На контурній карті світу позначте такі країни: Індонезію, Індію, Бразилію, США, Нігерію, Японію, Іран, Ефіопію, Таїланд, Ізраїль. Визначте основну релігію в кожній з них, позначте її як світову чи національну. Продумайте легенду до карти. Які способи картографування застосуєте для цієї інформації?

Релігія відіграє велику роль у житті суспільства. Церква виробляє морально-етичні норми, системи цінностей, традицій. Релігійні інституції можуть формувати ставлення людей до влади, освіти, сім'ї та інших сфер життя, укріплювати національну ідентичність, сприяти збереженню історичної пам'яті. Релігійні центри світових і національних релігій є не лише місцем паломництва вірян, але й туристичними магнітами глобального рівня (мал. 48).

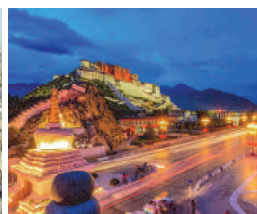
Софія Київська —
духовна колыска
українського
православ'я

Ватикан — серце
католицизма

Мекка — серце
ісламу

Лхаса — священне
місто Будди

Мал. 48. Світові релігійні центри

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/lrWq3DtE> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Географія світових і національних релігій».

2. Релігійний склад населення України

Християнство почало проникати на територію сучасної України ще в I–III ст. через причорноморські грецькі колонії у Криму. Офіційне прийняття християнства на державному рівні відбулося в 988 році, коли київський князь Володимир Великий охрестив Русь. Хрещення Русі було ключовим моментом у поширенні християнства серед інших слов'янських народів.

Україна належить до тих європейських держав, де релігія, згідно соціологічних опитувань, є важливою для переважної більшості людей. Частка атеїстів становить приблизно 18%. У конфесійному складі більшість є православними, але їхня частка скорочується. У

галицьких областях переважають греко-католики. Кримські татари сповідують іслам сунітського напрямку (табл. 7).

Таблиця 7

Релігійний склад населення України у 2024 році, %			
Православ'я	55,4	Іслам	0,1
Греко-католицизм	11,9	Буддизм	0,1
Протестантство	2,5	Християнство	9,8
Римо-католицизм	1,0	Інші релігії	0,5
Юдаїзм	0,3	Не відносять себе до жодних віросповідань	18,4

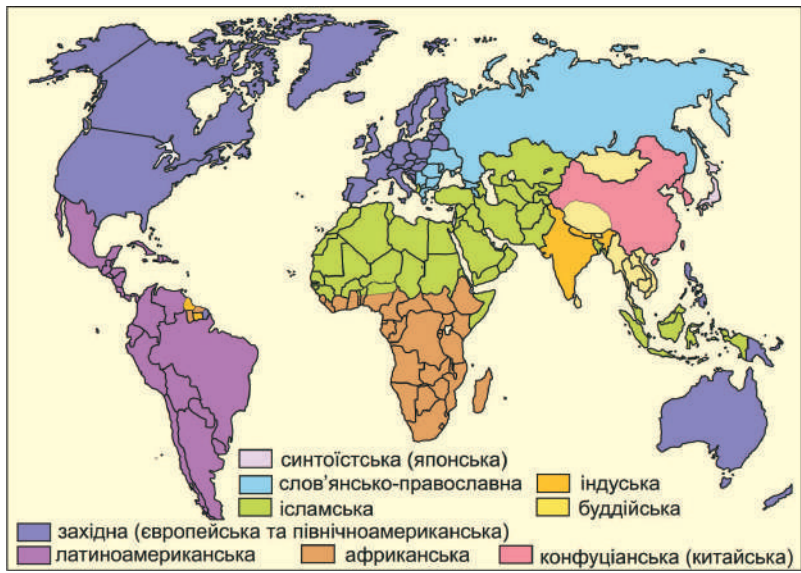

Практикуймо

Проаналізуйте конфесійну мозаїку України. Чому, на вашу думку, релігійна структура населення є такою різноманітною?

3. Географія цивілізацій

Сучасні цивілізації відрізняються одна від одної релігією, культурою, традиціями, мовою, історією. Релігія формує цінності, світогляд і соціальні норми кожної цивілізації. Віруючі різних релігій по-різному усвідомлюють такі суспільно значимі категорії, як свобода і влада, права й обов'язки, рівність та ієрархія, мають різні погляди на стосунки громадянина і держави, особи і суспільства, батьків і дітей, жінки і чоловіка, людини і Бога. Усе це — результат тривалої еволюції окремих людських спільнот, які відрізняються культурними особливостями.

Мал. 49. Сучасні цивілізації (за С. Гантінгтоном)

За релігійно-світоглядним принципом виокремлюють дев'ять сучасних світових цивілізацій: західну (європейську та північно-американську), слов'янсько-православну, ісламську, буддійську, індуську, конфуціанську (китайську), синтоїстську (японську), африканську та латиноамериканську (мал. 49).

Що каже штучний інтелект?

Чому межі цивілізацій є «лініями розлому» сучасного світу? Наведіть приклади.

Міжетнічні і міжконфесійні конфлікти дуже часто виникають на межі різних цивілізацій та в етнічно змішаних регіонах. Наприклад, у Косово, Ефіопії, Південному Судані. Зона тривалої нестабільності простягається від Північної Африки

через Близький Схід до Південної Азії — це так званий «пояс конфліктів». У країнах Тропічної Африки вагомим чинником загострення міжетнічних конфліктів є те, що кордони, які проводили у постколоніальний період, не враховували етнічну і релігійну ситуацію.

Робота в групі

Організуйте і проведіть «Конгрес цивілізацій». Обговоріть навички міжцивілізаційного діалогу, культурної толерантності та вміння вирішувати конфлікти мирним шляхом. Гравці представляють різні цивілізації світу й намагаються знайти спільні рішення глобальних проблем.

У деяких країнах трапляються випадки утисків релігійних та етнічних меншин: уйгурів (мусульмани) у Китаї, етнічної групи рохінджа (мусульмани) буддійською більшістю М'янма, конфлікти між мусульманським та індуїстським населенням у Кашмірі. Релігія і етнічність стають детонаторами насильства, коли їх використовують радикальні групи для політичної боротьби. Тоді такі конфлікти переростають у кровопролитні війни.

Практикуймо

1. Проаналізуйте, як релігійний фактор може впливати на міжнародну політику, міждержавні конфлікти або співпрацю. Наведіть два приклади регіонів, де релігійна належність впливає на геополітичну ситуацію.
2. Чи можлива поява нової світової релігії у XXI столітті? Аргументуйте свою думку з географічної точки зору.

Підсумовуємо

Усі релігії поділяють на світові, національні і традиційні вірування.

До світових релігій належать християнство, іслам і буддизм.

Християнство є найбільшою за кількістю послідовників релігією.

Чисельність християн зменшується, а мусульман — зростає.

В Україні домінує православ'я, а в західних областях проживає велика кількість греко-католиків.

ПОВТОРИМО

ГУСТОТА НАСЕЛЕННЯ (щільність населення)

$g = P/S$, де (g) — густота населення (осіб/км²),
P — кількість населення (осіб),
S — площа (км²).

Середня густота населення світу (2024 р.) →
63 особи/км² (макс. у Бангладеш — понад
1315 осіб/км², мін. у Монголії — 2 особи/км²).

КЛАСИФІКАЦІЯ МІСТ

за кількістю
населення:

за
функціями:

- малі (до 50 тис. осіб)
- середні (50–100 тис. осіб)
- великі (від 100 тис. до 1 млн осіб)
- міста-мільйонники (більше 1 млн осіб)
- мегаміста (понад 10 млн осіб)

- промислові
- транспортні
- адміністративні
- рекреаційні
- освітньо-наукові центри

УРБАНІЗАЦІЯ — зростання ролі
міст і міського способу життя

РІВЕНЬ УРБАНІЗАЦІЇ —
частка міського населення
(світ (2024 р.) → 58%↑,
Україна (2022 р.) → 70%)

ПРОСТОРОВІ ФОРМИ УРБАНІЗОВАНОГО РОЗСЕЛЕННЯ

агломерації

мегалополіси

● **ГЛОБАЛЬНІ МІСТА** — це великі урбанізовані центри, що мають значний вплив
на світову економіку, політику, культуру та фінанси →

Лондон

Нью-Йорк

Гонконг

Сінгапур

Шанхай

Пекін

Дубай

Париж

Токіо

ЕТНОС — це група людей, які живуть на певній
території, мають спільну мову, історію, культуру,
традиції та усвідомлюють свою належність
до цієї спільноти.

Найбільш чисельні етноси —
китайці, гіндустанці, бенгальці.

Класифікація етносів → понад 20 мовних сімей
→ мовні групи

Українці → індоевропейська мовна сім'я
→ слов'янська мовна група

У світі налічують більше **7 тис. мов**.
Понад 50% населення світу розмовляє
лише 23 мовами.

СВІТОВІ РЕЛІГІЇ

християнство

іслам

буддизм

ТИПИ ДЕРЖАВ ЗА ОСОБЛИВОСТЯМИ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ:

- моноетнічні (Японія, Польща, Мадагаскар)
- переважно моноетнічні (Україна, Франція, Таїланд, Алжир)
- двоетнічні (Бельгія, Кіпр)
- поліетнічні (США, Індія, Китай, Індонезія, Росія, Австралія)

НАЦІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ

юдаїзм
(США,
Ізраїль)

синтоїзм
(Японія)

індуїзм
(Індія,
Непал)

сикхізм,
джайнізм,
зороастризм
(Індія)

конфуціанство,
даосизм
(Китай)

РЕЛІГІЙНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ СВІТУ

Розділ

II

НАЦІОНАЛЬНА І СВІТОВА ЕКОНОМІКА

Географія для життя

ТЕМА 1. ЕКОНОМІКА

§ 11

Світове господарство та показники економічного розвитку

Ви дізнаєтеся:

- про створення та чинники розвитку світової економіки;
- за якими показниками оцінюють рівень розвитку світової та національної економіки.

1. Формування світового господарства та особливості його сучасного розвитку

Світове господарство і національні економіки вивчає *економічна географія*. Цей напрямок географії отримав найбільший розвиток в індустріальну епоху. У кінці XX – на початку XXI ст. суспільна географія більшу увагу приділяла дослідженням людини та соціальних проблем. Але у два останні десятиліття у світовій економіці відбуваються значні перетворення. Наприклад, докорінно змінюється географія світового виробництва товарів і послуг. Тому економічна географія отримала новий поштовх для розвитку. Нобелівський лауреат Пол Кругман запропонував термін «нова економічна географія», яка вже буде відображати сучасний етап розвитку людства.

Робота в групі

Подумайте та обговоріть запитання «Чи може штучний інтелект стати новим фактором поділу праці у світовому господарстві?». Наведіть аргументи за і проти.

Нове бачення економічної географії світу дозволяє робити «відкриття» для тих, хто її вивчає. Наприклад, десятиліттями найбільшою країною за обсягами запасів і видобутком нафти у світі була Саудівська Аравія, а найбільшою економікою Африки — Південна Африка. Останніми роками за запасами нафти у світі лідером стала Венесуела, а за видобутком — США. Найбільший обсяг ВВП в Африці тепер мають Нігерія і Єгипет, а Південна Африка поступово втрачає свої позиції. Китай за останні роки настільки наростив виробництво автомобілів, що виробляє їх більше, ніж три колишніх лідери (США, Японія і ФРН) разом узяті. І такі «відкриття» можна знайти в багатьох секторах світової економіки і в різних регіонах світу.

Світове господарство — це сукупність національних економік, які поєднані між собою міжнародним поділом праці. Як глобальна

система світове господарство сформувалося лише в кінці XIX ст. через поділ світу між великими імперіями. Вони масово вивозили із колоній сировину в обмін на дешеві промислові товари. Таким чином, усі країни і регіони світу були залучені до світового ринку, тобто відбулася глобалізація економіки. За свідченням *С. Гантінгтона*, автора книги «Зіткнення цивілізацій», рівень глобалізації світової економіки в 1913 р. був приблизно таким, як на початку XXI ст.

Практикуймо

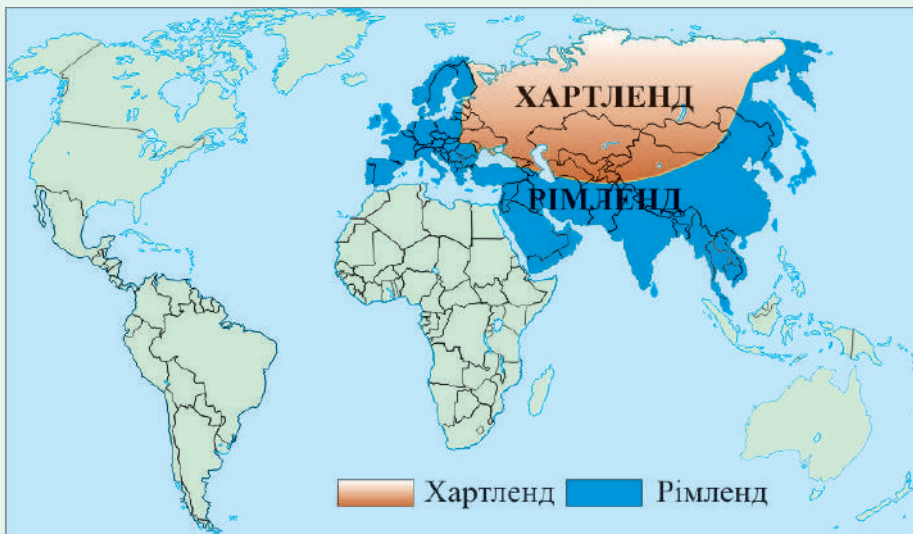
Поясніть, чому, на думку *С. Гантінгтона*, рівень глобалізації світової економіки в 1913 році був майже таким, як на початку XXI століття, попри відсутність сучасних цифрових технологій і транспорту. Аргументуйте свою відповідь прикладами з історії імперіалізму та міжнародної торгівлі.

У кінці XIX ст. індустріалізація охопила нові регіони і вагоме місце у світовому господарстві зайняли США, Японія, Російська імперія, в якій надзвичайно швидкий розвиток був на території сучасної України.

Пізнаймо більше

Англійський учений *Г. Маккіндер* у доповіді «Географічна вісь історії» (1904 р.) виклав своє бачення розвитку економічних і політичних процесів у XX ст. Він вважав, що, при тодішніх тенденціях, до середини століття найбільшим економічним регіоном світу стане простір від Карпат до Уралу. Цей регіон, до якого належить уся територія сучасної України, він назвав «хартлендом» — серцевинною територією (мал. 50).

Мал. 50. Географічна вісь історії *Г. Маккіндера*

Г. Маккіндер вважав, що «хто володіє серцевинною територією — той володіє Євразією, а хто володіє Євразією — той володіє світом». Тому дві світові війни велися за «хартленд». Російська імперія (СРСР) змогла відстояти цю серцевинну територію, але вона була демографічно та економічно виснажена. Найбільших втрат зазнала Україна.

Майже всі праці *Маккіндера* були перекладені російською мовою в сучасній РФ і стали основою її геополітики, метою якої є відтворити імперію та повернути до свого складу Україну.

Після Другої світової війни панівне місце в глобальній економіці зайняла Північна Америка (зокрема США), на яку припадала в перші повоєнні роки половина світового ВВП.

Експеримент по створенню «світової соціалістичної системи» довкола СРСР у 1950–90-их рр. зазнав невдачі. Після розпаду СРСР та зникнення військового протистояння між глобальними «Сходом» і «Заходом» здавалося, що людство отримало шанс на сталий розвиток, концепція якого була прийнята на саміті в Ріо-де-Жанейро в 1992 р. Але для досягнення сталого розвитку треба було, щоб багаті країни профінансували економіку країн, що розвиваються, на сотні мільярдів доларів щорічно. Розвинені країни відмовилися від прямої фінансової допомоги і запропонували іншу модель розвитку.

Ця модель полягає в тому, що багаті країни будуть мати невисокі темпи розвитку, відмовляться від частини промислового виробництва і купуватимуть дешеву продукцію в країн нової індустріалізації. Для країн, що розвиваються, передбачали вищі темпи економічного розвитку та запровадження ринкової економіки за рахунок використання дешевої робочої сили.

На початку XXI ст. глобальні темпи економічного розвитку складали близько 5%, а економіка Китаю зростала на 10% щорічно. У процеси пришвидшеної індустріалізації та урбанізації залучені також країни Південно-Східної і Південної Азії та окремі країни Африки. У цих країнах проживає приблизно половина населення людства. Для сотень мільйонів людей, які переміщуються із сільської місцевості в міста, крім промислових підприємств, треба збудувати житло, об'єкти соціальної, інженерної і транспортної інфраструктури. Все це потребує величезної кількості конструкційних матеріалів та енергетичних ресурсів.

Тому споживання природних ресурсів на початку XXI ст. зростало надзвичайно швидкими темпами і зумовило різке зростання цін на багато видів сировини. Цим скористалися країни, які добре забезпечені нафтою, газом, вугіллям, рудами чорних і кольорових металів, хімічною сировиною. Вони опинилися серед лідерів економічного зростання і часто використовували кошти для політичних і військових цілей.

Практикуймо

Опишіть, які переваги й ризики для країн, що розвиваються, має модель розвитку, заснована на дешевій робочій силі та експорті до розвинених країн. Чи може така модель забезпечити їм стале зростання в довгостроковій перспективі?

Практикуймо

Обґрунтуйте, як зростання попиту на природні ресурси впливає на довкілля та глобальні екологічні процеси. Чи можна забезпечити стале зростання за таких темпів споживання ресурсів?

Спрямованість розвитку світової економіки на початку ХХІ ст. (мал. 51) показує, що важливими були і залишаються *політичні чинники* її розвитку. Для кожної країни дуже важливим є вибір шляху розвитку і країн-союзників. Сусідам України в Центральній-Східній Європі вдалося швидко провести політичні та економічні реформи, вступити до НАТО та ЄС і модернізувати економіку. А Україна, яка проводила політику багатовекторності, з орієнтацією на Росію, стала зараз найбільш проблемною країною Європи.

Незважаючи на зростання цін на сировинні ресурси, роль *природно-ресурсних чинників* для економіки зменшилася. Сформувався глобальний ринок більшості видів природних ресурсів, а швидкий розвиток транспорту і технологій переробки зменшив вартість сировини в кінцевій продукції.

Суттєвими для розвитку національної і світової економіки залишаються *демографічні чинники*. На ефективність роботи економіки і продуктивність праці вплив має кількість, статеві-віковий склад і кваліфікація трудових ресурсів. Донедавна і процеси старіння населення, і явище демографічного вибуху вважали негативними для розвитку національних економік. Проте, на початку ХХІ ст. економісти почали розглядати демографічний вибух як важливий чинник економічного розвитку, через те що молоді люди є найбільшими споживачами сучасних технологічних новинок. Окрім того, при дуже швидких темпах розвитку промисловості велика кількість молоді є запобіжником від дефіциту трудових ресурсів.

Інтенсивний розвиток морського транспорту, збільшення тоннажності суден, запровадження контейнерних перевезень зумовили подальше зміщення господарства до морських портів. Важливим залишається *транспортний чинник* і у внутрішніх районах країн, де найкращі умови для розміщення формуються на перехресті шляхів.

Мал. 51. Чинники формування світової економіки

ДПА / НМТ

Чому транспортний чинник є особливо важливим для розміщення підприємств чорної металургії в розвинених країнах?

- А** Дає змогу імпортувати електроенергію, необхідну для виробництва
- Б** Викликаний нестачею чи відсутністю власних корисних копалин
- В** Через тяжіння до нафтопереробних заводів
- Г** Через освоєння енергії припливів і відпливів

Збільшення використання вугілля і нафти зумовило глобальне потепління, яке є важливою екологічною проблемою. Загроза незворотних змін клімату вже зумовила енергетичний перехід до альтернативних джерел. *Екологічні чинники* також мають великий вплив на ведення лісового і сільського господарства, рибальства, розміщення шкідливих виробництв.

2. Показники економічного розвитку

Для порівняння економічного потенціалу країн використовують спеціально розроблені показники *валового внутрішнього продукту* (ВВП) і *валового національного продукту* (ВНП). ВНП враховує суму всіх товарів і послуг, що виробляються фірмами певної країни незалежно від місця їх розташування. Тому розвинені країни з великою кількістю транснаціональних корпорацій (ТНК) стають ще багатшими, а бідні країни — ще біднішими. Тому цей показник тепер використовують зрідка.

ВВП — це вартість кінцевих товарів і послуг, які вироблені за рік у певній країні всіма підприємствами, що належать як національним, так і іноземним власникам. Показники ВВП спершу розраховують у національній валюті, а вже потім за середньозваженим курсом національної валюти до долара США її переводять у доларові показники. Таким чином можна підрахувати сумарний світовий показник ВВП і визначити місце в ньому кожної країни. У 2021 р. світовий ВВП перевищив 100 трлн \$, а ВВП України досягнув 200 млрд \$. Це означає, що Україна тоді займала лише 0,2% від світової економіки, а в результаті війни її частка ще зменшилася.

Практикуймо

Подумайте і розподіліть, які тези відносяться до ВВП, а які — до ВНП:

- враховує лише економічну діяльність на території країни;
- включає діяльність національних фірм за кордоном;
- часто використовується для міжнародних порівнянь;
- нечасто застосовується через посилення нерівності.

Треба зазначити, що показник ВВП враховує лише виробництво товарів і послуг юридичних осіб, з яких отримують податки. Продукція, виготовлена фізичними особами для власних потреб у домогосподарствах, не входить до ВВП. Тому, наприклад, вирощування городини на присадибній ділянці, приготування їжі чи інша хатня робота не враховується у ВВП. Зате військові дії, які потребують великих витрат, техногенні катастрофи, які компенсуються страховими компаніями і вимагають аварійних робіт на їх ліквідацію, формально збільшують ВВП. ВВП Росії у 2023–2024 рр., попри санкції та спад виробництва у цивільних галузях, зростає швидкими темпами за рахунок мілітаризації економіки.

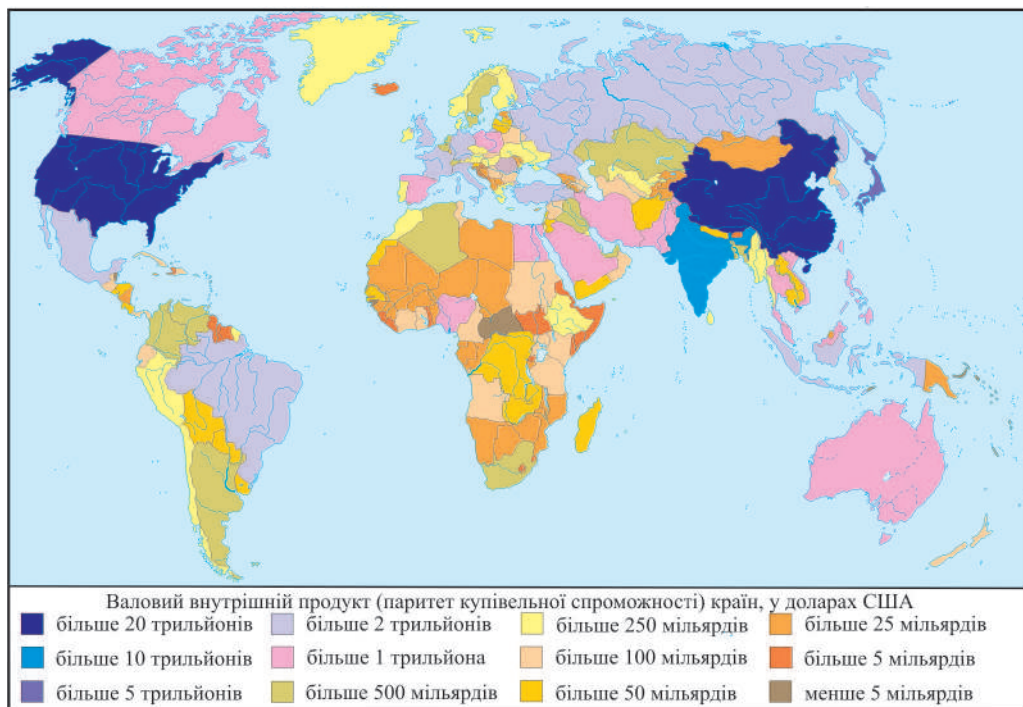
Тому багато вчених критикують сучасну методику підрахунку ВВП, пропонуючи розширити її на продукцію домогосподарств. У такому випадку найбільшими економіками світу стали б Китай та Індія, суттєво б зріс ВВП багатьох країн Африки, а також України.

Враховуючи різну заселеність країн світу, абсолютні показники ВВП важко порівнювати між собою. Якщо розділити сумарний ВВП на кількість населення, то отримаємо відносний показник ВВП на одну особу. Ці показники вже легко порівняти між собою, але тоді перші місця в рейтингу будуть займати країни, в яких високі доходи і високі ціни. Через те що в різних країнах внутрішні ціни на товари і послуги є різними, переважно спостерігаємо таку закономірність, що чим менший рівень розвитку країни, тим нижчими є ціни. Тому реальний ВВП країни на душу населення визначають за *паритетом купівельної спроможності* (ПКС), при якому враховують внутрішні ціни на товари. В Україні до війни реальний ВВП (ПКС) вдвічі перевищував офіційний ВВП.

Практикуймо

Проаналізуйте мал. 52. Назвіть країни із найвищим рівнем ВВП (ПКС). Порівняйте країни Північної Америки та Африки за рівнем ВВП (ПКС). Які економічні висновки можна зробити з цього порівняння?

Мал. 52. ВВП (ПКС) світу за країнами (МВФ, 2020 р.)

Особливе місце у світовому ВВП займає група країн, ВВП яких перевищує 1 трлн дол. США (табл. 8). Аналіз розвитку найбільших економік світу на початку ХХІ ст. показує, що темпи розвитку в більшості країн, крім Японії, були досить високими. Найвищими вони були в Китаю та Індії, які за обсягом ВВП у 2024 р. зайняли 2-е і 5-е місця у світі. Економіка Китаю за 24 роки зросла у понад 18 разів, економіка Індії — у понад 10 разів. Але країною з найбільшими обсягами ВВП, незважаючи на всі проблеми розвитку, залишаються США.

Таблиця 8

ВВП НАЙБІЛЬШИХ ЕКОНОМІК СВІТУ			
Країна	ВВП, млрд \$ (у дужках вказано місце в рейтингу)		
	2000 р.	2006 р.	2024 р.
США	9810 (1)	13816 (1)	29185 (1)
Китай	1080 (6)	2797 (4)	18748 (2)▲
ФРН	1866 (3)	3047 (3)	4059 (3)
Японія	4765 (2)	4602 (2)	4026 (4)▼
Індія	388 (13)	940 (14)	3909 (5)▲
Велика Британія	1427 (4)	2712 (5)	3645 (6)▼
Франція	1294 (5)	2318 (6)	3645 (7) ▼
Італія	1074 (7)	1959 (7)	2372 (8)
Канада	701 (8)	1319 (8)	2241 (9)
Бразилія	595 (9)	1108 (10)	2171 (10)
Росія	251 (18)	1061 (12)	2161 (11)▲
Південна Корея	457 (12)	1095 (11)	1870 (12)
Мексика	575 (10)	1020 (13)	1853 (13)▼
Австралія	388 (14)	783 (15)	1797 (14)
Іспанія	561 (11)	1261 (9)	1722 (15) ▼
Індонезія	153 (29)	397 (18)	1396 (16)▲
Туреччина	200 (22)	552 (17)	1322 (17)▲
Нідерланди	370 (13)	738 (16)	1227 (18) ▼
Саудівська Аравія	173 (24)	376 (19)	1085 (19)▲

▲ — значне підвищення в рейтингу

▼ — зниження в рейтингу

Серед дев'ятнадцяти найбільших економік світу 6 європейських, 6 азійських, 2 євразійських і 4 американських. Двадцятою може стати сусідка України — Польща, що свідчить про високий рівень економіки Європи, незважаючи на невисокі темпи зростання ВВП. Європа залишається одним із трьох світових центрів розвитку господарства, поряд із Північною Америкою та Східною Азією.

Практикуймо

Проаналізуйте дані табл. 8 та дайте відповідь. Які дві країни показали найдинамічніше зростання економіки за період 2000–2024 рр. як в абсолютних цифрах, так і в рейтингу? Поясніть, які чинники могли сприяти цьому успіху.

Для розуміння рівня добробуту та якості життя населення різних країн, крім показників ВВП, використовують різноманітні індекси. Їх розробляють інституції ООН або різноманітні міжнародні фундації. Одним із найбільш інформативних та об'єктивних показників є *індекс людського розвитку* (ІЛР). Для розрахунку цього показника використовують економічні і соціальні характеристики. Крім ВВП на одну особу, враховують середню очікувану тривалість життя та рівень освіти дорослого населення через середню кількість років, витрачених на навчання. Максимальне значення ІЛР — 1, а середньосвітове значення перевищує 0,7, що свідчить про м'які критерії оцінювання.

Практикуймо

Проаналізуйте мал. 53. Виконайте завдання та дайте відповіді на запитання.

1. Назвіть країни із найвищим і найнижчим індексами людського розвитку.
2. Які регіони світу мають найнижчі показники?
3. Які основні заходи мають вжити країни з низьким ІЛР, щоб покращити цей показник у найближчі десятиліття?

У країнах з дуже високим ІЛР показник перевищує 0,8, і до них належать переважно країни Європи та Америки. У країнах низького розвитку ІЛР становив менше ніж 0,550, і в цій групі переважали країни Африки. Україна належить до країн з високим рівнем розвитку із показником $>0,7$ за рахунок показників освіти та зростання тривалості життя (мал. 53). Але наша країна поступово опускається в рейтингу і за п'ятнадцять років перейшла із шостого десятка до сотого місця у 2024 р., що спричинено наслідками війни і зниження більшості показників.

Пізнаймо більше

ІЛР України під час війни падає. Тоді як загальний світовий показник, який раніше відставав від українського — навпаки — зростає. Такого висновку дійшли аналітики «Слово і діло», зіставивши, як змінювалася динаміка індексу людського розвитку з 1990 по 2022 рік в Україні та світі.

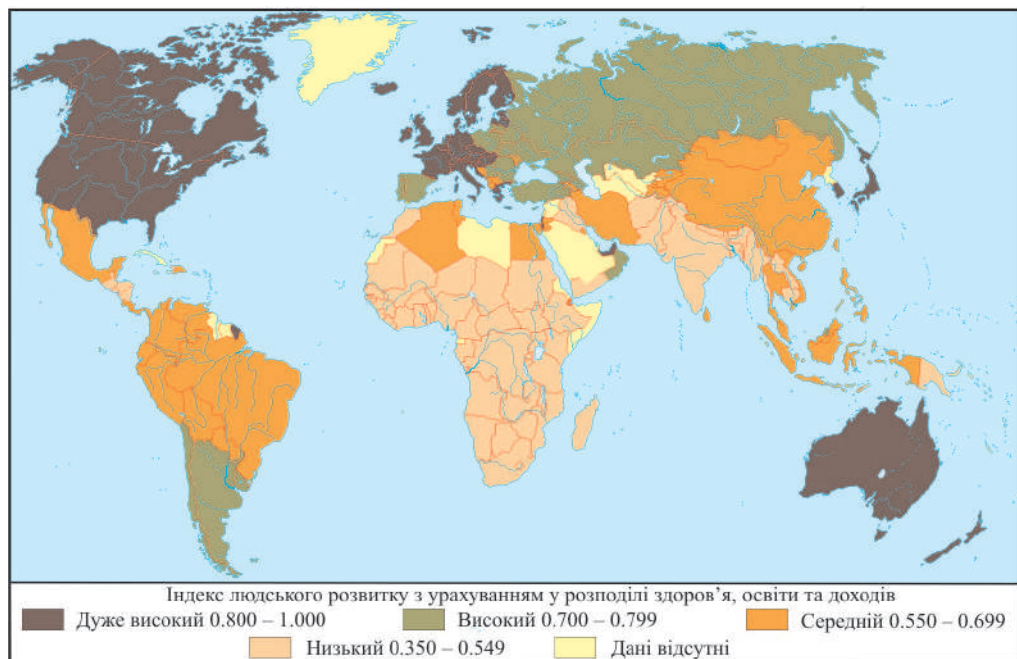
У 1990 році ІЛР України становив 0,731 бала, тоді як у світі цей показник був на рівні 0,601.

З 1991 до 1994 року наша країна також мала ІЛР вищий за 0,7, а світовий індекс залишався на рівні 0,6.

З 1994 по 2000 рік Індекс розвитку людського потенціалу українців переживав період падіння, опустившись до показника 0,68. Однак світовий ІЛР був навіть трохи нижчим.

З 2001 до 2014 року ІЛР України поступово рік за роком збільшувався і зріс з 0,713 до 0,774. Світовий показник також пішов угору, і нарешті, досяг позначки 0,719.

Після 2020 року ІЛР України знову почав знижуватися, і до 2022 року становив 0,734. Однак на тлі світового значення (0,739) це не критичне зниження.

Мал. 53. Країни за індексом людського розвитку, 2022 рік (звіт ПРООН 2024 року)

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/1rE4IF1H> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Світове господарство та показники економічного розвитку».

Підсумовуємо

У кінці XIX ст. великі імперії, які поділили між собою світ, сформували глобальну систему світового господарства. На подальший його розвиток впливали політичні, природно-ресурсні, демографічні, екологічні та транспортні чинники.

Основними показниками економічного розвитку є валовий внутрішній продукт, валовий національний продукт, паритет купівельної спроможності та індекс людського розвитку.

Національна економіка.

Секторальна структура господарства.

Типи країн

Ви дізнаєтеся:

- про форми територіального поділу світової економіки;
- про національні економіки та їх моделі;
- у які групи об'єднують види економічної діяльності;
- які є типи країн за рівнем економічного розвитку.

1. Міжнародний поділ праці

Рівень соціально-економічного розвитку країни, її місце в рейтингу світових економік залежить від ефективності її участі в географічному поділі праці. **Географічний поділ праці** полягає в господарській спеціалізації окремих територій та обміні результатами цієї діяльності. Найвищою формою територіального поділу праці є **міжнародний поділ праці (МПП)**, який передбачає спеціалізацію окремих країн на виробництві певних видів товарів і послуг та подальший обмін (торгівлю) ними на світовому ринку (мал. 54). При цьому країни використовують переваги свого географічного положення, особливості природно-ресурсного потенціалу.

Але останніми десятиліттями основним чинником міжнародної спеціалізації став людський потенціал країни, рівень кваліфікації її кадрів, наявність виробничих традицій і сучасних технологій.

Звичайно, що й до цього часу унікальні природні ресурси мають великий вплив на міжнародну спеціалізацію країн. Більшість країн Перської затоки мають розвинену паливну промисловість і є експортерами нафти, газу, продукції нафтопереробки чи нафтохімії. Україна є великим виробником і експортером різноманітної продукції сільського господарства.

Мал. 54. Міжнародний поділ праці на прикладі виробництва олівця

Практикуймо

1. Поясніть, у чому полягає ризик для країн, які орієнтуються лише на один вид продукції в системі МПП (наприклад, лише на нафту або текстиль).
2. Назвіть щонайменше три чинники, які потрібно враховувати країні, що прагне стати успішним учасником міжнародного поділу праці.

Для формування міжнародної спеціалізації потрібні певні переваги у випуску того чи того виду продукції чи послуг. Також, на світовому ринку чи в його частині повинна існувати потреба в цій продукції, а витрати на транспортування продукції мають бути вигідними і виробнику, і споживачу. Якщо продукція дорога і має невелику вагу, її завдяки розвиненим контейнерним перевезенням можна постачати по всьому світу, великотоннажну і дешеву продукцію продають переважно на регіональних ринках. Пісок із Сахари не можна продати на світовому ринку, тому що ціна його перевезення в рази перевищуватиме вартість самого піску.

Дуже важливо, щоб продукція міжнародної спеціалізації країни була конкурентною, чого можна досягти за рахунок великих ресурсів, чи за рахунок дешевої робочої сили і довгого робочого дня. Але перевагу отримують ті країни, які мають високотехнологічне виробництво і високу продуктивність праці. Однією з причин втрати Україною багатьох світових ринків продукції є застарілі технології і низька продуктивність праці.

2. Національна економіка

Учасниками міжнародного поділу праці і світового ринку є національні економіки. Основою національних економік є сукупність певних видів діяльності в межах країни, які формують її господарство. Одночасно господарство є складовою частиною політичної, економічної та соціальної системи країни, які впливають на його розвиток. Таке поєднання галузей господарства із суспільними відносинами країни називають **національною економікою**.

Навіть у межах великих інтеграційних об'єднань, таких як ЄС, національні економіки не втрачають своєї самостійності. У кожній країні існує своє економічне і податкове законодавство, формується власний бюджет, які, щоправда, узгоджуються із загальними принципами та настановами ЄС. Соціально-економічні моделі розвитку країн ЄС також суттєво відрізняються.

У світі крайніми моделями є вільна ринкова економіка з одного боку та авторитарна командно-адміністративна — з іншого. На це впливають різноманітні моделі розвитку суспільства і цінності, які охарактеризував у своїй доповіді Римському клубові «Дороговкази в майбутнє» відомий український учений *Б. Гаврилишин*. Він виділив три типи розвитку політичних та економічних систем, де найбільш успішною вважав вільну ринкову економіку і політичну конкуренцію.

Пізнаймо більше

Однією з причин успішного розвитку компанії «АліЕкспрес» було те, що її засновник Джек Ма вимагав від своїх співробітників працювати за принципом 12 — 72, тобто по 12 годин шість днів на тиждень, що разом складало 72-годинне тижневе навантаження. На багатьох швейних фабриках Південної Азії робочий день перевищує 10 годин. Зате деякі компанії країн Європи переходять на 32-годинний робочий тиждень (4 дні по 8 годин). Додатковий вихідний стимулює робітників до підвищення продуктивності праці, і вони за чотири дні виконують роботу, заплановану на тиждень.

Практикуймо

Опрацюйте текст параграфа, джерела інтернету і заповніть таблицю, порівнявши дві крайні моделі — вільну ринкову та авторитарну командно-адміністративну.

Критерій порівняння	Вільна ринкова економіка	Авторитарна командно-адміністративна економіка
Регулювання з боку держави		
Форма власності		
Ціноутворення		
Конкуренція		
Стимули до праці та виробництва		
Економічна ефективність		
Соціальні гарантії		
Приклади (історичні / сучасні)		

Національна модель економіки України до цього часу формується під впливом різних внутрішніх і зовнішніх чинників, маючи ознаки перехідної економіки. Наші західні сусіди (Польща, Чехія) та держави Балтії (Естонія, Латвія, Литва) вже давно перейшли до ринкової економіки із великою самостійністю підприємців, Білорусь обрала модель командно-адміністративної економіки з елементами ринкової. Україна, маючи невеликі обсяги ВВП, старалася перерозподілити доходи через податки та створити соціально орієнтовану державу. Це стримало розвиток власного бізнесу і закордонних інвестицій. Зменшилося виробництво у секторах, які потребують великих і тривалих капіталовкладень, тому що економічне законодавство в державі часто змінювали.

Важливим чинником економічних проблем нашої держави був постійний тиск з боку Росії, яка розпочала економічну війну з Україною ще з 2000 р., різко збільшивши тарифи на газ. Економічний тиск і шантаж РФ, її пропагандистська машина зробили Україну державою, непривабливою для розвитку бізнесу та інвестицій. При цьому, Росія масово скуповувала українські підприємства з метою їх знищення та усунення конкурентів.

За роки незалежності в Україні значно спростилася структура економіки, занепало багато колись конкурентних виробництв, а провідними галузями міжнародної спеціалізації стали сільське господарство і гірничо-металургійний комплекс.

Практикуймо

Чому зміна власника потужного підприємства може призводити до його банкрутства?

Практикуймо

Назвіть конкурентні переваги України, які могли б стати основою для формування нової ефективної національної економіки. Запропонуйте кроки для модернізації національної економіки у найближчі 10 років. Обґрунтуйте їх.

3. Секторальна структура економіки

Тривалий час господарство ділили на виробничу і невиробничу сферу, а в них виділяли галузі і міжгалузеві комплекси. Але у світовій економіці ще з 1940-их рр. англійськими і французькими економістами був запропонований поділ економіки на сектори та види економічної діяльності. **Види економічної діяльності** — це сукупність підприємств, закладів та установ, що задовольняють однорідні потреби суспільства у товарах чи послугах.

Пізнаймо більше

Прагнення до євроінтеграції зумовило перехід України на світові стандарти ведення статистики. Для цього використовують класифікацію видів економічної діяльності (КВЕД), яка узгоджена з відповідними класифікаціями в ЄС (NACE) та ООН (ISIC). Усі види економічної діяльності ділять на секції та підсекції (наприклад, секція D. Обробна промисловість; підсекція DA. Харчова промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів). Їх у свою чергу поділяють на розділи, які колись традиційно називали «галузі» (наприклад, розділ 15. Харчова промисловість).

Початково економіка була поділена на три сектори (мал. 55). Згодом виділили четвертинний і п'ятинний (п'ятиречний) сектори економіки, в яких об'єднали високотехнологічні сучасні послуги.

Практикуймо

Уявіть, що через двадцять років автоматизація, штучний інтелект і «зелена» трансформація змінять економіку світу. Передбачте:

- які сектори зростуть, а які можуть втратити значення;
- які нові професії можуть виникнути в кожному секторі;
- як країни з різним рівнем розвитку пристосуються до цих змін.

До **первинного сектора** належать найдавніші види діяльності, які безпосередньо взаємодіють із природою, здійснюючи заготівлю сировини або продукції природного походження: сільське й лісове господарство, мисливство, рибальство та видобувна промисловість.

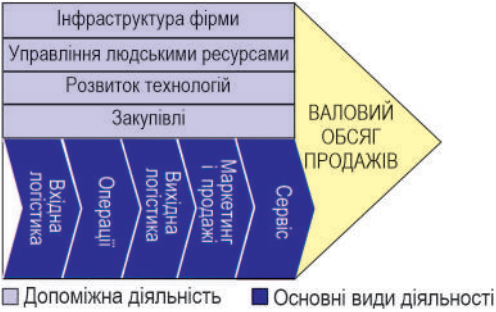
До **вторинного сектора** належать ті види господарської діяльності, які використовують отриману в первинному секторі сировину і напівфабрикати для глибокої переробки й отримання кінцевої продукції. Це передусім переробна промисловість і будівництво, яке займається спорудженням житла й об'єктів соціальної сфери, підприємств, доріг тощо. Переробна промисловість налічує такі

виробництва: виробництво та постачання електроенергії, металургійне виробництво, хімічне виробництво, виробництво деревини й паперу, виробництво машин та устаткування, виробництво тканин, одягу, взуття, виробництво харчових продуктів, напоїв.

Первинний сектор	Вторинний сектор	Третинний та інші сектори
Сільське господарство	Переробна промисловість	Транспорт
Лісове господарство і лісозаготівля	Металургійне виробництво	Торгівля
Рибальство, рибне господарство й аквакультура	Виробництво машин і устаткування	Туризм
Мисливство й збиральництво	Виробництво хімічної продукції	Фінансові послуги
Видобувна промисловість	Деревообробна промисловість і виробництво паперу	Комп'ютерне програмування
	Виробництво будівельних матеріалів	Наукова діяльність і освіта
	Виробництво тканин, одягу, взуття	Охорона здоров'я
	Виробництво харчових продуктів і напоїв	Інформація та телекомунікації
	Виробництво і постачання електроенергії	Державне управління та оборона
	Будівництво	

Мал. 55. Секторальна структура економіки

У вторинному секторі у вартості кінцевої продукції значно вища частка людської праці, дуже часто висококваліфікованої. Тому тут створюється значно більша додана вартість (мал. 56), а експорт товарів вторинного сектора складає основу світової торгівлі. Країни з великим експортом машин і устаткування, хімічної та іншої промислової продукції мають позитивний зовнішньоторговельний баланс. Вторинний сектор є технологічною основою розвитку інших секторів, і всі постіндустріальні країни до цього часу мають розвинену промисловість.

Мал. 56. Ланцюг створення доданої вартості

Практикуймо

1. Розташуйте етапи ланцюга створення доданої вартості у правильній послідовності: а) логістика і продаж; б) постачання сировини; в) наукові дослідження й розробка; г) переробка і виготовлення продукції; д) маркетинг і обслуговування споживача.

Поясніть, на яких етапах створюється найбільша додана вартість у розвинених країнах.

2. Проаналізуйте, чому високорозвинені країни прагнуть контролювати «верхні» ланки ланцюга створення вартості (наприклад, R&D, дизайн, брендинг), а країни, що розвиваються, частіше спеціалізуються на видобутку та первинній обробці сировини.

Третинний сектор об'єднує види економічної діяльності, що надають різноманітні послуги (соціально-культурні, ділові тощо). Основними видами економічної діяльності, які вивчає географія, є ті, що мають виражений географічний характер і світові, регіональні та національні центри. До таких належать: транспорт, торгівля, туризм, наукова діяльність та освіта, фінансова діяльність, IT-індустрія.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/CtsMJJIn> або за QR-кодом і ознайомтесь, як створюється глобальна додана вартість.

У третинному секторі зараз зайнята більша частина населення світу. Саме ця сфера є місцем праці найбільш популярних у сучасному світі професій юристів, економістів, програмістів, журналістів. У третинному секторі кінцеву продукцію отримують переважно за рахунок людського розуму та кваліфікації, тому вона має високу додану вартість.

Практикуймо

Поясніть, чому первинний сектор економіки переважає в слаборозвинених країнах, а третинний — у високорозвинених. Наведіть приклади країн.

4. Типізація країн світу за рівнем економічного розвитку

Класифікацію країн світу можна проводити за дуже різними економічними та соціальними показниками: кількістю населення, ВВП, індексом людського розвитку, структурою економіки та багатьма іншими. Деякі показники дуже швидко змінюються, тому для типізації країн світу використовують систему показників, які відображають довготривалі напрямки розвитку країн.

За секторальною структурою економіки країни можна поділити на три групи:

Доіндустріальні (аграрні) країни, частка первинного сектора яких у ВВП складає не менше 25% і перевищує частку вторинного сектора. Більшість населення таких країн до цього часу зайняті в низькопродуктивному сільському господарстві. Найбільше таких країн залишилося в Африці, Азії та Океанії.

Індустріальні країни, де вторинний сектор займає від третини до половини ВВП. У цих країнах важливим є також первинний сектор, який створює сировинну базу для промислової переробки. До індустріальних країн належать Китай, Індія, країни Перської затоки, Центрально-Східної Європи, Південно-Східної Азії.

Постіндустріальні країни з переважаючим третинним сектором (більше 70%) та невеликою часткою первинного сектора (1–3%). Вторинний сектор у них може займати важливе місце (25–30% — ФРН, Південна Корея, Норвегія), або бути недостатнім (15–20% — США, Велика Британія). Країни, в яких сильно скоротився вторинний сектор, стають критично залежними від постачання товарів з індустріальних країн і стараються проводити політику реіндустріалізації.

В економіці України приблизно по 20% від загального обсягу ВВП припадає на первинний і вторинний сектори (мал. 57). Третинний сектор економіки, в якому створюється майже 60% ВВП і зайнята більшість населення, має низьку продуктивність праці і майже не бере участі у світовому ринку послуг.

Мал. 57. Секторальна структура економіки України, % ВВП

Практикуймо

1. Проаналізуйте дані мал. 57. Поясніть, чому за таких показників Україну вважають аграрно-індустріальною, а не постіндустріальною країною, попри домінування третинного сектора.
2. Запропонуйте шляхи підвищення ролі й ефективності третинного сектора в Україні (з урахуванням світових тенденцій: цифровізація, ІТ, туризм, фінанси тощо).
3. Вам подано дані про частку секторів економіки (у ВВП) для кількох країн. Користуючись моделлю секторної структури, визначте тип економіки кожної країни та сформулюйте характеристику її рівня розвитку. Спробуйте назвати реальні приклади таких країн.

Країна	Первинний сектор	Вторинний сектор	Третинний сектор
Країна А	45	25	30
Країна В	5	22	73
Країна С	10	40	50

Організація Об'єднаних Націй (ООН) та її підрозділи — Світовий банк та Міжнародний валютний фонд (МВФ) — провели типізацію країн для з'ясування їх рівня розвитку та фінансової спроможності. Така типізація країн потрібна для визначення країн-донорів міжнародних організацій та країн, які отримують фінансову допомогу. Держави, що мають статус країн, що розвиваються, можуть отримувати пільгові або безпроцентні кредити.

Країни з розвинуеною економікою мають найвищі показники розвитку ВВП та ВВП на одну особу. У них постіндустріальний характер економіки, високі рівень і якість життя населення. Ці країни розміщені переважно в Європі, де, за винятком країн Східної і Південно-Східної Європи, всі інші належать до розвинених. У Північній Америці до розвинених належать США і Канада, в Азії та Океанії — Японія, Сінгапур і Південна Корея, Австралія і Нова Зеландія.

Серед розвинених країн виділяють групу держав — «*Велику сімку*» (*G7*). Вона склалась у другій половині ХХ ст. як «Велика шістка», потім була розширена за рахунок Канади. Впродовж десятиліть ці країни займали сім перших позицій у світовій економіці в такому порядку: США, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія та Канада. Ці країни регулярно взаємодіють між собою задля вироблення спільної стратегії щодо проблем світової економіки та політики.

До країн із перехідною економікою належать *постсоціалістичні та пострадянські держави*. Частина з них вже вступили до ЄС і перейшли до групи розвинених країн. Україну, Білорусь, Росію, Молдову, Азербайджан, Вірменію, Грузію, Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан, Киргизстан, Албанію, Сербію, Боснію і Герцеговину, Чорногорію ще відносять до країн з перехідною економікою.

Країни, що розвиваються, об'єднують понад сотню країн з дуже різними показниками економічного розвитку. У групі країн, що розвиваються, можна виділити *країни-лідери* (Китай, Індія, Бразилія, Мексика), які за обсягом ВВП входять до 13-ти найбільших економік світу, *нові індустріальні країни (НІК)*, серед яких переважають країни Азії та Латинської Америки (Індонезія, Таїланд, Філіппіни, Туреччина, Аргентина, Чилі, Колумбія), та *країни-експортери нафти (ОПЕК)* (Саудівська Аравія, ОАЕ, Катар, Бахрейн, Бруней та інші). Ці три підгрупи країн мають достатньо розвинену економіку, а показники ВВП на одну особу в окремих нафтових країнах перевищують відповідні показники розвинених країн.

Доволі високі доходи також мають *малі острівні країни* з розвиненим туризмом, до яких належать Мальдіви, Маврикій та ряд інших острівних держав Карибського басейну та Океанії.

Найбільші підгрупи серед країн, що розвиваються, — це *країни середніх можливостей та найменш розвинених* (найбідніших країн). Країни середніх можливостей переважають у Латинській Америці, на півночі та півдні Африки. Є вони також в Азії — Пакистан, Шрі-Ланка, Йорданія та інші. З-понад 40 найменш розвинених країн більшість розташовані в Центральній, Західній і Східній Африці, Азії (Смен, Афганістан). Гаїті — єдина така країна в Західній півкулі.

Країни, що розвиваються, домагалися створення нової організації найбільших економік світу, на зміну G7. Такою організацією стала «Велика двадцятка» (G20). До неї, окрім країн G7, увійшли регіональні лідери. Такими стали: латиноамериканські Мексика, Бразилія та Аргентина; євразійські — Росія і Туреччина; азійські — Китай, Республіка Корея, Індія, Індонезія, Саудівська Аравія; африканська — Південна Африка та Австралія як представник Океанії. Від Європи одне місце віддали ЄС, а на саміті в Індії у 2023 р. додатковим представником від Африки вирішили прийняти Організацію Африканської Єдності (ОАЄ), яка може стати 21-м членом G20.

Практикуймо

1. На контурній карті світу позначте по п'ять країн, які належать до різних типів за рівнем економічного розвитку. Створіть систему умовних позначень до карти. Спеціальними значками позначте країни G7 і G20.
2. Проаналізуйте виконану роботу. В яких регіонах світу найбільше сконцентровано розвинених країн? А де найменш розвинені країни?

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/orE4zHDF> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Віднайдіть на карті «велику двадцятку».

Підсумовуємо

Спеціалізація окремих країн на виробництві певних видів товарів і послуг, подальша торгівля ними на світовому ринку отримала назву міжнародний поділ праці.

Групи підприємств, закладів та установ, які забезпечують однорідні потреби суспільства в товарах чи послугах, відносять до певних видів економічної діяльності. Їх об'єднали у три сектори: первинний, вторинний і третинний.

Трисекторальна модель економіки пізніше була доповнена четвертинним і п'ятинним (п'ятиренним) секторами економіки, в яких об'єднали високотехнологічні сучасні послуги.

Організація Об'єднаних Націй за рівнем економічного розвитку виділяє такі типи країн у світі: країни з розвинутою економікою, країни із перехідною економікою, країни, що розвиваються.

ТЕМА 2. ПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВ ПЕРВИННОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ

§ 13

Сільське господарство як вид економічної діяльності

Ви дізнаєтеся:

- про розвиток та структуру первинного сектора світової економіки;
- які чинники сприяли формуванню сучасного світового сільського господарства.

1. Первинний сектор економіки

Первинний сектор економіки не випадково отримав таку назву, бо зародився ще на початку історії людства та є основою для розвитку інших секторів і виробництв. До первинного сектора належать мисливство, рибальство і лісове господарство, які мають привласнювальний характер, і сільське господарство й аквакультура, основою яких стало окультурення окремих видів рослин, чи одомашнення тварин, чи розведення риби. Завершує первинний сектор видобувна промисловість, яка стала технологічно могутньою з велетенськими обсягами видобутку різноманітних корисних копалин (мал. 58).

Мал. 58. Склад первинного сектора економіки

Маючи дуже давню історію, первинний сектор зазнав докорінних змін в індустріальну та постіндустріальну епохи, коли важка ручна праця була замінена машинними і хімічними технологіями. Це дозволило вивільнити велику кількість робочих рук для інших секторів економіки. У розвинених країнах у первинному секторі зайнято лише 1–3% населення, у середньорозвинених — 10–20%, у слаборозвинених — здебільшого 20–40%, інколи навіть понад 50%.

Практикуймо

1. Якщо економіка країни залежить від первинного сектора, то які це має наслідки для добробуту її населення.
2. Уявіть, що через 20 років роботи в первинному секторі будуть повністю автоматизовані. Які наслідки це матиме для зайнятості населення, міграцій, освіти?

Первинний сектор об'єднує сировинні галузі, продукція яких потребує переробки. Тому обсяги виробництва продукції вимірюються сотнями мільйонів і мільярдами тонн, але вартість одиниці продукції відносно невелика. Додана вартість у цьому секторі є найнижчою, тому сировинні країни є переважно бідними. Сільськогосподарська і мінеральна сировина стала тепер об'єктом біржової торгівлі, що часто зумовлює спекулятивне формування цін і перетікання доходів: а) з первинного у третинний і четвертинний сектори економіки; б) із бідних у багаті країни.

Галузі первинного сектора мають переважно не точкове, а площинне розміщення та охоплюють великі території. В них використовують комплекс потужних машин і механізмів, що потребує інвестицій, великої кількості палива та енергії.

Пізнаймо більше

За підрахунками економістів, середньозважена ціна нафти, із врахуванням собівартості видобутку і достатньо високого рівня прибутку, не повинна перевищувати 40 дол./барель. Але вона лише зрідка опускається до такої чи меншої ціни й останніми роками коливається між 60 і 90 дол./барель. Це означає, що надприбутки отримують біржові спекулянти, потужні ТНК або авторитарні режими країн, в яких видобуток контролюється державою. Вважається, що найдорожчою компанією світу є не одна із високотехнологічних фірм США, а державний монополіст Saudi Aramco.

2. Сільське господарство світу як вид економічної діяльності

Сільське господарство є важливою сферою світової економіки, яка гарантує продовольчу безпеку людства, забезпечує сировиною кілька галузей обробної промисловості та потреби в альтернативних видах палива.

Сільське господарство в сучасному розумінні, із поділом на рослинництво і тваринництво, виникло в субтропічних районах «Родючого півмісяця» (від сучасного Ізраїлю до передгір'їв Ірану), у «Семиріччі» (мал. 59) та на Ефіопському нагір'ї. Значно більші простори займало екстенсивне тваринництво у поєднанні зі збиральництвом.

Мал. 59. «Родючий півмісяць» — 1 і «Семиріччя» — 2

Практикуймо

1. Чому саме в регіонах «Родючого півмісяця» та «Семиріччя» виникло землеробство? Проаналізуйте природні передумови.
2. Назвіть сучасні країни, на території яких розташована прабатьківщина сільського господарства. Як це вплинуло на їх розвиток у минулому та сьогодні?

До цього часу природні умови і ґрунти мають дуже важливу роль для розвитку і розміщення сільського господарства. Рослинництво збігається переважно із районами поширення чорноземів у степах і лісостепах, сірих і бурих лісових ґрунтів, червоноземів, жовтоземів і коричневих ґрунтів тропіків і субтропіків, червоно-бурих та червоно-чорних ґрунтів саван та родючих ґрунтів річкових долин.

Пізнаймо більше

У районі екватора (в Амазонії, басейні річки Конго, на Малайському архіпелазі) дуже жаркий і вологий клімат зумовив формування бідних на

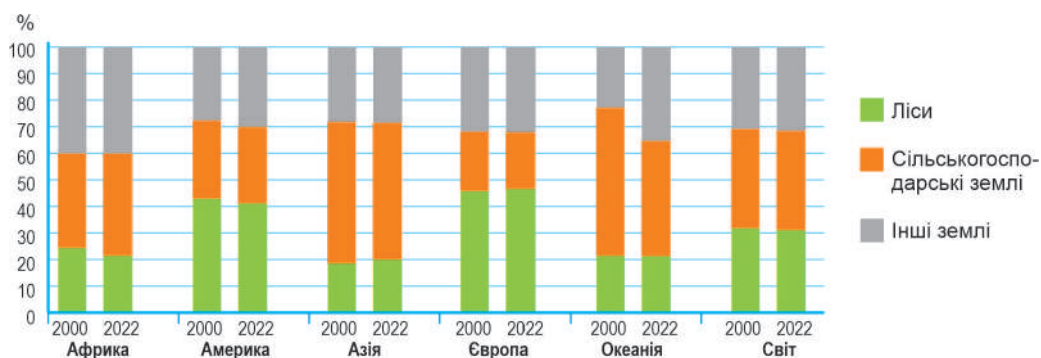
гумус червоно-жовтих ґрунтів. Але сусідні з ними райони Анд, Східноафриканського плоскогір'я та окремих островів Індонезії і Філіппін з активним вулканізмом є одними з історичних осередків землеробства. Вулканічний попіль затримує частинки гумусу і збільшує родючість. Саме на островах Індонезії, за дослідженнями вчених, виникли терасоване землеробство (мал. 60), що дозволило запобігти ерозії ґрунтів на крутих схилах.

Мал. 60. Терасоване землеробство

В умовах глобальних змін клімату дуже важливим є оптимальне поєднання тепла і вологи. У багатьох степових регіонах світу землеробство без поливу стало низькопродуктивним і монокультурним.

У структурі земельних ресурсів світу сільськогосподарські угіддя займають понад 40%. Але лише 11–12% світового земельного фонду — рілля і багаторічні насадження та більше 10% — високопродуктивні пасовища. Тобто людство використовує для інтенсивного сільського господарства лише п'яту частину всіх земель (мал. 61).

Мал. 61. Структура земельних ресурсів (за даними ФАО)

Тому є певні резерви для розширення площі ріллі за рахунок пасовищ у Південній Америці, Австралії, Канаді, Росії, але це й так регіони із високою землезабезпеченістю.

Практикуймо

Проаналізуйте мал. 61, порівняйте зміни в землекористуванні між 2000 і 2022 роками в різних частинах світу. Які тенденції спостерігаються? Який регіон демонструє найменші зміни у структурі земель за 22 роки? Які екологічні наслідки можуть мати зміни у співвідношенні сільськогосподарських і лісових земель?

Починаючи від субтропічних широт і до екватора, агрокліматичні умови дозволяють вирощувати по кілька врожаїв на рік. Вже на півдні субтропіків (Північна Африка, Близький Схід) можливе цілорічне землеробство. У жарких широтах кілька посівів протягом року є вже не винятком, а правилом. Наприклад, у мусонному кліматі Азії вологе літо придатне для вирощування рису, тоді як узимку можна сіяти пшеницю, технічні чи овочеві культури. Почергово змінюють посіви сої, кукурудзи та пшениці у Бразилії та на півночі Аргентини. Цибулю чи картоплю в Єгипті вирощують саме взимку, тоді як улітку на полях висівають рис чи бавовник.

Важливе значення для розвитку сільського господарства також мають кількість працездатного населення та історичні традиції. У розвинених країнах відчувається все більший дефіцит кадрів в овочівництві, садівництві, ягідництві, молочному скотарстві, де зберігається чимала частка ручної праці. В аграрних країнах Африки та Азії продуктивність праці у сільському господарстві залишається низькою, що не дозволяє їм подолати проблеми голоду.

Практикуймо

1. Поясніть, яке значення має кількість працездатного населення для ефективності сільського господарства.
2. Обґрунтуйте, у чому полягає проблема ручної праці в агросекторі розвинених країн.

Важливими для розвитку і спеціалізації сільського господарства є соціальні, традиції харчування, зміна моделей споживання продуктів, економічні і навіть політичні чинники. Так, більша потреба у фуражному зерні для виробництва м'яса зумовила різке зростання вирощування кукурудзи і сої, стабілізацію посівів пшениці і скорочення посівів рису. Зменшення виробництва рису пояснюється також збільшенням споживання хлібобулочних виробів у Східній і Південно-Східній Азії.

Сільське господарство до цього часу інколи поєднує технології XIX та XXI століть. У багатьох аграрних країнах Африки та окремих Азії та Океанії до цього часу переважає споживче натуральне господарство, яке поєднується з окремими монокультурними товарними галузями. В Європі, Америці, Австралії розвинене високо-товарне господарство, коли фермери чи агрохолдинги спеціалізуються на виробництві окремих видів продукції.

Мал. 62. Вирощування картоплі в Єгипті

Важливим чинником став принцип «географічного конвеєра», коли свіжі овочі, ягоди та фрукти постачають на ринки Північної Америки, Європи чи Східної Азії з різних широт. Наприклад, у Єгипті суттєво зменшили виробництво зернових і окремих технічних культур, зате країна стала світовим постачальником цибулі, картоплі, ранніх овочів і полуниці (мал. 62). Цим

зумовлений також активний розвиток садівництва і виноградарства помірного поясу в Південній півкулі (Чилі, Південна Африка, Австралія).

Практикуймо

1. Проаналізуйте, як змінюється аграрна спеціалізація країни, якщо змінюються традиції харчування її населення. Наведіть приклади.
2. Поясніть, що означає принцип «географічного конвеєра» і як він впливає на глобальне сільське господарство. Які переваги та ризики це створює?

Дуже давня галузь людської діяльності останніми десятиліттями переживає активні процеси трансформації. Перетворення розпочалися в сільському господарстві в 60–70-х роках минулого століття із «зеленої революції» у країнах, що розвиваються. Була проведена механізація і хімізація аграрного виробництва, запроваджували нові сорти високоврожайних культур. Це дозволило частині країн світу (Індії, Пакистану, Індонезії) подолати проблеми голоду.

Мал. 63. Найбільша у світі вертикальна ферма AeroFarms (США)

Мал. 64. Площі угідь у країнах світу, на яких вирощують органічну сільськогосподарську продукцію (за даними ФАО)

Сучасні інновації охопили більшість країн світу, що мають бажання, ресурси та інвестиції для їх запровадження. Традиційні рільництво, садівництво, ягідництво переходять на високоточні та екологічні технології обробітку ґрунту. Застосовують широкий спектр засобів захисту і стимуляції росту рослин, автоматизації окремих процесів і використання безпілотних систем. У країнах з несприятливими природними умовами або обмеженою площею (країни Перської затоки, окремі засушливі штати США, Сінгапур) будують вертикальні ферми (мал. 63).

Ще одним напрямком розвитку сучасного сільського господарства є виробництво екологічної продукції. Таку продукцію виробляє для свого споживання натуральне господарство в бідних країнах і організований на сучасних біотехнологіях агробізнес у розвинених країнах (мал. 64).

Тваринництво, окрім пасовищного скотарства і вівчарства, також зазнає великих змін, переходить до індустріальних технологій. Навіть традиційне молочне скотарство переходить на штучне вигодовування сухими кормами, щоб протягом року дотримувати приблизно однакових стандартів молока для промислової переробки.

Сільськогосподарське виробництво тісно інтегрувалося із вторинним і третинним секторами економіки і перетворилося в агробізнес. Важливо не тільки виростити продукцію, але й найбільш ефективно її зберегти, переробити, доставити до споживача.

Що каже штучний інтелект?

Агробізнес майбутнього: яким він буде?

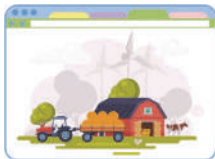
Підсумовуємо

Первинний сектор економіки є основою для розвитку інших секторів і виробництв.

Природні умови, кількість працездатного населення, соціальні, економічні, політичні чинники та принцип «географічного конвеєра» вплинули на розвиток сільського господарства.

Сучасне сільське господарство тісно взаємопов'язане із вторинним і третинним секторами економіки і перетворилося в агробізнес.

Рослинництво та тваринництво. Лісове господарство. Рибальство й аквакультура

Ви дізнаєтеся:

- чому рослинництво залишається головною ланкою сільського господарства у світі;
- про поширення галузей тваринництва;
- які передумови та чинники вплинули на розвиток сільського господарства та агробізнес в Україні;
- про спеціалізацію сільського господарства регіонів України.

1. Рослинництво у світі

Рослинництво залишається провідною галуззю сільського господарства через його значну перевагу у слабо- і середньорозвинених країнах. Багатогалузеве тваринництво є домінуючим лише в розвинених країнах та у країнах із напівпустельними і пустельними ландшафтами. В Україні в кінці ХХ ст. переважало тваринництво, але зараз 2/3 продукції виробляють у рослинництві, що є виявом деіндустріалізації України.

За всю історію цивілізації було окультурено тисячі видів різних рослин, але лише кілька сотень із них мають глобальне поширення в сучасному світі. Всі культурні рослини поділяють на зернові та зернобобові, технічні, овочеві, баштанні, плодові, ягідні та кормові (мал. 65).

Мал. 65. Види сільськогосподарських культур

Найбільші посівні площі займають зернові культури, серед яких виділяють «три основні хліби людства» — пшеницю, рис і кукурудзу. Ще на початку 2000-их років збір кожної з основних культур перевищив 600 млн тонн, а сумарне виробництво зернових культур складало 2 млрд т. Останніми роками вирощують майже 2,5 млрд т зернових: частка кукурудзи суттєво зросла — 1,2 млрд т, пшениця зберегла попередні обсяги виробництва — близько 800 млн т, а вирощування рису скоротилося до приблизно 500 млн т.

Практикуймо

1. Чому «три основні хліби людства» відіграють ключову роль у глобальному продовольчому забезпеченні?
2. Опишіть перспективи розвитку рослинництва у світі з урахуванням кліматичних змін і продовольчих потреб людства.

Основними пшеничними районами стали степи Північного Причорномор'я, Північної Америки та Австралія. Але найбільше *пшениці*, а також *рису* вирощують у Китаї та Індії. Китай також є другим виробником кукурудзи у світі (корми для свинарства). Найбільші обсяги вирощування *кукурудзи* у США, великими її виробниками є Бразилія, Аргентина та Україна, яка вирощує найбільше кукурудзи в Європі. Посіви *ячменю* зосереджені у країнах ЄС, Україні, Росії, Пн. Америці та Австралії, *жита* — в Європі та Росії. *Сорго* є важливою місцевою продовольчою культурою в Африці.

Технічні культури поділяють на цукрові, олійні, текстильні, тонізуючі, пряні. Панівною цукровою культурою є *тростина*, найбільшими виробниками якої є Бразилія та Індія. Цю культуру також вирощують у багатьох країнах Латинської Америки та Азії. У Бразилії певну частину цукрової тростини переробляють на етанол як заміник бензину. Велику масу відходів стебел тростини використовують як технологічне паливо, основу для виробництва покрівельних матеріалів, сировину для целюлозно-паперової промисловості.

Є країни, які поєднують вирощування тростини у тропічних широтах та цукрового буряка на півночі своїх територій (Китай, США, Індія). Основним виробником *цукрового буряка* залишаються країни Європи та Росія, яка зайняла місце України. У XIX–XX століттях саме Україна була одним із лідерів вирощування цукрового буряка у світі.

Практикуймо

Опишіть, які природні та економічні фактори визначають основні райони вирощування зернових у світі. Чому Китай та Індія залишаються провідними виробниками рису та пшениці?

Практикуймо

З'ясуйте, чому вирощування цукрового буряка було історично важливим для України і що змінилося у XXI столітті.

У різних регіонах і країнах вирощують понад десять видів різних олійних культур, виробництво яких швидко розвивається через перехід людства переважно на олію. У ХХІ ст. суттєво зросли масштаби вирощування олійної пальми, під плантації якої були вирубані великі площі екваторіальних лісів в Індонезії та Малайзії.

Мал. 66. Збір плодів з олійних пальм в Індонезії

Ці країни стали основними експортерами *пальмової олії* у світі. Завдяки високій врожайності плодів олійних пальм пальмова олія є найдешевшою і має універсальне використання: власне як олія, як сировина для багатьох галузей харчової промисловості, як дизельне паливо (мал. 66).

Сою, яку почали культивувати в Китаї, зараз отримала значне поширення в різних регіонах світу, і використовують її як олійну культуру, як заміник тваринного білка, як цінну фуражну культуру для годівлі свиней і худоби. Найбільшим виробником і експортером сої стала Америка (США, Бразилія, Аргентина), великі обсяги вирощування також у Китаї. Європа, на диво, мало вирощує цієї цінної культури, і третину європейського виробництва дає Україна.

Сою, яку почали культивувати в Китаї, зараз отримала значне поширення в різних регіонах

Третину світових посівів *ріпаку* (канолі) зосереджено в Канаді, ще третину — в Європі, а решта посівів є в різних регіонах світу аж до Австралії. Найбільші масштаби вирощування *соняшнику* — в Україні і Росії (майже половина світових обсягів). Суттєво поступається їм колишній лідер Аргентина, зате планують збільшити посіви соняшнику в Європі, Казахстані, Пакистані та Індії.

Насадження *оливок* сконцентроване в Середземномор'ї, а саме: в Південній Європі (Іспанія, Італія, Балканські країни) (мал. 67), у Західній Азії (Туреччина, Сирія) і в Північній Африці (Туніс, Алжир). Оливкові гаї також почали насаджувати в різних регіонах світу із субтропічним кліматом (від Каліфорнії до Західної Австралії).

Мал. 67. Оливковий гай в Італії

Арахіс (земляний горіх) вирощують у тропічних районах Африки, Азії та Америки, хоча зміни клімату зумовили його поширення на північ, аж до зони помірного клімату. Арахіс, наприклад, почали вирощувати на півдні Одеської та Херсонської областей.

Практикуймо

Опрацюйте інформацію з тексту параграфа про олійні культури і заповніть таблицю.

Олійна культура	Кліматичний пояс	Країни, які вирощують

Серед текстильних культур найбільше поширення має *бавовник* (мал. 68), який у великих масштабах вирощують в Азії (Китай, Індія, Пакистан, Узбекистан), у Північній і Східній Африці (Єгипет) та в Америці (США, Бразилія, Мексика). Невеликі обсяги вирощування *льону*, який колись був конкурентом бавовнику, збереглися в Китаї, Росії, Білорусі та окремих країнах Європи. *Джут* продовжують вирощувати на великій дельті Гангу і Брахмапутри (Бангладеш, Індія).

Мал. 68. Бавовникове поле

Практикуймо

Проаналізуйте, яким чином історичні, економічні та природні фактори вплинули на домінування бавовнику серед текстильних культур у світі та які перспективи мають альтернативні культури, як-от льон і джут.

До тонізуючих культур належать рослини, що мають таніни, кофеїн і слугують основою для приготування напоїв. Найбільше *чаю* вирощують у Східній Азії для своїх потреб (Китай — здебільшого зелений чай), у Південній (Індія, Шрі-Ланка) і Південно-Східній Азії (Індонезія) — переважно на експорт. До країн-експортерів чаю ввійшли Кенія і країни Західної Азії (Туреччина, Азербайджан).

Кава і какао — це культури, якими обмінялись Африка та Америка. Каву, батьківщина якої в Африці, зараз найбільше вирощують у Латинській Америці (Бразилія, Колумбія, центральноамериканські країни). Давнім виробником кави є також Індія, а тепер великі плантації насаджені у В'єтнамі, який став другим експортером кави після Бразилії. Повертається вирощування кави як галузі спеціалізації і до африканських країн (Кенія, Ефіопія).

Какао вирощують у багатьох країнах Латинської Америки, але переважно для власних потреб. Світовими експортерами какао-бобів стали країни Західної Африки, особливо Кот-д'Івуар і Гана. Глобальні зміни клімату і засухи зумовили зниження врожайності кави і какао

у традиційних регіонах вирощування та суттєве зростання цін на світовому ринку.

Практикуймо

Подумайте, чи можна сказати, що кава і какао — це «глобалізовані» продукти. Чому?

Як зміна клімату впливає на «географію смаку» кави та какао?

Прянощами вважають *лавровий лист, перець, гвоздику, кмин, кріп, корицю, плоди ванілі*. Основним регіоном вирощування прянощів залишається Азія, але завдяки плантаційному вирощуванню та появі нових видів прянощів (*перець чилі*) пряні культури поширилися у багатьох регіонах світу.

Овочеві, плодові і ягідні культури є дуже різноманітними в різних регіонах світу. Тому традиційні для нас овочі борщового набору можна знайти далеко не у всіх країнах. Салатні овочі — *огірки, помідори (томати), болгарський перець і цибулю* — вирощують майже повсюдно, але тепер відбувається зміщення їх виробництва до країн із дешевшою робочою силою. Найбільшим виробником овочів помірного поясу і картоплі став Китай, сумарний врожай яких у цій країні оцінюють у десятки мільйонів тонн. Новим популярним салатним плодом у субтропічних широтах стає *авокадо*. В Іспанії та Марокко воно навіть витісняє плантації цитрусових культур.

Практикуймо

Дослідіть, чому прянощі довгий час вважалися «золотом Сходу».

Як поширення прянощів сприяло розвитку світових морських маршрутів?

Практикуймо

Авокадо — корисний і популярний продукт, але масове і нераціональне його вирощування шкодить довкіллю. Використовуючи додаткові джерела інформації, дізнайтесь, які екологічні проблеми спричинило вирощування цього плоду. Створіть інфографіку «Ціна авокадо для природи».

Мал. 69. Бананові плантації

Еквадор). Багато бананів вирощують також в Азії та Африці, але переважно для місцевого споживання.

Серед фруктів найпоширенішим у світі є *банан* (мал. 69), оскільки в районах із жарким і вологим кліматом (або завдяки поливу) може плодоносити протягом року. Він є найдешевшим завдяки великій врожайності і дешевій робочій силі в районах вирощування. Основними експортерами є країни Південної і Центральної Америки (Бразилія,

Трохи дорожчими є цитрусові (*апельсини, мандарини, грейпфрути, лимони*), які ростуть у субтропічних і тропічних широтах від США і Мексики до Середземномор'я, Південної і Східної Азії. Велика зона індустріалізованого вирощування цитрусових для виробництва концентрованого соку виникла в Південній Америці (Аргентина, Уругвай, Чилі).

Найдорожчими у світі є фрукти помірного поясу (груші, преміальні сорти яблук і слив) через короткий сезон їх збору та переважно дорогу робочу силу у країнах ЄС, США та Східної Азії. Тому вирощувати яблука, груші, сливи розпочали і в Південній півкулі — в Чилі, Австралії та Новій Зеландії. Зате вирощування таких популярних ягід, як полуниця чи лохина (канадська чорниця), вдалося пристосувати до умов жаркого клімату й отримувати їх швидкі врожаї на півночі Африки, або в Чилі, Перу чи Мексиці, поряд із великими ринками збуту, якими є Європа та США.

Залежно від кліматичних умов суттєво відрізняється спеціалізація *виноградарства*. У помірних широтах від Франції до Молдови та України переважають винні сорти (мал. 70), у субтропічному середземноморському кліматі — велике розмаїття столових сортів (найбільшим їх виробником є Італія), у сухих субтропіках Західної і Середньої Азії вирощують солодкий безкісточковий киш-миш, з якого також роблять родзинки (Туреччина, Іран, Афганістан). Новими районами виноградарства стали середземноморські субтропіки в Америці (Каліфорнія у США, а також Чилі), Південна Африка, Південно-Західна Австралія.

Практикуймо

Опишіть, які ризики й переваги має вирощування ягід і фруктів далеко від ринку збуту.

Мал. 70. Виноградники в долині р. Мозель (Люксембург)

Практикуймо

Позначте на контурній карті основні райони вирощування сільськогосподарських культур у світі.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/grWwhmni> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Рослинництво світу».

Пізнаймо більше

Прикладом потужного розвитку агробізнесу та формування глобальних ланцюгів доданої вартості є квітникарство, лідером у розвитку якого є Нідерланди. Поряд із тисячами гектарів квіткових плантацій і теплиць у самих Нідерландах, з метою економії енергії та в пошуках дешевої робочої сили, вони розпочали вирощування квітів у Південній Америці та Африці. Вологолюбні сорти квітів вирощують у Колумбії та Еквадорі, а менш вибагливі — у Кенії та Ефіопії. Зрізані в цих країнах квіти транспортують літаками на гуртові ринки Нідерландів, а за кілька днів їх можна купити в багатьох країнах світу, зокрема і в Україні.

2. Тваринництво у світі

Від часу першого одомашнення диких тварин минуло кілька тисячоліть. Кількість видів сільськогосподарських тварин зростала, але впродовж останніх століть структура тваринництва у світі майже не змінилася (мал. 71).

На розвиток тваринництва, окрім природно-кліматичних умов, наявності пасовищ та кормової бази, впливають також традиції споживання продуктів у різних народів, релігійні заборони та купівельна спроможність населення.

Мал. 71. Структура тваринництва

Практикуймо

Поясніть, як релігійні заборони на споживання певного м'яса впливають на географію розміщення тваринництва. Наведіть приклади з різних регіонів світу. Як би змінилася структура тваринництва у світі, якби релігійні заборони втратили своє значення для населення?

Тваринництво забезпечує людей продуктами харчування, дає сировину для промисловості, а також органічне добриво. Основними видами продукції тваринництва є м'ясо, яйця, молоко, мед, вовна, шкіра тварин та інше.

Практично повсюдно поширене *птахівництво*, яке забезпечує потреби населення в дешевому м'ясі та яйцях. Сучасні індустріальні технології дозволяють вирощувати курчат-бройлерів за 2–3 місяці та уникати сезонності виробництва яєць за рахунок утримання курей у теплі та при штучному освітленні. Вперше великі птахофабрики з'явилися в США, а потім поширилися по всьому світу і розташовуються поблизу великих агломерацій. У бідних країнах птахів розводять в особистих господарствах, вигодовуючи харчовими та сільськогосподарськими відходами.

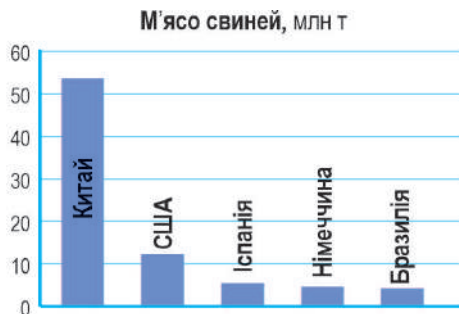

Мал. 72. Сучасна молочна ферма

Вирощування великої рогатої худоби має молочний, м'ясо-молочний і м'ясний напрямки. Найбільш продуктивне молочне скотарство (мал. 72) поширене в помірних широтах, де переважають лучні пасовища і є посіви кормових культур (Західна і Центральна Європа, Північний Схід США). Велике виробництво молока в Індії зумовлене

найбільшим у світі поголів'ям корів. Молочне скотарство швидко розвивається у приморських районах Китаю.

М'ясне скотарство розвинене у США, Китаї, Індії, Бразилії, Аргентині, у країнах саванної Африки, у Казахстані і Монголії, але лише в Південній Америці скотарство має значно вищу продуктивність і експортний характер (мал. 73).

Мал. 73. Найбільші виробники м'яса у світі (за даними ФАО, 2022 р.)

Свинарство, як і птахівництво, швидко індустріалізується. В Китаї, де сконцентровано понад 40% від мільярдного поголів'я свиней у світі, навіть будують багатоповерхові свиногомплекси. За сучасними технологіями, свиней вигодовують за 6 місяців, тому свинина, разом із м'ясом птиці, домінує на світовому продовольчому ринку. Але свинарство відсутнє в мусульманських країнах. Найбільше поголів'я свиней, крім Китаю, є в США, Бразилії, В'єтнамі, Іспанії, Німеччині (мал. 73). Добре розвинене свинарство в більшості країн Європи.

Поголів'я овець у світі поступово скорочується, а баранину замість свинини споживають у країнах, де поширений іслам. Це зумовлює найбільшу концентрацію цієї галузі в Азії від Туреччини до Китаю. Традиційно велика кількість овець в Австралії та Новій Зеландії, де через відсутність хижаків їх випасають майже без догляду. Вже двісті років ці країни є вагомими постачальниками вовни на світовий ринок.

Інші галузі тваринництва — розведення кіз, коней, верблюдів, лам, північних оленів — не мають глобального характеру, і їхня роль у виробництві м'яса чи молока стає все меншою. Але вони ще відіграють важливе значення в житті окремих народів або використовуються для спорту і туризму.

Практикуймо

Уявіть себе бізнесменом, який планує будівництво тваринницького комплексу. Оберіть регіон світу та обґрунтуйте, який напрямок тваринництва там буде найефективнішим, з урахуванням клімату, традицій, економічного рівня.

Практикуймо

Розгляньте ситуацію. Країна X має вибір: розвивати інтенсивне птахівництво або екстенсивне скотарство. Які економічні, екологічні та соціальні переваги та ризики має кожна модель?

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/srWwkDLz> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Тваринництво світу».

3. Сільське господарство та агробізнес в Україні

Сукупність природних умов України та багатотисячолітні аграрні традиції її населення формують потужний потенціал розвитку сільського господарства, яке вже зараз може прогодувати до 300 млн людей. При досягненні середньоевропейських показників врожайності Україна може бути гарантом продовольчої безпеки для пів мільярда осіб.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/9r0Jy9i3> або за QR-кодом і ознайомтесь з історичними особливостями та сучасними факторами розвитку сільського господарства та агробізнесу в Україні.

Сучасний український агробізнес значною мірою сформувався на базі радянського АПК, який мав досить великі абсолютні розміри виробництва і різноманітну спеціалізацію. Площі розораних і меліорованих земель досягли максимальних значень. Розвинене тваринництво, цукрове, плодоовочеве виробництво задовольняли потреби всього СРСР, в якому продукція за фіксованими цінами не продавалась, а перерозподілялася між регіонами. В Україні були найнижчі закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, що зумовило збитковість багатьох колгоспів і радгоспів. Низькі зарплати, важкі умови праці робили працю в сільському господарстві мало-

привабливою. Тому, при переході до ринкових відносин більшість колишніх колективних господарств (колгоспів), які були перетворені в селянські спілки, збанкрутували і були розпайовані. У 1990-их рр. відбувся суттєвий спад у всьому агровиробництві України, знизилися врожайність і виробництво більшості сільськогосподарських культур.

Саме в цей період фактично розпочалась українська «зелена революція», вже на ринкових умовах. Незважаючи на політичні та економічні потрясіння, торговельну і реальну війну з Росією із 2014 р., агробізнес в Україні став острівцем економічної стабільності і навіть зростання. Зараз в Україні працюють десятки потужних агрохолдингів, кожен з яких виробляє продукцію на сотні мільйонів доларів.

Робота в групі

Оберіть одну з проблем агробізнесу України та запропонуйте короткий план її вирішення.

Група 1. Виснаження ґрунтів.

Група 2. Зниження поголів'я тварин.

Група 3. Залежність від експорту сировини.

Група 4. Недостатня переробка продукції в Україні.

Практикуймо

Напишіть коротке есе «Як сільське господарство може зробити Україну сильнішою?».

Усі ці чинники суттєво змінили спеціалізацію сільського господарства України. Традиційні основні культури — озима і яра пшениця, хоча і займають найбільшу посівну площу, але за валовими зборами й експортним потенціалом вже поступилися кукурудзі, посіви якої є тепер практично у всіх областях України. Найбільша врожайність цих культур на заході лісостепу (Вінницька, Хмельницька області), а найбільші валові збори кукурудзи в Полтавській, Чернігівській і Сумській областях, де вона стала домінуючою культурою. Важливою експортною культурою також є ячмінь, який вирощують майже повсюдно.

Через зміну кліматичних умов скоротилися посіви жита, яким Україна не забезпечує навіть власні потреби. Також для внутрішнього ринку в невеликих обсягах вирощують овес, гречку, просо, врожайність яких залишається невисокою. Посіви рису концентрувалися колись на півночі Криму і на півдні Херсонської області. Через окупацію та руйнування дамби Каховської ГЕС

Практикуймо

Чи є доцільним відновлення рисосіяння на півдні Одеської області? Обґрунтуйте свою думку з огляду на ресурси та клімат.

рисосіяння занепало і його пробують відновити вже на півдні Одеської області.

Про глобальний характер сільського господарства України свідчать збільшення посівів сої і гороху. Коли в Індії, основній країні споживання гороху, відчувається дефіцит, українські фермери різко збільшують його посіви, бо період вирощування цієї культури становить всього сто днів.

Мал. 74. Вирощування соняшнику в Україні

Серед технічних культур зараз домінує соняшник, який за площею посівів майже зрівнявся із пшеницею та кукурудзою (мал. 74). Найбільша площа посівів соняшнику в степу, але найвища врожайність і валові збори в лісостепу. Важливою олійною культурою є озимий ріпак, який має широку географію і добрий експортний потенціал.

Посіви цукрового буряка скоротилися в рази, але, завдяки збільшенню врожайності, Україна забезпечує власні потреби в цукрі і є його експортером. Текстильні культури (льон, коноплі) з різних причин майже перестали вирощувати. Зате на півдні Одещини є експериментальні посіви бавовнику, який є важливою сировиною для виробництва пороку.

Картоплю та овочі в Україні до цього часу масово вирощують в особистих підсобних господарствах, де ці культури мають невисоку врожайність, але їх часто вирощують за технологіями органічного землеробства. Товарне виробництво картоплі і капусти зосереджено на півночі і заході, а помідорів і перцю — на півдні України. Вирощування баштанних культур і цибулі змістилось із Херсонської області в Миколаївську та Одеську і навіть у лісостепові області.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/grWwbTMX> або за QR-кодом і перегляньте відео «Що таке органічне виробництво?».

Практикуймо

Опрацюйте інформацію з тексту параграфа. Назвіть три культури, посіви яких скоротилися в Україні через зміни клімату або економічну ситуацію.

Практикуймо

Уявіть, що ви фермер. Яку культуру ви обрали б для вирощування у своїй області (назвіть область) і чому? Врахуйте клімат, попит, термін дозрівання, потребу в техніці.

Основна зона садівництва в Україні колись також була в південних областях. Але зараз там збереглися переважно кісточкові культури (черешні, абрикоси, персики), а великі товарні сади яблук і груш змістилися переважно в центр та на захід України (Київська, Вінницька, Хмельницька, Чернівецька, Львівська, Закарпатська області) (мал. 75).

Мал. 75. Яблуневий сад компанії «Український сад» (Київщина)

Тваринництво дає тепер менше третини валової продукції сільського господарства. Суттєво зменшилося поголів'я великої рогатої худоби, свиней, овець, коней. Основною галуззю тваринництва стало птахівництво, яке розвивають великі агрохолдинги. Україна стала вагомим експортером курячого м'яса і яєць. Завдяки переходу на сучасні технології свинарство також забезпечує внутрішні потреби.

Основне молочне поголів'я донедавна утримували в господарствах, де продуктивність корів була низькою. Сучасні спеціалізовані ферми і тваринницькі комплекси, розташовані переважно на Поліссі і в лісостепу, мають значно вищі надої і постачають на ринок якісне молоко.

Завдяки виходу на світові ринки та зменшенню використання шкідливих отрутохімікатів в Україні відроджується бджільництво, яке поєднує індивідуальні і великі пасіки. Значну частину меду Україна постачає на експорт (мал. 76).

Мал. 76. Найбільша пасіка в Україні (Полтавщина)

Практикуймо

1. Які галузі тваринництва можна вважати експортно орієнтованими в сучасній Україні?
2. Україна вже експортує мед у десятки країн, але щоб «завоювати світ» — потрібна репутація, бренд і якість. І тоді «Made in Ukraine» на банці меду стане синонімом справжнього золотого стандарту. Запропонуйте кроки для того, щоб Україна підкорила світ своїм медом.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/zr0JuYnI> або за QR-кодом і ознайомтеся із сучасною регіоналізацією сільського господарства України.

4. Лісове господарство. Мисливство. Рибальство й аквакультура

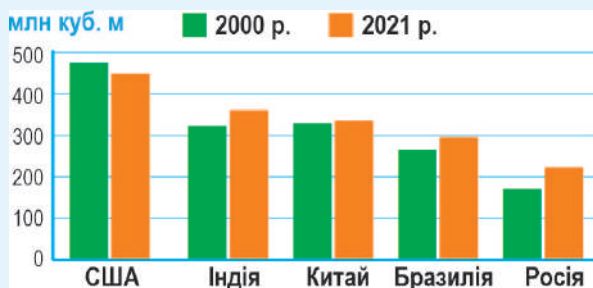
Лісове господарство — це сукупність видів діяльності, що спрямовані на використання, відновлення і збереження лісових ресурсів. Лісове господарство традиційно поділяють на *лісокористування* (заготівля деревини за допомогою суцільних або вибіркового рубок та інших ресурсів лісу) і *лісовідновлення* (насадження та догляд за лісами). У сучасних умовах лісове господарство стає інтенсивним. Лісівники створюють штучні деревостани, які дають максимальний вихід продукції за менший час. Ліси, які виконують природоохоронні, водоохоронні, заповідні чи інші екологічні функції, стараються підтримувати у природному стані, максимально зберігаючи їх біорозмаїття.

Лісове господарство характеризують багатьма показниками, найпростішими з яких є площа лісів і їх частка у загальній площі країни (лісистість), запаси лісу. Найбільша площа лісів в Азії, але найбільша лісистість у Південній Америці. Найбільші площі і запаси лісів у Росії, Бразилії, США, Канаді, а найвища лісистість у Суринамі, Гайані, Габоні. Найбільше ділової деревини виробляють США, Росія, Китай, Канада. Найбільшим заготівельником лісу в світі є США. Друге місце за загальною заготівлею лісу займає Індія (до 350 млн м³), але з них лише 50 млн м³ ділової деревини, а решта дрова (мал. 77).

Практикуймо

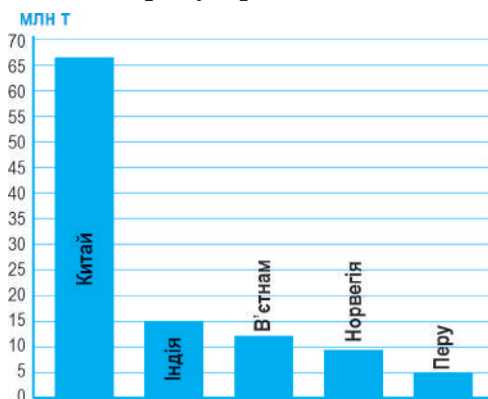
Проаналізуйте діаграму мал. 77. Порівняйте зміни, які відбулися в різних країнах у заготівлі лісу.

Мал. 77. Країни, які є найбільшими заготівельниками лісу

Мисливство як вид діяльності існує лише в районах з екстремальними природними умовами, непридатними для сільського господарства (ліси Амазонії, Африки, Нової Гвінеї, сибірська тайга). На більшості заповідних територій і в лісових господарствах існують егерські служби, які регулюють чисельність тварин, при їх неконтрольованому розмноженні або під час епідемії.

Рибальство до цього часу відіграє важливу роль у господарстві та продовольчій безпеці багатьох країн. Найбагатшими на рибу є води в районі помірних широт, особливо там, де змішуються теплі і холодні течії. Найбільший риболовецький флот зараз має Китай, який виловлює рибу практично по всьому світу. Серед давніх традиційних

Мал. 78. Країни з найбільшим вилівом риби та морепродуктів (за даними ФАО, 2022 р.)

риболовецьких країн — Японії, США, Росії, Норвегії — з'явилися нові — Індія, Індонезія, В'єтнам, Перу (мал. 78).

Через обмеженість океанічних ресурсів і високий попит на рибу і морепродукти в багатьох країнах світу розвивається **аквакультура** — вирощування риби у прісноводних і морських водоймах (марікультура). Після 2010 року загальна продукція аквакультури перевищила вилов риби і складає понад 90 млн т. Лідером розвитку цієї галузі став Китай.

Практикуймо

Порівняйте традиційне рибальство й аквакультуру як способи забезпечення продовольчої безпеки. Які переваги та недоліки має кожен із цих способів?

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/grWwRvYk> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Лісове господарство. Мисливство. Рибальство й аквакультура».

Підсумовуємо

Головною галуззю сільського господарства є рослинництво. Кілька сотень окультурених рослин об'єднують у такі групи: зернові та зернобобові, технічні, овочеві, баштанні, плодові, ягідні та кормові.

Для тваринництва, окрім природно-кліматичних умов, необхідні пасовища та кормова база. Великий вплив на розміщення галузей тваринництва мають традиції споживання продуктів та купівельна спроможність населення.

Потужний потенціал сільського господарства України зумовлений сприятливими природними умовами та аграрними традиціями її населення. За роки незалежності сільське господарство України зазнало значних змін та набуло глобального значення.

Лісове господарство — це вид економічної діяльності, що полягає в лісокористуванні і лісовідновленні. Виробництва лісового господарства зосереджені у двох лісових поясах — Північному та Південному.

Рибальство й аквакультура є важливими для багатьох приморських країн.

Видобувна промисловість. Паливна промисловість світу та України

Ви дізнаєтеся:

- про особливості та просторову організацію видобувної промисловості;
- про сучасні технології та поширення видобутку палива у світі;
- як Україна забезпечена різними видами паливних мінеральних ресурсів.

1. Основні чинники розміщення підприємств видобувної промисловості

Видобувна промисловість є галуззю первинного сектора економіки, яка переміщує мільярди тонн гірських порід (корисних копалин), використовує велику кількість мегамашин, має найбільшу матеріало- та енергоємність виробництва. Вона забезпечує сировиною більшість промислових виробництв і будівництво. Видобувна промисловість зберегла високі темпи розвитку на початку ХХІ століття завдяки індустріалізації таких великих країн, як Китай, Індія, Індонезія, Філіппіни, В'єтнам, та багатьох інших, в яких проживає майже половина населення людства. Це зумовило суттєве зростання цін на більшість видів сировини та палива, притік інвестицій і нових технологій у розробку корисних копалин.

Практикуймо

Поміркуйте й обговоріть, чи має майбутнє видобувна промисловість у ХХІІ столітті, якщо людство активно переходить на використання вторинної сировини та відновлюваних ресурсів. Які види корисних копалин залишатимуться критично важливими в майбутньому? Чи здатне людство повністю відмовитися від розробки нових родовищ? Які екологічні та економічні наслідки матиме така трансформація?

Видобувна промисловість базується на розробці різних видів мінеральних ресурсів, які поділяють на паливні, рудні і нерудні (мал. 79). Одні з них видобувають вже протягом тисяч років, експлуатація інших розпочалася лише десятки років тому. Ще в кінці ХХ ст. вважали, що багато видів корисних копалин буде вичерпано у найближчі 50–100 років. Проте зміни технологій та пошуки нових родовищ суттєво збільшили ресурсозабезпеченість людства майже всіма видами корисних копалин.

МІНЕРАЛЬНІ РЕСУРСИ ДЛЯ ВИДОБУВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

ПАЛИВНІ	РУДНІ	НЕРУДНІ
• Нафта • Газ • Вугілля • Горючі сланці • Торф	• Чорні метали • Кольорові метали • Благородні, рідкісні та рідкоземельні метали • Радіоактивні метали	• Хімічна сировина • Будівельна сировина • Дорогоцінне та обробне каміння

Мал. 79. Мінеральні ресурси для видобувної промисловості

Пізнаймо більше

Учені вважали, що найшвидше вичерпають поклади срібла, яке масово використовували у фотосправі. Після переходу на цифрову фотографію ця проблема зникла.

За різними оцінками, запаси вугілля могли бути використані за час від 100 до 500 років. Насправді сучасний енергетичний перехід уже найближчим часом суттєво обмежить споживання вугілля, і більшість його покладів (зокрема, частину вугілля Донбасу) ніколи не буде видобуто.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/lrWwlaIB> або за QR-кодом і перегляньте відео «Нова карта корисних копалин».

Корисні копалини часто пов'язані з певними геологічними структурами. Найбільш поширеними в них є ресурси будівельної сировини, які зустрічаються майже повсюдно. Руди чорних металів, графіту, алмазів, урану, граніту приурочені переважно до виходів на поверхню магматичних порід. Якісне кам'яне вугілля розташоване неподалік старих гір (Аппалачі, Алтай, Драконові, Донецька височина). Нафтогазові родовища приурочені до великих тектонічних впадин або молодих платформ (Перська затока, Західносибірська, Туранська низовини).

При розробці корисних копалин важливими є не лише загальні запаси та якість сировини, але й умови залягання, природні умови та транспортна доступність території. Великі підприємства видобувної промисловості потребують багато обладнання та інвестицій, тому зрідка будуються в країнах, де є громадянські війни і нестабільні політичні режими. Наприклад, в Африці видобувна промисловість зосереджена на півночі (нафта, газ, фосфорити), на узбережжі Гвінейської затоки (нафта, боксити) та на півдні (золото, алмази, залізні і мідні руди, вугілля). Більшість внутрішніх районів материка не має залізниць, відзначається бідністю та конфліктністю, використовують примітивний видобуток дорогоцінних металів, алмазів.

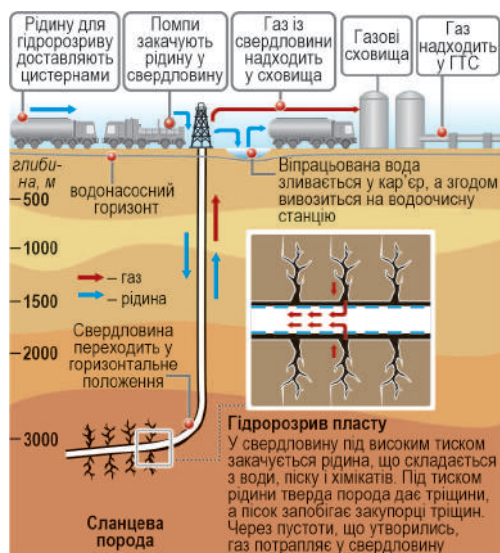
Практикуймо

1. Подумайте, що впливає на спрямування інвестицій транснаціональної корпорації в розроблення родовищ палива у країнах світу.
2. Дослідіть, які економічні та геополітичні причини спонукають Китай активно інвестувати у видобувну промисловість Африки і які наслідки це має для країн Африканського континенту та для самого Китаю.

2. Паливна промисловість

Мал. 80. Вугільний кар'єр в Індії

Мал. 81. Схема видобутку сланцевого газу

<https://cutt.ly/ltRRwbWO>

Що каже штучний інтелект?

У чому полягає небезпека видобутку сланцевого газу для довкілля та людей? Обговоріть отриману інформацію. Чи можуть економічні вигоди переважити ризики?

Процеси, які в природі відбуваються за сотні тисяч чи мільйони років, американським інженерам і нафтовикам вдалося стиснути до

кількох тижнів. Завдяки великій кількості свердловин у пласт закачується вода з хімічними розчинами, яка витісняє вуглеводні. У США вже більшість нафти і велика частка газу видобувають саме за такими технологіями. Але вони не отримали широкого поширення у світі через екологічні ризики. Наприклад, у країнах ЄС сланцеві технології заборонені, зате їх почали використовувати в Китаї. В Україні вже б мала давати сланцевий газ Юзівська площа біля Слов'янська, але через російську агресію американські інвестори відмовилися від проєкту.

Пізнаймо більше

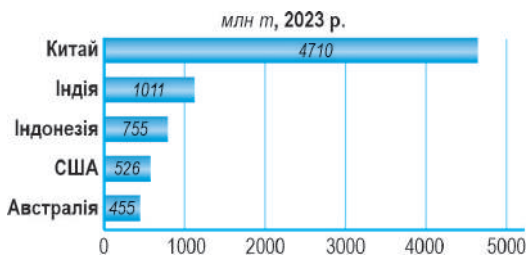
Різні види палива мають неоднакову теплоту згоряння (калорійність). Раніше еталоном умовного палива (тонна у. п.) було вугілля, тепломісткість якого складає 7000 ккал/кг. Тепер частіше вживають показник тонна нафтового еквівалента (т н. е.), коли еталоном виступає калорійність нафти (10500 ккал/кг). Для вимірювання обсягів видобутку нафти використовують барель (бочку). Нафта має різну густину, і на 1 тону може припадати 6–7 барелів, тому нафтовикам зручніше використовувати цей показник. Щодня у світі видобувають понад 100 млн барелів нафти.

Незважаючи на те, що у багатьох країнах Європи (Франція, Бельгія, Велика Британія) вже закрили останні шахти, загальні обсяги видобутку вугілля у світі перевищили 9,1 млрд т, з яких понад 4,7 млрд т припадає на Китай (мал. 82).

Великі обсяги видобутку вугілля в Індонезії, Австралії, Росії зумовлені потребами металургії та енергетики Китаю, Японії і Південної Кореї. Для своїх потреб багато вугілля видобувають Індія (понад 1 млрд т), США, Німеччина, Польща.

Нафта поки що залишається основою енергетики світу. З неї виробляють основні види моторного (бензин і дизельне) і технологічного (мазут) палива. Нафтова промисловість також є основним постачальником сировини для нафтохімії та хімії органічного синтезу.

Основні поклади нафти у світі розташовані в районі Перської затоки, довкола Мексиканської затоки і Карибського моря (найбільші поклади нафти у світі має Венесуела), на Західносибірській і Туранській низовинах, на півночі та заході Африки. Перспективні нафтогазові райони є на шельфі майже всіх арктичних морів, але висока собівартість та екстремальні умови не дозволяють розпочинати їх експлуатацію.

Мал. 82. Країни з найбільшим видобутком кам'яного вугілля

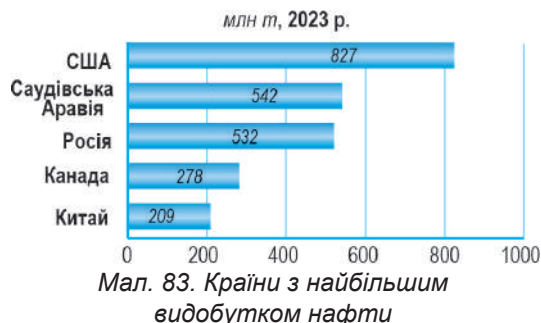
Практикуймо

Проведіть дискусію «Чи варто вкладати кошти у видобуток вугілля у XXI столітті?». Аргументуйте за і проти.

Практикуймо

1. Поясніть логічний ланцюг: глобальне потепління → танення криги → здешевлення видобутку нафти у важкодоступних районах.
2. Використовуючи карти атласу, назвіть країни, які розробляють родовища мінеральних ресурсів у Світовому океані, в екстремальних кліматичних умовах.

Найбільші обсяги видобутку нафти у США (понад 800 млн т) за рахунок сланцевої нафти (мал. 83). Почергово 2-е місце займають Росія (яка працює на межі своїх можливостей) або Саудівська Аравія (понад 500 млн т). Великими експортерами нафти є також ОАЕ, Ірак, Іран, Казахстан, Азербайджан, Канада,

Норвегія, Ангола, Нігерія. Новими нафтовими країнами стали Бразилія та Австралія.

Певну кількість нафти для своїх потреб видобуває Китай, Індонезія, Індія та ще десятки країн. У багатьох колись важливих нафтових регіонах світу (Поволжя і Північний Кавказ у Росії, Румунія, Україна, Мексика) родовища вже майже вичерпані.

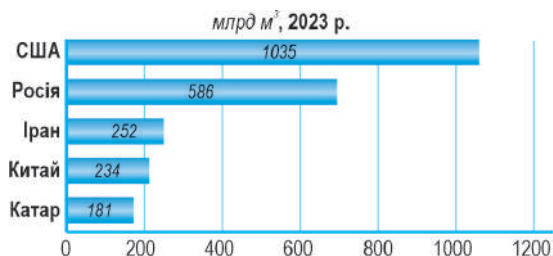

Пізнаймо більше

Розробкою нафтоносних пісків Канади у провінції Альберта займається компанія Syncrude Canada Ltd. Вона володіє унікальними технологіями видобутку та вилучення нафти із величезної маси пісків, які дозволили Канаді посісти третє місце у світі за загальними запасами нафти. Одним із засновників і розробників технологій компанії став уродженець м. Борислава Люба (Любомир) Цимбалістий, який розпочинав своє навчання у Львівській політехніці, але після Другої світової війни мігрував до Канади.

Технологічна особливість природного газу в тому, що його використовують без додаткової переробки. Тому важливою умовою видобутку газу є одночасне створення мережі трубопроводів. Упродовж багатьох десятиліть у середині ХХ ст. лідером видобутку газу були США. Потім до них приєдналися СРСР — після побудови потужної мережі внутрішніх та експортних газопроводів і Західна Європа — завдяки покладам газу на шельфі Північного моря (лідером у цьому є Нідерланди). На початку ХХІ ст. на світовий ринок вийшов Катар зі зрідженим газом, але він був у рази дорожчим, ніж газ із трубопроводів. Із часом технології зрідження і перевезення газу за допомогою спеціалізованих суден-газовозів були суттєво вдосконалені, він став конкурентним на світовому ринку. Особливо важливою в цьому процесі була технологічна участь Японії, яка потребувала нові джерела енергії. Крім Катару, зріджений газ почали експортувати

інші країни Перської затоки, Австралія, Індонезія, США і навіть Росія.

Мал. 84. Країни з найбільшим видобутком природного газу

Найбільші поклади природного газу зосереджені в Азії — Росія, Іран, Катар, Туркменістан, а найбільшим родовищем є Північний / Південний Парс, яке розділене між Іраном і Катаром. Нещодавно в Середземному морі біля берегів Єгипту, Ізраїлю, Лівану і Кіпру були виявлені

потужні нафтогазоносні площі, які можуть забезпечити потреби цих країн, а також частини Європи.

Найбільше газу видобувають і експортують США, Росія (мал. 84), Катар, Канада, Норвегія. Великий обсяг видобутку для власних потреб в Ірані та Китаї, а найбільшими імпортерами газу у світі є Японія, країни ЄС, Китай.

Практикуймо

Проаналізуйте мал. 82, 83, 84 і позначте на контурній карті країни із найбільшим видобутком кам'яного вугілля, нафти та природного газу.

3. Видобуток паливних ресурсів в Україні

Мал. 85. Місто Борислав на початку ХХ століття був третім у світі містом за видобутком нафти

У ХХ столітті Україна належала до держав із великим видобутком усіх видів палива. Але основна частина цих ресурсів пішла на збагачення імперій, які захопили українські землі. Найбільший видобуток нафти у Бориславі (тодішня Австро-Угорська імперія) припав на 1909 р., коли там було видобуто 2 млн т нафти, що є більшим, ніж весь сучасний видобуток в Україні (мал. 85).

Для індустріалізації Російської імперії та повоєнної відбудови СРСР використані найкращі поклади донецького вугілля, максимальний річний видобуток якого досягав понад 200 млн т. Українським газом забезпечували великі міста європейської частини СРСР (газопроводи Дашава – Москва, Шебелинка – Москва та багато інших). У 60-х роках минулого століття Україна за видобутком газу поступалася лише США. Тому поклади дешевих і якісних паливних ресурсів в Україні вже вичерпані.

Після здобуття незалежності видобуток вугілля, нафти і газу невпинно знижувався, а Україна стала імпортером палива. До 2014 року потреби енергетики і металургії ще забезпечували вугіллям **Донецького басейну (Донбас)**, за рахунок великих дотацій на вугільну галузь. Після окупації частини території і втрати десятків шахт Україна була змушена закуповувати вугілля із США, ПАР, Австралії.

Навіть після закінчення війни та деокупації, Донбас вже ніколи не належатиме до провідних вугільних регіонів світу. Там можна відновити роботу лише окремих шахт, які необхідно модернізувати. Невеликі запаси і низька якість вугілля зумовили закриття шахт також і у **Львівсько-Волинському басейні**, який вже не забезпечує навіть місцевих потреб.

Невеликий обсяг видобутку нафти і природного газу зберігся у **Дніпровсько-Донецькому** та в **Передкарпатському нафтогазоносних районах**. Найбільш перспективний **Причорноморський район** частково окупований, а бурові платформи сильно пошкоджені в результаті бойових дій. Перед окупацією у 2014 р. він вже забезпечував частину потреб півдня України, тут вели активну геологічну розвідку. Про потенціал цього району свідчить те, що сусідні країни Румунія і Туреччина вже починають розробку великих родовищ нафти і газу в Чорному морі.

Через недосконалість технологій багато нафти і газу ще залишилось у відпрацьованих родовищах. Але для їх видобутку потрібні сучасні технології провідних світових компаній.

Практикуймо

Опрацювавши текст параграфа, назвіть стратегічні кроки, які має здійснити Україна, щоб подолати паливну кризу та зменшити енергозалежність.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/JrWwOW6v> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Видобувна промисловість. Паливна промисловість світу та України».

Підсумовуємо

Видобувна промисловість забезпечує сировиною більшість промислових виробництв і будівництво.

Для підприємств видобувної промисловості важливими є загальні запаси паливних корисних копалин, їх якість, умови залягання, природні умови і транспортна доступність території.

Упродовж XX ст. видобуток вугілля, нафти і газу в Україні знижувався. У XXI ст. розвідані значні запаси природного газу на шельфі Чорного моря та сланцевого газу.

У XXI столітті технології видобутку різних видів палива значно змінилися.

Видобувна промисловість. Гірничорудна і гірничо-хімічна промисловість світу та України

Ви дізнаєтеся:

- про особливості та просторову організацію гірничорудної і гірничо-хімічної промисловості;
- про забезпеченість України рудними та нерудними мінеральними ресурсами.

1. Гірничорудна і гірничо-хімічна промисловість світу

Родовища металургійної сировини передусім залежать від геологічної будови території і часто утворюють пояси (мідний пояс Анд чи Тихоокеанський олов'яний пояс від Північного Льодовитого океану до Малайзії та Індонезії). У зоні зіткнення різних тектонічних структур можуть концентруватися руди чорних і кольорових металів, як, наприклад, на південному краї Українського кристалічного щита.

Практикуймо

Проаналізуйте карту «Мінерально-сировинні ресурси світу» в атласі. Створіть схематичну модель «родовища металургійної сировини — тектонічні структури». Які види рудних копалин переважають на платформах, а які — у складчастих областях? Зробіть висновок щодо залежності розташування рудних копалин від тектонічної будови.

Найбільш вигідно використовувати родовища із високим вмістом металу в руді (для заліза це більше 50%). Але якщо поклади залягають близько до поверхні і мають зручні умови видобутку, то можуть розробляти поклади і з низьким вмістом металу. Для міді він складає менше 1%, для благородних і рідкісних металів достатньою є концентрація в кілька грамів на тону породу. Для того, щоб зменшити обсяги перевезення пустої породи, руду очищують від сторонніх домішок. Тому біля місць видобутку будують гірничозбагачувальні комбінати.

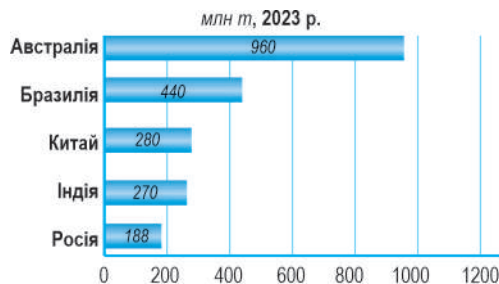
Практикуймо

Поясніть, чому гірничозбагачувальні комбінати розміщені безпосередньо біля родовищ, а не в промислових містах. Які переваги це дає для транспортування, для охорони довкілля, для економіки регіону?

Якщо є комплексні родовища, в яких містяться руди різних металів, то сучасні технології дозволяють вилучати більшість із них. Лідерство Китаю у видобутку багатьох металів пояснюється різноманітною геологічною будовою країни, комплексним складом

родовищ і сучасними гірничими комбінатами, які використовують новітні технології.

Поширення виробництв із видобутку *чорних металів* (заліза, марганцю, хрому) у ХХІ ст. зазнало значних змін. Майже припинили (Франція, Фінляндія) або суттєво скоротили (Україна, Швеція) видобуток *залізних руд* у Європі. США і Канада також видобувають менше залізних руд, ніж у кінці ХХ ст. Зате відбулося освоєння нових потужних родовищ у Китаї, Австралії та Бразилії, на які припадає понад 70% світового видобутку (мал. 86).

Мал. 86. Країни з найбільшим видобутком залізних руд

Практикуймо

Поясніть, чому в Європі скорочується видобуток чорних металів, навіть попри наявність родовищ. Як на це впливає глобальна конкуренція, економіка й екологічна політика? Яким чином ці країни вирішують питання нестачі корисних копалин?

Практикуймо

У чому подібність і відмінність тектонічної будови Китаю, Австралії та Бразилії, що пояснює їхнє лідерство у видобутку корисних копалин? Наведіть приклади конкретних металів для кожної країни.

Мал. 87. Залізрудний кар'єр в Австралії

У Китаї розробляють десятки родовищ, але він залишається найбільшим імпортером залізних руд. Унікальним залізрудним районом світу став північний захід Австралії (мал. 87), де працюють два найбільших залізрудні порти Порт-Гедленд і Дампир, які забезпечують половину світового експорту. Вивозять руду також Бразилія, Південна Африка, Росія, Україна, Канада.

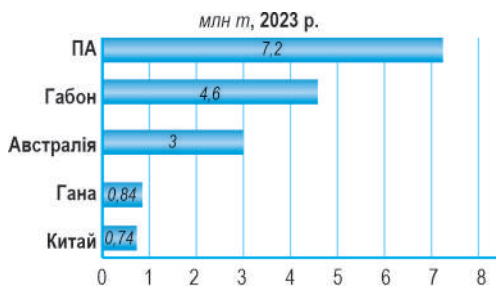
Зростаючі обсяги видобутку в Індії споживають на внутрішньому ринку.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/frWwSutp> або за QR-кодом і перегляньте відео «Як видобувають руду в кар'єрах Кривбасу?».

Найбільшим виробником та експортером *манганових (марганцевих) і хромітових руд* є Південна Африка (мал. 88). Марганець видобувають у великих обсягах в Австралії, Габоні, Гані та Китаї. Україна, яка має поклади марганцю світового значення, різко скоротила його видобуток. Хромітові руди видобувають у Казахстані, Китаї, Індії, Бразилії.

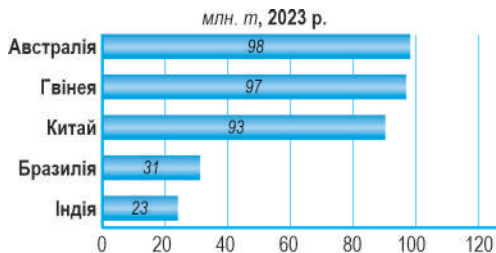
Мал. 88. Країни з найбільшим видобутком манганових (марганцевих) руд

Практикуймо

Марганцеві руди є в Україні у великих обсягах. Чому, попри це, їхній видобуток суттєво скоротився? Розгляньте екологічні, економічні, політичні причини.

Найбільш поширеними серед *кольорових металів* є легкі (алюміній, титан, магній) та важкі (мідь, нікель, олово, цинк, свинець). *Боксити* (сировина для виробництва алюмінію) найбільш поширені в жарких широтах, де утворюються кори вивітрювання, багаті на цей метал. Лідерами видобутку впродовж багатьох років є Австралія та Гвінея (мал. 89). У Латинській Америці багато бокситів видобувають Бразилія та Ямайка, а перспективні родовища є в районі Гвіанського плоскогір'я. Китай та Індія швидкими темпами використовують свої родовища для власних потреб.

Мал. 89. Країни з найбільшим видобутком бокситів

В останні роки активно розпочали видобуток бокситів в Індонезії, В'єтнамі, Саудівській Аравії.

Практикуймо

Поясніть, чому Австралія та Гвінея стали світовими лідерами з видобутку бокситів, хоча знаходяться на різних континентах.

Робота в групі

Проведіть дискусію і наведіть аргументи. Що вигідніше?

1 група. Продавати сировину (боксити) за кордон.

2 група. Будувати власні підприємства з виплавки алюмінію.

Обґрунтуйте рішення, враховуючи споживання енергії, робочі місця, залежність від імпорту / експорту.

Титан є незамінним у ракетних і військових технологіях, тому є стратегічним металом. Рудами титану є ільменіт та рутил, найбільші поклади і видобуток яких мають Китай та Австралія. Титанову сировину видобувають також Індія, Південна Африка, Бразилія та Україна.

Що каже штучний інтелект?

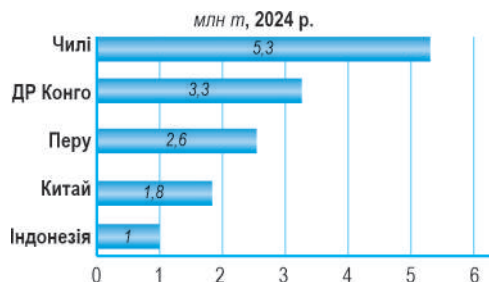
Чому титан вважають стратегічним металом?

Мідь — один із найдавніших металів людства, який і зараз широко використовують. Електромобілі та альтернативна енергетика спричинили новий бум його видобутку. Мідь, як і більшість важких металів, має невелику концентрацію в руді, тому чорнову мідь виплавляють неподалік від родовищ. Традиційними лідерами у видобутку міді є країни Анд і Кордильєр — Чилі (мал. 90), Перу, Канада, Мексика.

Іншим важливим районом є мідний пояс Африки — Демократична Республіка Конго і Замбія. Також у великих обсягах видобувають мідні руди Індонезія, Австралія, Китай, Казахстан і Росія (мал. 91).

Мал. 90. Одне з найбільших родовищ міді, срібла та золота у світі (Вікунья на кордоні Чилі та Аргентини)

Мал. 91. Країни з найбільшим видобутком міді

Практикуймо

Електромобілі — ключовий драйвер попиту на мідь у XXI столітті. Як пов'язане зростання популярності електромобілів із підвищенням попиту на мідь? Які властивості цього металу тут використовують? У чому полягає стратегічна важливість для України мати поклади міді?

Олово раніше використовували для отримання сплаву з міддю — бронзи, тепер — як антикорозійний матеріал. Весь листовий прокат для консервування продуктів покривають оловом. Основними експортерами олов'яних руд є Малайзія, Індонезія, Таїланд, а також Болівія і Перу.

Тривалий час лідером з видобутку *золота* була Південна Африка, але останніми роками його найбільше видобувають у Китаї, Австралії, Росії. *Рідкісні та рідкісноземельні метали* є в різних регіонах світу,

зокрема і в Україні, але основний видобуток цих металів припадає на Китай.

Практикуймо

1. Обґрунтуйте, чому у XXI ст. значення комплексних родовищ зростає. Які економічні та екологічні переваги це дає?
2. Уявіть себе радником уряду. Яку політику ви запропонували б для розвитку видобутку рідкісноземельних металів в Україні? Врахуйте сучасні виклики. Обґрунтуйте, чому володіння родовищами рідкісноземельних металів у сучасному світі прирівнюється до стратегічної переваги.

Як *хімічну сировину* використовують солі (кухонну, калійну), фосфорити та апатити, самородну сірку. *Кухонна сіль* у давні періоди історії людства була дорогою і складала важливу статтю доходів для окремих держав і територій. Насправді поклади кухонної солі у вигляді мінералів чи розчинів є практично безмежними. Для промисловості (виробництва соди) використовують поклади кам'яної солі, але як харчову тепер також використовують морську сіль.

Великі поклади і видобуток *калійної солі* (сировини для виробництва калійних добрив) є лише в чотирьох країнах світу — Канаді, Росії, Білорусі і Німеччині, а також у районі Мертвого моря (Ізраїль, Йорданія). У калійних солях часто міститься магній, який можна вилучати для металургії.

Величезні поклади *фосфоритів* є в Марокко та Західній Сахарі, які стали глобальними їх експортерами. Певні поклади фосфатної сировини мають також Китай, США, Росія, Казахстан, але вони використовують її лише для власних потреб. Родовища *самородної сірки* у світі майже перестали розробляти. Перед переробкою чи спалюванням вугілля, нафти, газу з них обов'язково вилучають сірку. Цього вимагають світові екологічні стандарти. Цієї сірки цілком достатньо для хімічної промисловості.

Будівельна сировина у вигляді піску, глини, каменю є практично повсюдно. Її видобувають у величезних обсягах і використовують неподалік від місць розробки. Значно вищу вартість мають мармур, якісні граніти, базальти, лабрадорити, видобуток яких може бути галуззю спеціалізації окремих територій. Ще ціннішими є поклади напівдорогоцінного і дорогоцінного каміння і технічних мінералів. Найдорожчий з них алмаз, що одночасно є найтвердішим мінералом і найдорожчим ювелірним каменем. Найбільший видобуток алмазів у Росії, Ботсвані, Канаді, Південній Африці (мал. 92), Анголі, Австралії.

Мал. 92. Шахта-кар'єр «Велика Діра»
(Кімберлі, Південна Африка)

2. Видобуток рудної і нерудної сировини в Україні

Різноманітна геологічна будова України зумовила її багатство на рудні корисні копалини. Поклади чорних металів мають світове значення, і донедавна Україна була вагомим експортером залізних і марганцевих руд. Після початку великомасштабної війни видобуток залізних руд зберігся в районі Кривого Рогу та Кременчука, переважно для потреб власного виробництва.

В Іршанському родовищі (мал. 93) в Житомирській області видобувають титанові руди. Видобуток нікелевих руд (Побузький район), урану і графіту в Кіровоградській області майже припинився, хоча їх поклади можуть стати основою для розвитку сучасних експортних можливостей України. Також можна розробляти поклади літію та інших рідкісноземельних металів у Донецькій і Дніпропетровській областях, чи мідних руд на Волині (Ратнівське родовище).

Мал. 93. Іршанське родовище титанових руд (Житомирщина)

Величезні поклади будівельних матеріалів в Україні використовують лише частково. Всі вони потребують передових технологій видобутку і переробки.

Дуже важливими для країн ЄС могли б стати українські поклади залізних і манганових руд, титану, урану, графіту, нікелю, кобальту, літію, рідкісноземельних металів. Це важлива запорука майбутніх інтеграційних процесів України.

Практикуймо

Опишіть, які українські ресурси, на вашу думку, могли б зацікавити країни ЄС. Як наявність важливих мінеральних ресурсів може впливати на інтеграцію України до європейського економічного простору?

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/mrWwGwUw> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Сортування за групами. Видобувна промисловість. Гірничорудна і гірничо-хімічна промисловість світу та України».

Підсумовуємо

Видобуток рудних корисних копалин у світі залежить від геологічної будови та вмісту металу в руді. Від цих двох умов залежить поширення виробництв гірничорудної та гірничо-хімічної промисловості.

Сучасні технології та потреби виробництв вторинного сектора суттєво змінюють локалізацію виробництв рудної та нерудної сировини.

Україна багата на рудні корисні копалини. Найбільше значення мають поклади залізних, манганових, титанових, нікелевих та уранових руд, графіту, кобальту, літію.

ПОВТОРИМО

СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО — це сукупність національних економік, які поєднані між собою міжнародним поділом праці

ЧИННИКИ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

- політичні
- природно-ресурсні
- демографічні
- транспортний
- екологічні

ПОКАЗНИКИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

- валовий внутрішній продукт (ВВП)
- валовий національний продукт (ВНП)
- паритет купівельної спроможності (ПКС)
- індекс людського розвитку (ІЛР)

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

— сукупність певних видів діяльності в межах країни, які формують її господарство

МІЖНАРОДНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ (МПП)

— спеціалізація окремих країн на виробництві певних видів товарів і послуг та подальшому обміні (торгівлі) ними на світовому ринку

ЧИННИКИ:

- ▶ переваги свого географічного положення;
- ▶ особливості природно-ресурсного потенціалу;
- ▶ людський потенціал країни;
- ▶ рівень кваліфікації її кадрів;
- ▶ наявність виробничих традицій і сучасних технологій.

СЕКТОРАЛЬНА СТРУКТУРА ЕКОНОМІКИ

Первинний сектор

Вторинний сектор

Третинний та інші сектори

Сільське господарство

Лісове господарство
Мисливство

ПЕРВИННИЙ СЕКТОР ЕКОНОМІКИ

Рибальство
Аквакультура

Видобувна промисловість

ТИПІЗАЦІЯ КРАЇН СВІТУ ЗА РІВНЕМ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

За секторальною структурою

доіндустріальні (аграрні)

індустріальні країни

постіндустріальні

За рівнем економічного розвитку (ООН)

країни з розвинутою економікою

країни із перехідною економікою

країни, що розвиваються

РОСЛИННИЦТВО

«три основні хліби людства» — пшениця, рис і кукурудза (Китай, Індія, США, Україна)

- **цукрова тростина** — Бразилія, Індія; **цукровий буряк** — Європа, Росія
- **олійні культури:**
 - олійна пальма** — Індонезія, Малайзія;
 - соняшник** — Україна, Росія;
 - соя** — США, Бразилія, Аргентина, Китай;
 - ріпак (канола)** — Канада, Європа, Австралія
- **бавовник** — Китай, Індія, США, Єгипет
- **чай** — Китай, Індія, Шрі-Ланка, Кенія
- **кава** — Бразилія, В'єтнам, Колумбія, Ефіопія
- **какао** — Кот-д'Івуар, Гана
- **прянощі** — Азія, Африка, Латинська Америка

ТВАРИННИЦТВО

- **Птахівництво** — поширене повсюдно
США, Китай, Європа
- **ВРХ** (молочний, м'ясний, змішаний напрямки) — *Європа, США, Індія, Китай, Бразилія*
- **Свинарство** — *Китай, США, Європа, В'єтнам*
- **Вівчарство** — *Австралія, Нова Зеландія, Азія*
- **Інші тварини** — кози, коні, верблюди, олені, лами (*локально*)

ТЕМА 3. ПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВ ВТОРИННОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ

§ 19

Паливно-енергетичний баланс. Електроенергетика

Ви дізнаєтеся:

- яким є глобальний паливно-енергетичний баланс;
- як змінювалося виробництво електроенергії в світі;
- про енергетичні проблеми України та шляхи їх вирішення;
- чому і як відбувається енергетичний перехід.

1. Паливно-енергетичний баланс

Упродовж багатьох тисячоліть людство використовувало відновлювані джерела енергії: дрова, енергію вітру, сонця та води, мускульну силу тварин. Навіть процеси індустріалізації розпочинали з використання дров та деревного вугілля. Наприклад, українські ліси в зоні лісостепу були вирубані внаслідок розвитку цукрової промисловості. У другій половині XIX ст., у зв'язку з масовим поширенням парових машин та залізничного транспорту, домінуючим видом палива стало вугілля. Розвиток електроенергетики, використання двигунів внутрішнього згоряння та газифікація зумовили перехід від вугільної до нафтогазової епохи розвитку суспільства. Таким чином сформувався баланс, у якому переважаючими стали викопні види палива.

Паливно-енергетичний баланс — це співвідношення між видобутком і виробництвом різних видів палива та енергії та їх споживанням. Більшість країн світу, зокрема й сучасна Україна, мають дефіцитний баланс енергоресурсів. Тому вони змушені імпортувати паливо або електроенергію. Країни з великими обсягами видобутку нафти, газу і вугілля і невеликим населенням є експортерами енергоресурсів. За рахунок цього загальносвітові потреби є збалансованими, а країни-експортери нафти (ОПЕК+) часто обмежують її видобуток, щоб зберегти високий рівень ціни нафти.

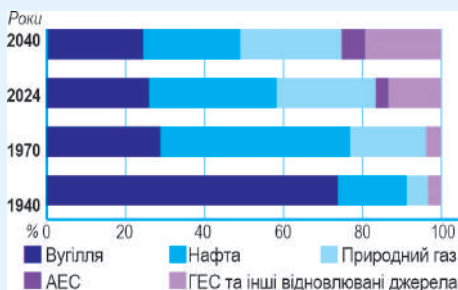

Практикуймо

Проаналізуйте діаграму (мал. 94) і дайте відповіді.

Які зміни у структурі споживання енергії відбуваються у світі протягом останніх десятиліть? Як ці зміни пов'язані з розвитком екологічної свідомості та технологій?

Мал. 94. Зміни у структурі споживання первинних енергетичних ресурсів у світі

Незважаючи на поступову відмову від вугілля, воно становить 27% споживання. Вугілля у великих обсягах використовують для виробництва електроенергії. Але домінуючими видами паливних ресурсів є нафта і газ, на які припадає понад 50% світового енергобалансу.

Нафта є сумішшю різних вуглеводнів, тому для використання її розділяють на окремі фракції та отримують бензин, дизельне паливо, розчинники та гас. Залишками нафтопереробки є мазут, який спалюють на електростанціях і в котельнях. Нафтопереробні заводи розміщені частково в місцях видобутку сировини (США, Росія, країни Перської затоки), але здебільшого в районах споживання (Японія, Західна Європа). Нові потужні нафтопереробні комбінати поблизу морських портів будують у Китаї та Індії. Ці країни переживають тепер бум продажів автомобілів і мають швидкозростаючий ринок нафтопродуктів.

Природний газ вважають найбільш екологічним видом палива через низькі викиди CO_2 та інших шкідливих речовин. Газ широко використовують як побутове паливо, у багатьох технологічних процесах. Тому споживання газу швидко зростає, і він буде залишатися важливим видом палива упродовж багатьох десятиліть.

Частка атомної енергії (4%), гідроенергії та відновлюваних джерел енергії (15%) поки що занадто низька, щоб суттєво впливати на процеси глобального потепління. Насправді частка відновлюваних джерел є дещо більшою за рахунок масштабного використання дров у країнах Африки та Азії, які часто не враховує офіційна статистика.

Практикуймо

1. Охарактеризуйте ситуацію: у країнах Азії та Африки офіційна статистика не враховує значні обсяги спалювання дров як джерела енергії. Які наслідки це може мати для глобального аналізу енергобалансу, екологічної ситуації в цих регіонах, прогнозування кліматичних змін?

2. Подумайте, чи реально людству найближчими десятиліттями перейти на повністю безвуглецеву енергетику. Підкріпіть свою думку фактами з тексту параграфа та інформацією з інтернету.

Важливим для паливно-енергетичного балансу є сезонність споживання енергоресурсів. У країнах помірного і субарктичного поясів треба нагромаджувати запаси палива на зимовий період. Зате в субтропічних і тропічних країнах найбільше електроенергії для роботи кондиціонерів використовують у жаркі літні місяці.

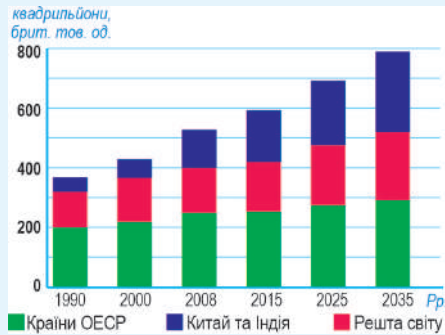
Останніми десятиліттями змінився розподіл споживання енергії між різними групами країн. У кінці XX ст. половина спожитої енергії припадала на розвинені країни, зараз їх швидко наздоганяють Китай та Індія. Решта країн світу використовують лише близько третини глобальних енергетичних ресурсів.

Практикуймо

Проаналізуйте діаграму (мал. 95) і дайте відповідь. Визначте, як змінюється споживання енергоресурсів розвиненими країнами (країни ОЕСР), а як — країнами, що розвиваються. Який прогноз роблять для 2035 року?

Мал. 95. Глобальне енергетичне споживання

2. Електроенергетика

Виробництво електроенергії розпочалося в кінці XIX століття. Це суттєво вплинуло на промислові технології, транспорт, але найбільше на умови життя населення. З'явилися електричне освітлення, зв'язок, ліфти, електричні трамваї та багато інших інновацій. Електроенергія — найбільш зручний та універсальний вид енергії, виробництво та використання якого зумовило виникнення багатьох нових виробництв, серед яких енергетичне, електротехнічне, радіоелектронне машинобудування. Електродвигуни зробили технологічний переворот на промислових підприємствах, де з'явилися верстати, конвеєри, автоматизовані комплекси. Без електроенергії не можуть працювати засоби зв'язку і сучасні гаджети.

Тому електроенергетика є одним із найбільш динамічних виробництв світової економіки. Її поділяють на теплову (теплові електростанції, ТЕС), гідравлічну (гідроелектростанції, ГЕС), атомну (атомні ЕС, АЕС) та відновлювальну (сонячні ЕС, вітрові ЕС, геотермальні ЕС та інші).

Практикуймо

Розгляньте в атласі карту «Електроенергетика світу», проаналізуйте діаграми «Структура виробництва електроенергії» на території держав. Які закономірності ви побачили в розміщенні різних типів електростанцій?

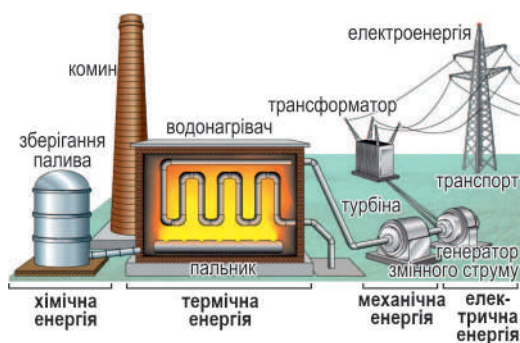

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/crW0s89h> або за QR-кодом і перегляньте відео «Як виробляють енергію?».

Теплова генерація електроенергії. Теплові станції є великими паровими машинами (паровими турбінами), до яких під'єднані турбогенератори, що перетворюють механічну енергію в електричну (мал. 96). ТЕС недорогі в будівництві та експлуатації, але при спалюванні вугілля чи мазуту дають багато викидів і потребують великих майданчиків і води для охолодження.

Великі ТЕС будують поза межами міських агломерацій на берегах водосховищ-охолоджувачів, неподалік від джерел палива, здебільшого

Мал. 96. Теплова генерація електроенергії
<https://cutt.ly/8tRomWS0>

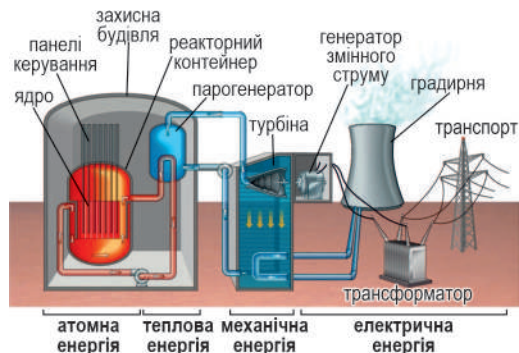
роботи ТЕС. Мазут займає лише 5% використаного палива. Великі газові і газо-мазутні електростанції працюють переважно в країнах, які добре забезпечені власними ресурсами. При видобутку нафти часто отримують попутний газ, який раніше у величезних кількостях спалювали у факелах. У 1970-их рр. його почали використовувати на електростанціях, що дозволило країнам Перської затоки з надлишком забезпечити себе електроенергією. На газі працює багато електростанцій у Росії, США, країнах Північної Африки.

Невеликі сучасні газотурбінні станції споруджували в Європі для заміни вугільних ТЕС. Для їх роботи використовували дешевий російський газ. Як додатковий вид палива також використовують побутове сміття, і такі станції інколи працюють навіть неподалік від центрів великих міст (Відень, Копенгаген).

Практикуймо

1. Розрахуйте. ТЕС споживає 1 млн тонн вугілля за рік. Із 1 тонни вугілля виробляють 2,5 МВт·год електроенергії. Скільки електроенергії виробляє станція за рік? Якщо замінити 30% вугілля на газ, то як це змінить екологічний вплив на довкілля?
2. Змодельуйте ТЕС майбутнього, яка не забруднює повітря, працює на нетрадиційному паливі, займає мінімум місця.

Мал. 97. Атомна генерація електроенергії
<https://cutt.ly/8tRomWS0>

біля вугільних басейнів. Майже половина ТЕС до цього часу працюють на вугіллі, а в окремих країнах (Монголії, Південній Африці, Австралії, Польщі) ця частка значно вища. Продовжують масштабне будівництво вугільних ТЕС Китай та Індія.

Через покращення технологій нафтопереробки зменшились обсяги мазуту і тому його рідше використовують для

Атомну енергетику почали розвивати у країнах, що оволоділи ядерними технологіями, насамперед у США, СРСР та Франції (мал. 97). Атомні електростанції є потенційно аварійними об'єктами, тому вимагають чіткого дотримання технологічних процесів і контролюються Міжнародним агентством з атомної енергії (МАГАТЕ). Зате, атомна енергетика не дає

викидів вуглекислого газу і з точки зору кліматичної нейтральності не має обмежень для розвитку. У демократичних країнах великий вплив на розміщення АЕС має згода місцевого населення.

Практикуймо

Поясніть. Як ви вважаєте, чи можуть новітні невеликі АЕС стати вирішенням енергетичної кризи в Європі? Спробуйте пошукати інформацію в джерелах інтернету.

Мал. 98. Перша у світі АЕС четвертого покоління — Шідаовань (Китай)

європейських країн від російського вугілля, нафти, газу зумовила певний дефіцит електроенергії і відновлення планів будівництва АЕС у Великобританії і Франції. Новітні технології невеликих безпечних АЕС розробляють у США.

США поки що зберігають абсолютне лідерство у виробництві атомної енергії, але їх швидко наздоганяє Китай. Найвища частка виробництва електроенергії на АЕС у Франції, Бельгії, Україні, Південній Кореї.

ДПА / НМТ

Підсумки 2022 року: атомна енергія знову в тренді. Які тези з виступів на енергетичному форумі європейських країн є аргументами щодо відродження атомної енергетики в регіоні? Оберіть у переліку правильні твердження («попит населення на енергоносії та електроенергію стабілізувався», «необхідно зменшити залежність від імпорту природного газу, передусім з Росії», «електроенергії недостатньо через різку переорієнтацію більшості країн на відновлювану енергію», «через ризики виникнення аварій очікують постійного зменшення інвестицій в атомну енергетику», «АЕС майже не викидають вуглекислого газу та вписуються в політику вуглецевої нейтральності», «атомні електростанції залишають значні обсяги шкідливих для людей ядерних відходів», «електроенергія з відновлюваних джерел дешевша тієї, що вироблена з вичерпаного палива»).

Гідроенергетика мала своїх попередників у вигляді водяних млинів і пилорам. Як підгалузь електроенергетики вона сформувалася ще в першій половині ХХ ст., тому не належить до альтернативних видів. Наприклад, ГЕС на Ніагарському водоспаді була збудована вченими та винахідниками Теслою та Едісоном ще в 1912 р. ГЕС виробляють найдешевшу електроенергію і є найкращими для покриття пікових навантажень.

Мал. 99. Гідроелектростанція
<https://cutt.ly/8tRomWS0>

Більшість перших великих ГЕС були приурочені до гірських районів (Альпи, Аппалачі, Скандинавські гори, Кордильєри) (мал. 99). Після побудови Дніпрогесу, споруджені каскади ГЕС на рівнинних річках Дніпрі та Волзі, і за тими ж технологіями — Асуанська ГЕС на р. Ніл у Єгипті.

У другій половині XX ст. розпочали масштабне освоєння гідроенергоресурсів Канади, Південної Америки, Азії.

Пізнаймо більше

У Південній Америці освоїли гідропотенціал річок, що стікають з Бразильського плоскогір'я і Гвіанського нагір'я. ГЕС Ітайпу (на кордоні Бразилії, Аргентини та Парагваю) та Гурі (Венесуела) на певний час стали найпотужнішими у світі. Проте справжнім гідроенергетичним «Ельдорадо» стає високо піднятий масив гір і нагір'їв в Азії (Памір – Тибет – Гімалаї). З Тибету в різні напрямки розтікаються великі річки Східної, Південно-Східної і Південної Азії. Вже збудована грандіозна ГЕС Сан-Ся (Три ущелини) на р. Янцзи, яка дозволила Китаю виробляти найбільше гідроенергії у світі.

Робота в групі

Проведіть дискусію «ГЕС — джерело «чистої» енергії чи екологічна пастка?». Утворіть дві команди.

ЗА: ГЕС — це екологічно безпечна, надійна, відновлювана енергія.

ПРОТИ: ГЕС — це руйнування екосистем, затоплення територій, зниження біорізноманіття.

3. Електроенергетика України

У кінці XX ст. Україна належала до 15 країн світу з найбільшим виробництвом електроенергії. До цього часу сформувалась основна мережа ТЕС, АЕС і ГЕС, які виробляли майже 300 млрд кВт·год. Теплова енергетика, яка працювала на вугіллі, була сконцентрована у Донбасі і Придніпров'ї. Поза їх межами працювали Бурштинська, Ладизинська, Трипільська, Зміївська ТЕС і потужні ТЕЦ (теплоелектроцентрالی) в Києві, Харкові та інших великих містах.

Дефіцит електроенергії на Правобережжі України компенсували за допомогою будівництва АЕС. Але після аварії на Чорнобильській АЕС, будівництво нових блоків припинили і лише на Запорізькій АЕС, найпотужнішій в Європі, побудували шість блоків. Рівненська, Хмельницька та Південноукраїнська АЕС розташовані неподалік західного кордону України, бо планувалося постачання їхньої енергії до сусідніх країн. Саме ці атомні електростанції стали основою енергетики України під час російсько-української війни.

Сумарна потужність усіх ГЕС України приблизно дорівнює потужності Запорізької АЕС. Дещо більше виробництво електроенергії мали тільки Дніпрогес-1, -2 та Дністровська ГЕС-ГАЕС. Але саме ГЕС покривають основну частину пікових навантажень, тому Росія старалася завдати їм максимальної шкоди. Уникла великих обстрілів лише Дністровська ГЕС-ГАЕС, бо руйнування греблі цієї електростанції могло б зумовити затоплення долини нижнього Дністра з катастрофічними наслідками.

Мал. 100. Енергетичний тероризм Росії (підбив греблі Каховської ГЕС), 2023 р.

об'єктів залишилися неушкодженими. Внаслідок окупації втрачено не лише всі ТЕС Донбасу, але й найпотужніший та найефективніший енергокомплекс Запорізької області, який забезпечував чверть енергетичних потреб країни. Цей енергокомплекс об'єднував найпотужніші в Україні атомну, теплову і гідроелектростанцію, розташовані на віддалі кількох десятків кілометрів одна від одної.

Енергетичну відбудову України планують здійснювати у двох напрямках: а) добудувати блоки атомних електростанцій; б) відновити частину ТЕС на нових технологіях, децентралізувати енергетику за рахунок реконструкції ТЕЦ у містах; в) модернізувати ГЕС, розвивати відновлювальну енергетику.

Що каже штучний інтелект?

Енергетична безпека
— це основа державної

безпеки.

За роки російсько-української війни наша держава зазнала небаченого енергетичного тероризму. Були зруйновані цілком (Трипільська, Курахівська) або частково всі ТЕС, пошкоджено багато ТЕЦ, підірвана гребля Каховської ГЕС (мал. 100), зруйновані машинні зали Дніпрогесу. Атомні електростанції завдяки статусу ядерних

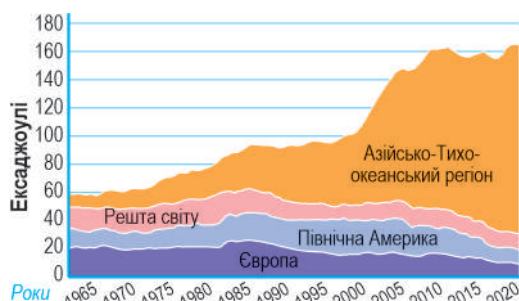
Практикуймо

Запропонуйте ідеї для модернізації енергосистеми України з урахуванням сучасних технологій і безпеки. Скористайтеся текстом параграфа та джерелами інтернету.

4. Енергетичний перехід. Розвиток відновлювальної енергетики

Використання впродовж двох століть, але особливо в останні десятиліття, великих обсягів викопного палива зумовило збільшення вмісту вуглекислого газу, посилення парникового ефекту і глобального потепління. Ймовірно підвищення температури повітря на 2–3 градуси може зумовити незворотні зміни клімату. Тому людство змушене буде відмовитися від викопного палива, і в першу чергу від вугілля, яке видобувають у велетенських обсягах.

Процес відмови від використання традиційних джерел енергії і переходу до відновлюваних джерел називають **енергетичним переходом**.

Мал. 101. Глобальне споживання вугілля за регіонами світу

До цього часу вугілля використовують у великих масштабах. Діаграма (мал. 101) показує, чому необхідний енергетичний перехід і який регіон світу найбільше відповідальний за глобальні зміни клімату.

Вагомим аргументом на користь енергетичного переходу є також більш рівномірний розподіл відновлюваних ресурсів і великі можливості для освоєння

ресурсів сонячної енергії у країнах глобального Півдня. Ціна виробництва енергії на СЕС, завдяки здешевленню виробництва сонячних панелей, стала вже меншою, ніж при її отриманні на ТЕС.

Висока собівартість і складні технології освоєння поки що стримують розвиток геотермальної і припливної енергетики, які мають багато екологічних обмежень для свого розвитку.

Мал. 102. Схема інтегрованої низьковуглецевої економіки

<https://cutt.ly/JtRoE02k>

Людство є лише на початку енергетичного переходу, який займе, мабуть, ціле століття. Наразі всі ототожнюють його з пришвидшеним розвитком відновлювальних джерел, особливо невичерпних ресурсів вітрової і сонячної енергії. Ці джерела відносно легко перетворити в електроенергію, але вони не дають можливості компенсувати моторне та технологічне паливо. Тому для заміни цих видів палива використовують біоетанол та біодизель, які отримують при переробці сільськогосподар-

ської сировини. Вченим вдалося розробити безпечні технології спалювання водню, що дозволить розпочати використання цього екологічно чистого і практично безмежного виду палива (мал. 102).

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/xrW0gImD> або за QR-кодом і перегляньте відео «Український біометан витіснить російський газ з ЄС?».

Тривалий час відновлювальна енергетика вимагала для свого розвитку великих державних дотацій, тому розвивалася в багатих країнах, зокрема в США. Сумарне виробництво на ВЕС і СЕС США перевищило 670 млрд кВт·год, що майже втричі більше, ніж виробництво на ГЕС, і складає майже 15% виробництва електроенергії в країні.

На початку XXI ст. лідером з розвитку альтернативної енергетики стали країни ЄС, особливо Німеччина, яка до 2024 р. досягла 50% частки виробництва чистої енергії.

В альтернативній енергетиці Європи переважають ВЕС, яких багато на узбережжях морів, великих озер та в гірських районах. Зараз усе більше великих вітрових електростанцій розташовують на морському шельфі (мал. 103) (офшорні ВЕС у Великобританії, Німеччині, Данії та інших країнах). Сонячна енергетика більше розвивається в тепліших південних регіонах Європи від Іспанії до України.

Після підписання Паризької кліматичної угоди та зменшення собівартості відновлювальної енергії найшвидший її розвиток спостерігаємо в Китаї, Індії та деяких країнах глобального Півдня. Китай став абсолютним лідером і у вітровій, і в сонячній енергетиці. Починають будувати перші великі сонячні електростанції в Африці (Єгипет, Марокко).

Активне будівництво ВЕС і СЕС в Україні розпочали в Криму, і до 2014 р. тут діяла найпотужніша в Україні Тарханкутська ВЕС. Після анексії Криму, інвестори зосередили свою увагу на освоєнні сонячних і вітрових ресурсів Запорізької, Херсонської, Миколаївської і Дніпропетровської областей. Більшість великих ВЕС потрапили в

Практикуймо

Складіть причинно-наслідковий ланцюг. Високе використання вугілля → ... → ... → глобальне потепління → необхідність енергетичного переходу.

Мал. 103. Hornsea One (Велика Британія) є найбільшою морською вітровою електростанцією у світі

зону окупації, а СЕС були знищені під час військових дій та обстрілів енергетичної інфраструктури. Це стримало стрімкий розвиток відновлювальної енергетики в Україні, яка могла б уже виробляти понад 10% всієї електроенергії. Зараз продовжують будівництво нових ВЕС у Карпатах та невеликих сонячних електростанцій у багатьох регіонах України, але втрачені потужності буде складно замінити.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/xtkTKxv0> або за QR-кодом і перегляньте відео «У Сколівських Бескидах, у селі Орів, височіє найбільша вітрова електростанція Українських Карпат».

Основними виробниками біопалива у світі є країни Америки, у першу чергу США і Бразилія. Біоетанол виробляють з кукурудзи і цукрової тростини, а біодизель — із сої та ріпаку. Всі країни Європи разом за виробництвом біопалива удвічі поступаються США. В інших регіонах світу велике виробництво біопалива з пальмової олії є лише в Індонезії.

Лише розпочинається розвиток водневої енергетики, насамперед у європейських країнах. Будують перші металургійні комбінати у Швеції та Іспанії, які будуть працювати на водні. Компанія «Сіменс» у Баварії (Німеччина) проводить заміну дизельних поїздів на водневі, також є спроби перевести на водневе паливо морський та автомобільний транспорт.

Практикуймо

Запропонуйте власні ідеї використання одного з видів відновлювальної енергії у своїй області чи громаді. У якому місці реалізуєте проект? Яку проблему він розв'яже?

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/HrW0hclw> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Паливно-енергетичний баланс. Електроенергетика».

Підсумовуємо

Співвідношення між видобутком і виробництвом палива та енергії та їх споживанням у світі постійно змінюється. Україна та більшість країн світу мають дефіцитний баланс енергоресурсів.

Виробництво електроенергії є одним із найбільш динамічних у світовій економіці. У світі використовують теплову, гідравлічну, атомну та відновлювальну генерацію електроенергії.

Потужна електроенергетика України суттєво знищена в результаті енергетичного тероризму російського агресора. Повоєнна відбудова створить сучасні та високотехнологічні виробництва електроенергії.

Перехід від використання традиційних джерел енергії до відновлюваних джерел уже розпочався та частково реалізований у країнах ЄС.

Ви дізнаєтеся:

- якою є структура сучасного металургійного виробництва;
- про виробництво чорних металів;
- особливості виробництва легких та важких кольорових металів;
- про стан і перспективи металургії в Україні.

1. Розвиток і сучасна структура металургійного виробництва

Металургія — одна з давніх галузей господарства, що мала значний вплив на технологічний прогрес людства (мідний, бронзовий, залізний віки). До індустріальної епохи всі метали були дорогими, а їх кількість обмежена. Поява доменного, сталеплавильного та електрометалургійного виробництва дозволили в сотні разів збільшити виробництво сталі та кольорових металів.

Металургія об'єднує кілька підгалузей і десятки виробництв, які спеціалізуються на виплавці чорних і кольорових металів та їх сплавів (мал. 104).

Металургійне виробництво має складні технологічні процеси, що потребують великої кількості сировини, палива, електроенергії, води. З метою зменшення собівартості продукції будують переважно великі металургійні комбінати повного циклу.

Мал. 104. Структура металургійного виробництва

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/2rW0zOVx> або за QR-кодом і перегляньте відео «Екскурсія на металургійне виробництво Побузького феронікелевого комбінату».

Практикуймо

Поясніть, чому металургію часто називають «хребтом індустріального суспільства».

2. Чорна металургія

У чорній металургії комбінати поєднують виплавку чавуну, сталі та виробництво прокату, допоміжні та супутні виробництва. Відходи металургії у вигляді газів (кокові і доменні) і шлаків використовують для виробництва хімічних речовин і будівельних матеріалів.

Металургійний комбінат повного циклу займає велику територію, до якої ведуть залізничні, річкові чи морські шляхи. Виплавка чавуну, який містить багато вуглецю, відбувається в доменних печах. Наступний етап металургійного виробництва — переплавка чавуну на сталь з метою зменшення кількості вуглецю та інших домішок. Сталь виплавляють у мартенівських, киснево-конверторних чи електричних печах. При переплавці до сталі можуть додавати різні метали й отримувати феросплави.

Вже охолоджена сталь потрапляє на прокатні стани, довжина яких складає сотні метрів. На них виробляють великий асортимент прокату для машинобудування та будівництва, труби різного діаметра (мал. 105).

Мал. 105. Листовий прокат

Практикуймо

Розв'яжіть задачу. Якщо доменна піч щодня виплавляє 10 тис. т чавуну, скільки сталі можна отримати з нього за рік (врахуйте, що при переробці вихід сталі становить 80%)? Який середній щомісячний обсяг продукції?

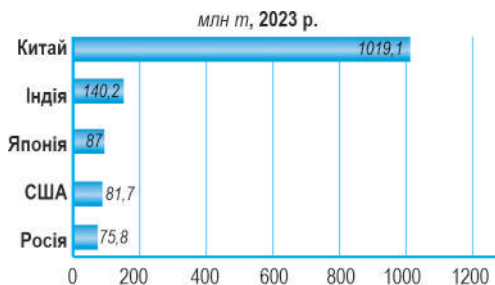

Мал. 106. Види метизів

На металургійних заводах є метизні цехи. Метизи — це металеві вироби, які використовують для з'єднання деталей, монтажу конструкцій або зміцнення елементів: саморізи, болти, гайки, шайби, дюбелі (мал. 106).

Високоякісні і спеціальні сорти сталі з тугоплавкими домішками виробляють в електропечах. Такі печі також використовують на заводах переробної металургії, сировиною для яких служить брухт чорних металів. Ці заводи менші за потужністю, не потребують великої кількості сировини, тому їх споруджують поза межами основних металургійних районів.

У кінці XX ст. виробництво чорних металів стабілізувалося на рівні, нижчому 900 млн т. Здавалося, що збувається передбачення вчених про їх заміну на алюміній, пластмаси та композитні матеріали. На початку XXI ст. чорна металургія знову отримала динамічний розвиток. Останніми роками лише Китай виробляє до 1,1 млрд тонн сталі, а в цілому світі виплавляють понад 2 млрд тонн. Сталь залишається основним конструкційним і технологічним металом для індустріалізації. Тому, окрім Китаю, швидко зростає металургійне виробництво в Індії, яка планує до середини століття виплавляти 500 млн тонн сталі. Великі обсяги виробництва також в Японії, США, Росії, Південній Кореї, Німеччині, Бразилії. Динамічно розвивається чорна металургія в Туреччині, Ірані, Тайвані, В'єтнамі. Тобто на зміну європейським та американським виробникам чорних металів прийшли азійські, на яких зараз припадає понад 80% виплавки сталі у світі (мал. 107).

Мал. 107. Країни з найбільшим виробництвом сталі

Практикуймо

Проаналізуйте карту «Чорна металургія» в атласі. Покажіть на карті країни-лідери за обсягами виробництва сталі. Знайдіть на карті країни з високим виробництвом сталі, які не мають значних запасів залізної руди.

Оцініть, які материки є найбільш і найменш «металургійно активними». Поясніть чому.

Сучасне розміщення металургійних виробництв зорієнтоване насамперед на морські порти, до яких доставляють сировину (залізні руди, коксівне вугілля) та вивозять готову продукцію. Проте, функціонують ще металургійні райони поблизу родовищ залізних руд (Приозерний у США, Придніпровський в Україні, Уральський у Росії) або кам'яного вугілля (Сілезький у Польщі, Північно-Східний у Китаї).

Попри бурхливий розвиток чорної металургії в країнах нової індустріалізації, в Європі і США виробництво сталі постійно зменшується через вищу собівартість та екологічні обмеження. Ці регіони виробляють більше сталі на основі металобрухту або привізного чавуну і випускають якісні і дорогі сорти прокату для машинобудування.

Практикуймо

Дослідіть, які переваги має використання вторинної сировини (металобрухту) для виробництва чорних і кольорових металів порівняно з видобутком і переробкою первинної руди. Врахуйте економічні переваги, енергетичні витрати, екологічні аспекти, соціальний і просторовий вплив на господарство, глобальні тенденції.

Робота в групі

Проведіть дискусію «Металургійний комбінат повного циклу чи міні-завод з переробки металобрухту: що доцільніше для сучасної економіки та екології?».

I група. Переваги і недоліки металургійного комбінату.

II група. Переваги і недоліки мінізаводу.

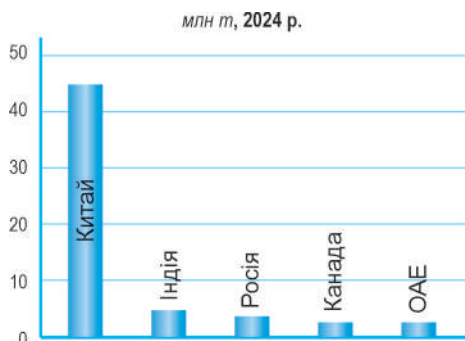
3. Кольорова металургія

У доіндустріальну епоху людство використовувало близько десяти кольорових металів, переважно важкі (мідь, свинець, олово, цинк) або благородні (золото, срібло). Докорінно змінилася ситуація у XX ст., коли за допомогою електропечей навчилися виплавляти легкі метали (алюміній, титан, магній), а потреби машинобудування, електротехніки й електроніки зумовили використання десятків інших металів.

Частина цих металів, після використання, знову розсіюється в природі, але більшість потрапляє на повторну переробку. Ціна навіть найбільш поширених кольорових металів складає від кількох тисяч до кількох десятків тисяч доларів за тонну, тому їх брухт старанно збирають.

Найбільш поширеним металом у природі є алюміній. Тепер його широко використовують у всіх видах людської діяльності. Ще в кінці XIX ст. обсяги виробництва цього металу були мізерними і він коштував дорожче від срібла. Тепер тільки для високовольтних ліній електропередач використовують мільйони тонн алюмінію. Він незамінний в автомобілебудуванні (корпуси двигунів), у літакобудуванні, будівництві та побуті.

Виплавка алюмінію зосереджена біля джерел дешевої електроенергії. Перші великі алюмінієві заводи були збудовані в басейні р. Теннессі та у штаті Вашингтон у США, біля каскадів великих ГЕС. На гідроенергію орієнтоване виробництво алюмінію в Росії, Канаді, Норвегії, Ісландії. Надлишок енергії, вироблений на газових ТЕС Бахрейну, ОАЕ, Саудівської Аравії, також використовують для виробництва алюмінію. Найбільшими виробниками алюмінію у світі є Китай (понад 40 млн т) та Індія (мал. 108), які одночасно є його великими споживачами. Найбільшими імпортерами алюмінію є США, Японія, країни Західної Європи.

Мал. 108. Країни з найбільшим виробництвом алюмінію

Практикуймо

1. Опрацювавши текст параграфа, порівняйте виробництво алюмінію у країнах Перської затоки (Бахрейн, ОАЕ, Саудівська Аравія) та в північних країнах (Норвегія, Ісландія, Канада).
2. Поясніть головну відмінність у виробництві алюмінію цих країн та його спільні риси.

Робота в групі

Проведіть обговорення «Транснаціональні корпорації в Україні: позитивні й негативні економічні, соціальні, екологічні наслідки».

I група. Позитивні наслідки.

II група. Негативні наслідки.

Титан — легкий але надзвичайно міцний метал, який майже не піддається корозії. Тому він незамінний у багатьох сучасних галузях виробництва, особливо в ракето-космічному та військовому машинобудуванні. Найбільшими виробниками цього металу є Китай, Японія та Росія.

Практикуймо

1. Проаналізуйте ситуацію. Вам потрібно розмістити новий завод із виробництва титану.

Оберіть одне з місць:

А) Західна Канада (поруч із родовищами титанових руд та потужними гідроенергетичними ресурсами);

Б) Східна Азія (регіон з великим споживанням титану у військовій та авіаційній промисловості);

В) Австралія (родовища титанових руд, стабільна екологічна політика).

Поясніть свій вибір.

2. Який варіант розміщення заводу буде найбільш доцільним з економічної та екологічної точок зору?

3. Які проблеми або виклики можуть виникнути в кожному з цих регіонів при виробництві титану?

Виробництво важких металів приурочене переважно до видобувної промисловості, бо вимагає великої кількості сировини. Ці метали мають невисоку температуру плавлення, тому потребують менше енергії. Таким чином отримують чорнові метали, які можуть містити певні домішки, серед яких навіть дорогоцінні метали. Їх очистка, виготовлення сплавів і прокату зосереджені переважно у країнах з великим споживанням.

Найбільшими виробниками чорнової міді є Чилі, Демократична Республіка Конго, Перу, Індонезія, Казахстан, Монголія. Очищену мідь і сплави (частково з власної сировини) виробляють Китай, США, Австралія, Росія, Індія, Польща. Найбільшим виробником свинцю є Китай, олова — країни Південно-Східної Азії, цинку — Китай, Австралія, Перу, Індія, США, Мексика.

Лідером у більшості галузей металургії став Китай, який має велику потребу в металах для розвитку машинобудування та створення інфраструктурних об'єктів. Особливе домінування Китаю є в галузі рідкісноземельних металів, які потрібні для виробництва мікроелектроніки, військових та авіаційних технологій. Ця країна зосередила до 90% їхнього виробництва.

Що каже штучний інтелект?

Кольорові метали у космосі: майбутнє чи фантастика?

Практикуймо

Дослідіть і сформулюйте власну думку. Чому Китай став лідером у виробництві рідкісноземельних металів і яку небезпеку це становить для інших держав для розвитку електроніки та оборонної промисловості?

4. Чорна і кольорова металургія України

У ХХ і на початку ХХІ ст. Україна належала до провідних металургійних країн світу. Максимальний обсяг виробництва сталі у 1980-их рр. перевищував 50 млн тонн. Хоча в роки незалежності металургійне виробництво скоротилося, все ж Україна до повномасштабної агресії Росії належала до десятки найбільших країн за виплавою сталі і до п'ятірки — за її експортом.

Розвиток чорної металургії в Україні зумовлений унікальним поєднанням на невеликій відстані один від одного (200–300 км) родовищ залізних і марганцевих руд, коксівного вугілля, флюсових вапняків, вогнетривких глин та інших сировинних ресурсів. Великі потреби металургійних комбінатів у воді задовольняли за рахунок дніпровських водосховищ. Були збудовані потужні канали Дніпро – Донбас і Дніпро – Кривий Ріг.

Металургійні заводи розташовували або ближче до родовищ залізних руд (Кривий Ріг, Дніпро, Запоріжжя, Кам'янське, Нікополь), або поблизу коксівного вугілля на Донбасі (Донецьк, Макіївка, Єнакієве, Алчевськ та десятки інших менших заводів). На березі Азовського моря працювали два металургійних комбінати в Маріуполі.

Внаслідок російської агресії більшість металургійних заводів були втрачені, а окремі («Азовсталь») — повністю знищені. Працюють лише металургійні заводи Придніпров'я, найбільшими з яких є «АрселорМіттал Кривий Ріг» (мал. 109) та «Запоріжсталь» (мал. 110). Це відносно сучасні заводи, які у 2010-их рр. активно модернізували.

Мал. 109. Найбільша доменна піч в Європі («АрселорМіттал Кривий Ріг»)

Також функціонують заводи у Дніпрі, Кам'янському (повного циклу), Нікополі та Самарі (трубо-прокатні). Завдяки запорізькому енергокомплексу тут сформувались електрометалургійні виробництва, що спеціалізуються на випуску високоякісних сталей, — «Дніпро-спецсталь» у Запоріжжі, феросплавний завод у Нікополі. Поблизу Дніпра збудований сучасний та екологічний завод переробної металургії «Інтерпайп сталь», але він не має прокатного виробництва.

Мал. 110. Металургійний завод-гігант «Запоріжсталь»

Практикуймо

1. Опрацювавши текст параграфа та інші джерела інформації, опишіть основні виклики та перспективи, що стоять перед металургією України в умовах сучасних економічних та екологічних змін.
2. Як вплине розвиток інноваційних технологій на майбутнє металургійної галузі в Україні?
3. Чи можливо зберегти провідні позиції України у світовій металургії, враховуючи втрати через воєнні дії та зміни на світовому ринку?

На відміну від чорної, кольорова металургія в Україні розвинена слабо. Вона формувалася в часи Російської імперії чи СРСР, де були великі поклади кольорових металів у різних регіонах імперії. Тому відносно невеликі українські родовища не освоювали (мал. 111).

Мал. 111. Сировинна база для кольорової металургії України

Винятком стала металургія легких металів та переробна металургія. Біля Дніпрогесу в Запоріжжі збудували алюмінієвий комбінат (ЗАЛК), потім його доповнили титано-магнієвим. Для забезпечення виробництва алюмінію в місті Миколаєві споруджено глиноземний завод, який переробляв боксити із Гвінеї і став найпотужнішим у Європі.

Ще в 1990-і роки перестав працювати ртутний комбінат у Микитівці біля Горлівки, трохи згодом — цинковий завод у Костянтинівці. До російської агресії успішно функціонував Бахмутський завод з обробки кольорових металів, на якому навіть карбували перші українські монети. Побузький феронікелевий комбінат працював уже переважно на привізній сировині, тому через логістичні проблеми його робота також зупинилася. У Запоріжжі («Біол») та в інших містах існують невеликі заводи з переробки брухту кольорових металів.

За роки незалежності в Україні розвідали поклади золота, міді, літію, рідкісноземельних металів. Тому кольорова металургія може стати важливою галуззю в майбутньому. Для цього потрібні великі інвестиції і новітні технології для модернізації вже існуючих металургійних заводів та будівництва нових. Важливо, щоб ці підприємства виробляли не лише чорнові метали, але й прокат кольорових металів, що дозволить суттєво збільшити їх додану вартість.

Практикуймо

Проаналізуйте з огляду на сучасні світові тенденції та дайте відповіді на запитання.

Які нові кольорові метали і технології могли б стати перспективними для розвитку металургійної промисловості України?

Які екологічні вимоги і стандарти потрібно впровадити, щоб забезпечити сталий розвиток металургії в Україні?

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/irW0VXOc> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Металургійне виробництво».

Підсумовуємо

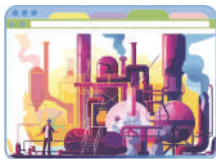
Металургійне виробництво забезпечує світову економіку чорними і кольоровими металами та їх сплавами.

Підприємства чорної металургії виплавляють чавун, сталь та виробляють прокат, мають допоміжні та супутні виробництва. Сучасні металургійні виробництва чорних металів та їх сплавів розміщені не біля родовищ металургійної сировини, а поблизу морських портів.

Кольорова металургія займається випларкою легких (алюміній, титан, магній) і важких (мідь, свинець, олово, цинк) металів, а також важливих для сучасної техніки легувальних і рідкісноземельних металів.

Близьке розташування родовищ залізних і марганцевих руд, коксівного вугілля та інших сировинних ресурсів сприяло розвитку чорної металургії в Україні. Кольорова металургія нашої країни спеціалізується на виробництві легких металів. Розвідані поклади золота, міді, літію, рідкісноземельних металів вказують на хороші перспективи розвитку кольорової металургії.

Хімічне виробництво. Виробництво будівельних матеріалів та інші виробництва

Ви дізнаєтеся:

- про комплекс хімічних виробництв та їх розміщення у світі;
- чим вирізняється хімічна промисловість України;
- про виробництва будівельних матеріалів та інших видів продукції;
- як змінилася будівельна індустрія та виробництва, пов'язані з лісовим господарством.

1. Хімічна промисловість світу

Комплекс виробництв **хімічної промисловості** належить до тих, які визначають сучасний технологічний прогрес, а його продукція має надзвичайно широку сферу застосування. Хімічне виробництво має складну структуру та об'єднує підприємства зі складними технологіями отримання речовин і матеріалів, яких переважно не існує в природі.

Сировиною для хімічної промисловості можуть бути різноманітні мінерали (солі, фосфорити), вуглеводнева сировина (нафта, газ), продукція сільського і лісового господарства і навіть атмосферне повітря (азот). Хімічне виробництво складається з основної хімії, хімії органічного синтезу та ряду інших галузей, серед яких дуже динамічна хіміко-фармацевтична промисловість (мал. 112).

ХІМІЧНА ПРОМИСЛОВІСТЬ		
Основна хімія	Хімія органічного синтезу	Інші галузі
Виробництво азотних добрив	Нафтохімія і виробництво напівпродуктів	Лакофарбова промисловість, виробництво барвників
Виробництво калійних добрив	Виробництво полімерів	Побутова хімія
Виробництво фосфатних добрив	Виробництво пластмас, хімічних волокон	Хіміко-фармацевтична промисловість
	Виробництво синтетичного каучуку та гуми	Будівельна хімія

Мал. 112. Структура хімічної промисловості

Практикуймо

Поясніть, чому хімічну промисловість вважають «невидимим двигуном» сучасної економіки і як її продукція впливає на інші галузі господарства та повсякденне життя людини. Наведіть приклади.

При розміщенні підприємств основної хімії враховують здебільшого такі чинники: сировинний (калійні добрива, сода); споживчий (кислоти); паливно-енергетичний (азотні добрива). Складнішим є розміщення виробництв хімії органічного синтезу. Нафтогазохімічні заводи розташовують біля джерел сировини, виробництво полімерів і синтетичних волокон вимагає великої кількості електроенергії та води, а виробництво готових виробів з пластмас доцільніше організовувати в районах споживання. Відносно недавно з'явилась орієнтація на повторну переробку пластикових відходів, яку зосереджують біля великих агломерацій.

Хіміко-фармацевтична галузь тяжіє до наукових центрів, тому що розробка і виробництво ліків потребує висококваліфікованих кадрів. Щоб розробити новітні медпрепарати, фармацевтичні компанії витрачають багато років, сотні мільйонів, інколи мільярди доларів.

Практикуймо

Порівняйте чинники розміщення підприємств основної хімії та хімії органічного синтезу. У чому принципова відмінність їх у розміщенні?

Практикуймо

Уявіть, що вам потрібно переконати міжнародного інвестора збудувати завод із переробки пластикових відходів в Україні. Які аргументи ви наведете з точки зору географії, екології та економіки?

Сучасне розміщення хімічної промисловості зазнає докорінних змін. Будують великі заводи з виробництва мінеральних добрив в Індії, Бразилії, Індонезії, Пакистані, які дуже інтенсивно використовують землі для виробництва різних культур. Хімія органічного синтезу також зміщується із традиційних районів розвитку в США, Західній Європі та Росії до країн нової індустріалізації.

Лідером основної хімії став Китай, який виробляє найбільше мінеральних добрив, кислот і лугів для чорної і кольорової металургії, соди для виробництва скла. Хімічна промисловість взаємопов'язана із розміщенням коксових металургійних заводів, що є яскравим прикладом комбінування виробництва. Коксові і доменні гази використовують для виробництва азотних добрив та широкого асортименту іншої продукції.

Великими виробниками добрив усіх видів є США, Індія, Росія, калійних добрив — Канада і Білорусь, фосфатних — Марокко. В європейських країнах виробництво азотних добрив суттєво зменшилося через відмову від російського газу.

Практикуймо

З'ясуйте, чому в регіонах з інтенсивним розвитком органічного землеробства спостерігається зменшення споживання хімічних добрив і які наслідки це може мати для хімічної промисловості та стану ґрунтів.

Нафтохімічні виробництва і хімію полімерів активно розвивають у країнах Перської затоки, у Східній та Південній Азії, поряд із традиційними районами на півдні США та в Росії. Кінцевою продукцією цих галузей є переважно безбарвні гранули, які потім використовують для виробництва пластикової упаковки та різних видів пластмас. Із 400 млн тонн світового виробництва пластиків понад 100 млн тонн припадає на Китай.

Важливою галуззю органічної хімії є виробництво *синтетичного каучуку*, з подальшою переробкою його на гуму та гумовотехнічні вироби (шини, ущільнювачі, взуття та ін.). Найвідомішими виробниками шин є Goodyear (США), Bridgestone (Японія), Michelin (Франція), Pirelli (Італія), які частину свого бізнесу вже локалізували в Китаї та інших країнах, де розвивається автомобілебудування.

Хіміко-фармацевтична промисловість, виробництво барвників та інших складних хімічних продуктів до цього часу сконцентровані в Європі. Навіть відомі американські фірми Pfizer, Johnson&Johnson локализують своє виробництво в Ірландії, Нідерландах, Бельгії, Великій Британії та інших країнах Європи. До найбільших світових фармацевтичних фірм також належать Bayer (Німеччина), Roche, Novartis (Швейцарія), Sanofi (Франція), Astra Zeneca (Велика Британія).

Практикуймо

Оцініть вплив глобалізації на розміщення хіміко-фармацевтичних компаній. Чому такі американські гіганти, як Pfizer та Johnson&Johnson, відкривають заводи в країнах Європи?

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/BrW03gFb> або за QR-кодом і перегляньте відео «Хімія майбутнього: які нові матеріали оточуватимуть нас завтра і як це може змінити життя та світ?».

2. Хімічна промисловість України

Хімічні технології в Україні почали використовувати із XVII ст. для виробництва поташу і порошу. Велика хімічна індустрія отримала розвиток з кінця XIX ст. завдяки будівництву лакофарбових заводів. Вже у XX ст. калійні солі Передкарпаття стали основою для побудови хімічних комбінатів у Стебнику і Калуші, але у зв'язку з вичерпанням ресурсів вони припинили свою роботу. Занепала також сірчана промисловість Львівської області (Новий Розділ, Новояворівськ).

Україна стала потужним виробником, а донедавна була експортером азотних добрив. Підприємства у Кам'янському і Горлівці, які використовували супутні гази металургійного виробництва, були доповнені хімічними комбінатами в Рівному, Черкасах, Сіверсько-донецьку (мал. 113). Ці нові підприємства локалізовані неподалік від магістральних газопроводів. Унікальним підприємством був Одеський припортовий завод, який отримував сировину з Тольятті (Росія) по

Мал. 113. Хімічний комбінат (Україна)

аміакопроводу, а готову продукцію відправляв на зовнішні ринки.

Виробництво фосфатних добрив з імпоротної сировини приурочене до основної зони бурякосіяння та вирощування соняшнику (Кам'янське, Суми). Соду виробляли в Лисичанську та Яни Капу (до 2023 р. — Красноперекопськ).

Внаслідок російської агресії частина підприємств були втрачені ще у 2014 р., частина — у 2022 р. Решта заводів функціонували епізодично у зв'язку з військовими загрозами, відсутністю сировини і палива та проблемами з логістикою. Найпотужнішим районом розвитку основної хімії в Україні був Донецький, де працювали десятки підприємств (Сіверськодонецьк, Рубіжне, Лисичанськ, Горлівка, Донецьк).

Робота в групі

Обговоріть питання «Розташування фармацевтичного виробництва в Україні: велике, середнє чи мале місто / селище?». Зверніть увагу на наявність кваліфікованих кадрів, наукову базу, транспортну інфраструктуру, вартість землі та будівництва, екологічні обмеження, попит на продукцію (споживачі), інвестиційну привабливість.

I група. Великі міста.

II група. Середнє чи мале місто / селище.

В Україні ніколи не мали суттєвого розвитку початкові стадії хімії органічного синтезу, які в часи СРСР зосереджували в Росії. Кінцеве виробництво пластмас, хімічних волокон, барвників за часи незалежності України зазнало великих змін. Припинили свою роботу великі комбінати — Сокальський завод хімічного волокна, завод тонкого органічного синтезу біля Івано-Франківська та багато інших. Зате виникли десятки підприємств, що працюють на привізній або вторинній сировині. Вони виробляють пластикові труби та будівельний інвентар, пластикову тару і посуд, дитячі іграшки.

Функціонує багато спільних підприємств у галузі побутової хімії та парфумерно-косметичної промисловості. Серед великих компаній, що працюють на українському ринку, американська Procter&Gamble, яка має заводи в Борисполі та Покрові (Дніпропетровська область).

Загалом відбулося зміщення основних районів розвитку хімічної промисловості до великих агломерацій, які є важливими споживачами продукції. Найбільше хімічних підприємств працює в Київській, Харківській, Дніпровській і Львівській агломераціях. У перспективі хімічне виробництво вимагатиме великих інвестицій і нових технологій, що дозволить зменшити залежність України від великих обсягів імпорту цієї продукції.

3. Виробництво будівельних матеріалів та інших видів продукції у світі

Певні види *будівельних матеріалів*, серед яких цегла, вапно, гіпс, використовують уже тисячі років. Одночасно, будівельна індустрія є однією з найбільш інноваційних галузей, яка використовує новітні технології. На виробництво будівельних матеріалів, окрім традиційних чинників, певний вплив мають модні тенденції. Будівельні матеріали переважно мають термін експлуатації в десятки і сотні років, але зміна інтер'єрів житлових будинків, офісів, соціальних закладів відбувається набагато швидше.

Виробництво будівельних матеріалів є найбільш масштабним за використанням сировини, обсяги якої вже перевищили сто мільярдів тонн за рік. Китай лише цементу виробляє 2,5 млрд тонн за рік. Частина будівельної сировини (пісок, щебінь) не потребує додаткової переробки і є частиною видобувної промисловості. Інші виробництва будівельних матеріалів (мал. 114) потребують випалювання, спікання, подрібнення та інших складних технологій. Тому, крім сировини, галузь потребує великої кількості палива та енергії.

ВИРОБНИЦТВО БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ

Стінові матеріали	Цегла, будівельні блоки
В'язучі матеріали	Цемент, гіпс, вапно, будівельні суміші
Облицювальні матеріали	Гіпсокартон, шпаклівки, декоративні елементи
Скляна промисловість	Віконне і будівельне скло
Будівельна кераміка	Облицювальна плитка, сантехніка
Вироби з каменю	Облицювальна і тротуарна плитки, декоративні елементи

Мал. 114. Виробництва будівельних матеріалів, які потребують технологічних процесів

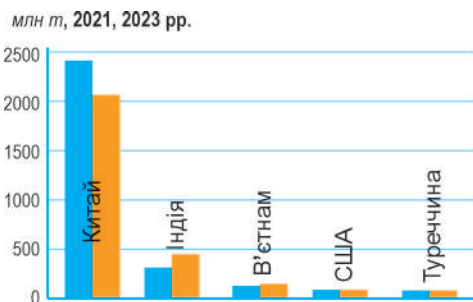

Практикуймо

Обґрунтуйте, чому будівельну індустрію вважають інноваційною, незважаючи на використання матеріалів, які застосовувалися тисячі років тому. Порівняйте роль традиційних і новітніх матеріалів у сучасному будівництві.

Сировина для виробництва стінових та в'язучих матеріалів є практично повсюдно, вартість продукції цих галузей — низька. Тому малі і середні підприємства з виробництва цегли, стінових блоків, гіпсу, вапна мають широку географію. Виробництво цементу здійснюють на великих заводах, які доцільно комбінувати з підприємствами чорної металургії (відходи металургійного виробництва можуть слугувати сировиною для цементного). Виробництво якісних

будівельних сумішей та шпаклівок потребує хімічних пластифікаторів і чіткого дотримання технологій.

Мал. 115. Найбільші виробники цементу

лишається галуззю спеціалізації

Виробництво будівельних матеріалів зосереджено в тих, країнах, де ведуться великі обсяги житлового та інфраструктурного будівництва. Наприклад, лідерами з виробництва цементу є Китай, Індія, В'єтнам, США і Туреччина (мал. 115). Але виробництво якісної облицювальної плитки, сантехніки і декоративних елементів до цього часу залишається галуззю спеціалізації окремих країн Європи (Іспанії, Італії, Польщі).

Швидко зростає виробництво *будівельного скла*, яке використовують не лише для вікон, але і як стіновий матеріал у великих офісних будівлях. Окрім того, скляна промисловість орієнтована на виробництво тари і посуду. Перероблений склобій використовують для виробництва мінеральних утеплювачів. В Європі лідером такого виробництва є Німеччина.

Важливим конструкційним матеріалом до цього часу залишається *деревина*. Заготівля і переробка деревини формує комплекс галузей, які виробляють широкий асортимент продукції і належать до деревообробної, меблевої і целюлозно-паперової промисловості. Деревина є екологічним, міцним, легким і відносно дешевим матеріалом. Тому вона найкраще підходить для виробництва меблів та багатьох побутових предметів.

Практикуймо

Назвіть причини, чому деревина є екологічно безпечним матеріалом порівняно з пластиком чи металом.

Мал. 116. Сучасне виробництво пиломатеріалів

Виробництво пиломатеріалів, фанери, деревостружкових плит приурочене до лісових районів (мал. 116). Але в країнах, що є імпортерами круглого лісу (Китай, Японія, країни Європи), лісопильні підприємства можуть розташовувати в портах та біля залізниць. За заготівлею лісу і виробництвом пиломатеріалів безумовним лідером стали США, завдяки інтенсивному лісовому господарству. У США до цього

часу популярні індивідуальні будинки з дерева, для виробництва яких витрачається багато пиломатеріалів. Великий обсяг виробництва пиломатеріалів у Китаї, Росії, Канаді, Бразилії та в багатьох країнах ЄС. Це один з небагатьох видів промислової продукції, лідером з виробництва якого залишається Європа.

Країни ЄС також є важливими виробниками та експортерами меблів. Суттєву конкуренцію європейським виробникам меблів складають Китай і В'єтнам.

Практикуймо

Дізнайтесь, у чому полягає унікальна система меблевого виробництва шведської компанії ІКЕА. Чому вона стала популярною у світі? Чи варто українським підприємствам переймати її досвід?

Одним із найбільш динамічних виробництв є целюлозно-паперове. Якісний друкарський папір можна виготовити лише з натуральної целюлози, тоді як низькоякісний папір і картон можна робити з макулатури. Картон у сучасному світі є найважливішим пакувальним матеріалом, тому його глобальне виробництво складає сотні мільйонів тонн. Найбільшими виробниками паперової продукції є Китай (майже 200 млн т), США (110 млн т), Японія і Німеччина (понад 40 млн т), але не менш як 2/3 цієї продукції складає картон. Великими виробниками якісного паперу залишаються Канада, Швеція, Фінляндія, поступово до них доєдналася Росія.

Що каже штучний інтелект?

Уявіть, що ви створюєте «папір майбутнього».

З чого б ви його виготовляли і чому?

4. Будівельна індустрія та виробництво інших видів продукції в Україні

Розвиток виробництва *будівельних матеріалів* та виробництва, пов'язаного з лісовим господарством, в Україні стримувався насамперед через застарілі технології, неконкурентність продукції та втрату ринків збуту. Старі цементні, керамічні та склозаводи споживали велику кількість газу і виробляли продукцію низької якості, тому більшість із них збанкрутували. Із понад десяти цементних заводів регулярно працюють лише заводи в с. Ямниця біля Івано-Франківська та в Кам'янці-Подільському.

Мал. 117. Виробництво облицювальної плитки

Повністю зупинений колись один із найбільших у Європі Миколаївський гірничоцементний комбінат (Львівська область). Але його сировинну базу успадкувала німецька фірма «Кнауф», яка виробляє будівельні суміші. Схожий завод цієї фірми працював неподалік м. Соледар (Донецька область). Іноземні інвестиції дозволили відродити або створити заново виробництво *облицювальної плитки* (мал. 117) (Київ, Харків, Калуш), гіпсокартону, шпаклювальних сумішей тощо. Біля міста Звягель (Житомирська область) на базі високоякісних каолінових глин працює великий комбінат фірми Cersanit (Польща), який виробляє якісну *сантехніку*.

В Україні є великі ресурси для *виробництва скла*, але більшість скляних заводів вже не працюють, хоча в країні існує гострий дефіцит віконного скла. Тому одним з основних завдань повоєнної відбудови буде відродження виробництва скла, але вже на сучасних технологіях і з використанням альтернативних джерел енергії.

У радянські часи *деревообробні і целюлозні виробництва* в Україні мали високий рівень концентрації. На заході і півночі працювали десятки лісокомбінатів, які поєднували лісозаготівлю, лісопилення, виробництво плит і меблів. Україна була одним з основних постачальників меблів в СРСР, тому мала практично необмежений ринок збуту. В часи незалежності більшість лісокомбінатів і великих меблевих фабрик не витримали конкуренції, скоротили або згорнули виробництво. Зате виникли тисячі невеликих лісопильних і меблевих підприємств, найбільша концентрація яких поблизу великих масивів лісів.

Обсяги заготівлі лісу в Україні достатньо великі і складають 16 млн м³ за рік. Але половину заготовленої *деревини* визначають як дрова, хоча частка дров у більшості країн Європи складає лише 10–20%. Здебільшого такий круглий ліс під виглядом дров відправляють на експорт до країн ЄС. Українські та закордонні виробники, що працюють у галузі деревообробки, вже використовують сучасне обладнання і технології. Наприклад, швейцарська фірма «Кроно» має потужні заводи «Кроно-Львів» у Кам'янці-Бузькій (Львівська область) та «Кроно-Осмолода» у Брошнів-Осаді (Івано-Франківська обл.) з *виробництва меблевих плит*. Працюють спільні підприємства з виробництва *меблів, збірних будинків, столярних виробів*.

Практикуймо

В Україні збільшується кількість підприємств, включених у глобальні ланцюги створення доданої вартості в деревообробній промисловості (заготівля лісу-кругляка → розпилювання кругляка на дошки, брус → оброблення пиломатеріалів → виробництво фанери, деревостружкових плит → виробництво меблів). Назвіть способи збільшення рівня зайнятості населення, заробітної плати, прибутку українських підприємств у конкурентній боротьбі за місце в таких глобальних ланцюгах.

Целюлозно-паперове виробництво України перейшло на інтенсивне використання вторинних ресурсів. Високоякісний *paper*, зокрема і банкнотний, виробляють у Малині (Житомирська область), технічний папір і *шпалери* — у Корюківці (Чернігівська область).

Найбільший Київський картонно-паперовий комбінат виробляє *туалетний папір і картон*, схожа спеціалізація на Кохавинській паперовій фабриці у Гніздичеві Львівської області (мал. 118) та ще десятків невеликих підприємств по всій Україні. Майже весь офісний та якісний книжковий папір Україна змушена імпортувати, тому целюлозно-паперова промисловість потребує докорінної модернізації.

Мал. 118. Виробництво паперу (Кохавинська паперова фабрика)

Практикуймо

Уявіть, що ви проєктант повоєнного економічного відновлення. Розробіть план відродження одного з виробництв в Україні, наприклад скляного заводу, меблевого комбінату чи підприємства з виробництва паперу.

У плані вкажіть:

- де варто розмістити підприємство і чому;
- які сучасні технології слід запровадити;
- яку продукцію вироблятиме підприємство;
- як зробити виробництво екологічно збалансованим;
- як заохотити інвесторів та зберегти робочі місця.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/PrW08jY7> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Хімічне виробництво. Виробництво будівельних матеріалів та інші виробництва».

Підсумовуємо

Комплекс хімічних виробництв має складну структуру та об'єднує підприємства в основну хімію, хімію органічного синтезу та низку інших. Сучасне розміщення виробництв хімічної продукції у світі зазнає суттєвих змін.

Хімічна промисловість України недостатньо розвинута і має значні втрати внаслідок російської агресії.

Виробництво будівельних матеріалів є найбільш масштабним за використанням сировини. Будівельна індустрія є однією з найбільш інноваційних виробництв.

Виробництва, пов'язані з лісовим господарством, мають великий асортимент продукції. Основні з них належать до деревообробної, меблевої і целюлозно-паперової промисловості.

Сучасна будівельна індустрія та виробництва деревообробної, меблевої і целюлозно-паперової промисловості України активно розвиваються.

Виробництво машин та устаткування

Ви дізнаєтеся:

- про роль машинобудування в розвитку світової економіки та його структуру;
- особливості та розміщення основних виробництв машин та устаткування;
- які зміни відбулися в машинобудуванні України та його стан під час війни.

1. Машинобудування — рушій розвитку економіки

Машинобудування — дуже різноманітна сфера виробництва, яка нараховує майже сто підгалузей і сотні виробництв. Вона вимагає розвиненої інженерної науки, сучасних технологій і кваліфікованих кадрів. Саме продукція машинобудування дозволила докорінно змінити технології виробництва у всіх сферах економіки, зробити щоденне життя населення зручним і комфортним.

Історія машинобудування починалася з виробництва найпростіших механізмів (завісів, замків, гвинтів тощо), металевого інструменту, зброї. Але справжня історія машинобудування розпочалась у XVIII ст. з початком виробництва парових машин. Двигуни внутрішнього згоряння та електричні машини суттєво розширили можливості машинобудування, яке за XX ст. досягло дуже високого технологічного рівня.

Сучасний мобільний телефон чи планшет поєднує в собі відеотелефон, радіоприймач, мінітелевізор, магнітофон і диктофон, кінокамеру та ігрову приставку. Телефон замінює нам багато паперових документів і банківську картку для розрахунків. І всі ці технологічні новинки запроваджені за життя практично одного покоління.

Постійно з'являються нові виробництва. Спочатку — експериментальні, які виробляють дуже дорогі та унікальні продукції. Згодом ця техніка стає буденною і доступною, наприклад, електромобілі.

Практикуймо

Розв'яжіть задачу. На заводі виготовляють 2000 електромобілів за місяць. Один електромобіль складається з 1600 деталей. Скільки деталей потрібно щомісяця? Якщо 90% деталей — імпорт, скільки власних деталей виробляють?

Практикуймо

1. Подумайте, чи зможуть роботи повністю замінити людей у машинобудуванні.

Наведіть приклади, де це вже сталося.

2. У яких сферах людська праця залишиться незамінною?

3. Які виклики це створює для освіти?

Пізнаймо більше

Для порівняння технологічності і складності різних машинобудівних виробництв розраховують вартість 1 кг продукції. Коли 1 кг дешевого трактора коштує менше 10 \$, то 1 кг літака коштує тисячі, а мікросхем — мільйони \$.

Машинобудівні виробництва можна об'єднати у три групи: загальне, транспортне, складне і точне (мал. 119).

МАШИНОБУДУВАННЯ І МЕТАЛООБРОБКА		
Загальне	Транспортне	Складне і точне
Важке	Суднобудування	Приладобудування
Енергетичне	Залізничне	Радіотехнічне
Верстатобудування	Автомобілебудування	Електронне
Сільськогосподарське	Авіаракетне	
Виробництво виробів із металу		

Мал. 119. Структура машинобудування

У різних групах виробництв є неоднакові принципи їх розміщення, технології та асортимент продукції. Окремі з них виробляють устаткування чи техніку невеликими партіями (поштучне і дрібносерійне виробництво), інші — тисячами і десятками тисяч (серійне виробництво), але більшість виробляють великі мільйонні партії техніки (масове виробництво).

Усі галузі машинобудування потребують кваліфікованих трудових ресурсів. Важке, енергетичне та частина транспортного машинобудування орієнтується на металургійні бази, які є і постачальником, і споживачем їхньої продукції (мал. 120). Більшість галузей точного машинобудування потребують наукового супроводу, і тому їх розміщують поблизу відомих наукових центрів та університетів. Таке поєднання сформувало перші технополіси поблизу Бостона і в Кремнієвій долині (США), яких на сьогодні функціонує сотні в Північній Америці, Європі та Східній Азії.

Мал. 120. Виробництво машин та устаткування у світі

Практикуймо

Проаналізуйте карту на мал. 120 та виконайте завдання.

1. Визначте три найбільші регіони світу за концентрацією центрів машинобудування.
2. Назвіть країни в цих регіонах із найбільшою кількістю таких центрів.
3. Поясніть, які фактори сприяли їхньому формуванню.
4. В яких регіонах машинобудівні центри майже відсутні? Чому?

У машинобудуванні найкраще проявляються такі форми організації виробництва, як **спеціалізація** та **кооперування**. Складні машини складаються із сотень вузлів і тисяч деталей, які переважно виробляють на різних підприємствах. Їх наступне поєднання у готовий виріб досягається завдяки кооперуванню. Масштабність китайського машинобудування зумовлена тим, що в країні створена сучасна мережа шляхів і логістики для оптимального кооперування. У величезних міських агломераціях працюють сотні великих і тисячі дрібних підприємств, тому знайти необхідні комплектуючі дуже легко, що суттєво зменшує собівартість продукції.

Практикуймо

Визначте можливі ризики кооперування у машинобудуванні. Що станеться, якщо затримається поставка лише одного з вузлів для електронного приладу або автомобіля? Як це вплине на увесь процес виробництва?

ДПА / НМТ

У місті X, що є ядром промислової агломерації, розташоване велике підприємство, основною продукцією якого є трактори. Економічно обґрунтованим було б розміщення в кількох малих містах цієї агломерації невеликих вузькоспеціалізованих підприємств, які вироблятимуть:

- А** пально-мастильні матеріали для тракторів
- Б** метал для виробництва тракторних деталей
- В** шини для колісних тракторів та автомобілів
- Г** тракторні деталі, комплектуючі вузли

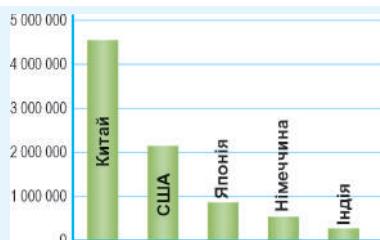
У машинобудуванні швидко відбуваються процеси повної автоматизації та роботизації виробництва, щоб усунути важку і монотонну людську працю та підвищити якість і зменшити собівартість продукції. Перший конвеєр був створений на автомобільному заводі *Форда* ще на початку ХХ ст. у вигляді візків-платформ, які переміщали фізично міцні робітники. Зараз усі сучасні автозаводи мають автоматизовані і роботизовані конвеєри.

Практикуймо

Проаналізуйте дані на мал. 121, виконайте завдання та дайте відповідь на запитання.

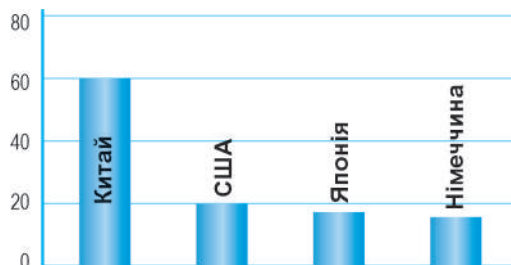
1. Країни яких регіонів домінують у машинобудуванні і чому?
2. Поясніть, чому частка деяких розвинених країн знижується, а частка азійських — зростає.

Мал. 121. Загальна продукція машинобудування, млн дол., 2024 р.

2. Машинобудівні виробництва

Загальне машинобудування виробляє верстати й обладнання, як для своїх потреб, так і для інших галузей. У випуску різноманітних металообробних та деревообробних верстатів безумовним лідером є Китай. Але високоточні верстати, зокрема для лазерного різання металів, виробляють у Німеччині, Японії, Швейцарії, США (мал. 122).

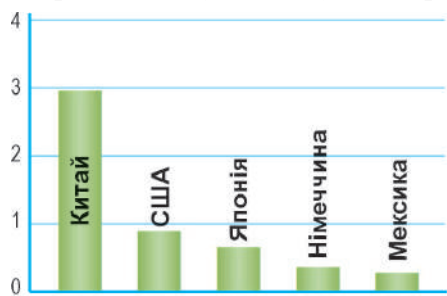

Мал. 122. Виробництво верстатів, млрд дол., 2022 р.

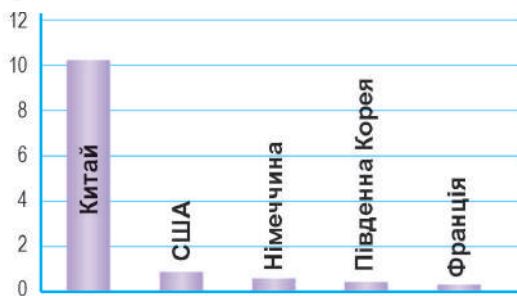
Важке машинобудування полягає у виробництві техніки для видобувної промисловості, металургійного і хімічного устаткування, будівельних та портових кранів тощо. Ця галузь вимагає багато металу, водночас, кваліфікованих трудових ресурсів і сучасних технологій, через переважання поштучного і дрібносерійного виробництва. Лідерами є США, Японія, Німеччина, Китай, Італія. В цих країнах є так звані «заводи заводів», які виробляють технологічне обладнання для металургійних, нафтохімічних, цементних комбінатів. Китай виробляє майже всі великі баштові крани для будівництва і портові крани у світі.

Енергетичне машинобудування, головною продукцією якого раніше були турбіни, турбогенератори і трансформатори, зараз усе тісніше пов'язане з електротехнічним для виробництва різноманітного обладнання для відновлювальної енергетики. Лідерами є Китай, США, Німеччина, в атомній енергетиці — Китай, Росія.

Дуже динамічним є **транспортне** машинобудування, за абсолютним виробництвом більшості продукції якого лідером є Китай (мал. 123). Саме завдяки цій країні, а також Японії і Франції, новий поштовх для розвитку отримало залізничне машинобудування, що спеціалізується на виробництві швидкісних поїздів, а також виробництво електромобілів (мал. 124). На зміну «Тесла», найбільшим виробником електромобілів став китайський BYD, а випуск електромобілів у Китаї у 2024 р. перевищив 10 млн одиниць.

Мал. 123. Виробництво автомобілів, млн шт., 2024 р.

Мал. 124. Виробництво електромобілів, млн шт., 2024 р.

Практикуймо

Обговоріть, чи дійсно електромобілі є екологічно чистішими за автомобілі з двигунами внутрішнього згоряння, якщо врахувати повний життєвий цикл — від видобутку сировини для акумуляторів до утилізації батареї.

У виробництві вантажних морських суден 90% ринку контролює велика трійка — Китай, Японія, Південна Корея (мал. 125). Щороку вони будують сотні великих танкерів і суден-газовозів, контейнеровозів.

Мал. 125. Суднобудівний завод в Республіці Корея

Практикуймо

Поміркуйте, чому найбільшими виробниками вантажних морських суден є Китай, Японія, Південна Корея, а не європейські країни. Поясніть успіх цих країн, враховуючи географічне положення, наявність портів, сировину, кадри, внутрішній та зовнішній попит.

Китай почав споруджувати серію суден для перевезення електромобілів. Пасажирські круїзні судна і розкішні яхти будують переважно в європейських країнах, а остаточно декорують здебільшого в Італії. США, Франція та Велика Британія зосередилися переважно на військовому кораблебудуванні, хоча і в цій галузі їх перевершив Китай.

Лідером авіаракетного машинобудування залишаються США. У великій цивільній авіації (широкофюзеляжні літаки) реально конкурують лише американський «Боїнг» та європейський «Аеробус». Невеликі літаки виробляють також Канада, Бразилія. Приватне виробництво ракет (І. Маск, Р. Бренсон) вже успішно конкурує із державними корпораціями.

Електронне машинобудування виробляє великий асортимент побутової техніки та обладнання для інших галузей. Багато європейських і японських фірм локалізують своє виробництво в Китаї та Південно-Східній Азії (Філіппіни, В'єтнам, Індонезія).

Складне і точне машинобудування, до якого входить виробництво електроніки, комп'ютерної техніки, телевізорів та інших складних приладів, також зосереджене в Китаї і Південній Кореї, Південно-Східній і Південній Азії, хоча найскладніші

Мал. 126. Завод найбільшого у світі виробника чипів тайванської компанії TSMC

мікрочипи виробляють у США, а найбільш масове їх виробництво на Тайвані (мал. 126). Поступово на ринок складної машинобудівної продукції виходить Індія, і компанія Apple вже локалізувала тут майже третину виробництва своєї продукції.

Через загострення геополітичної ситуації зростає частка військового машинобудування, яке складає технічну основу військово-промислового комплексу (ВПК). Донедавна абсолютним лідером у розробці зразків нової військової техніки, їх виробництва та експорту були США. Росія постачала у дружні країни модернізовану радянську техніку і посідала друге місце за її експортом. Великими виробниками та експортерами зброї є країни Європи (Франція, Велика Британія, Німеччина, Швеція), Південна Корея та Ізраїль. Дані про китайський ВПК довгий час були засекречені. Але за останні десять років Китай обійшов США за кількістю бойових кораблів і швидко нарощує свою перевагу.

Практикуймо

На основі вивченого матеріалу та аналізу карт заповніть порівняльну таблицю.

Галузь машинобудування	Приклади продукції	Основні країни-виробники

Практикуймо

Дослідіть і сформулюйте власну думку. Чому Китай став лідером у більшості галузей машинобудування (автомобільній, суднобудівній, електронній, виробництві кранів)? Проаналізуйте щонайменше три причини, що забезпечили домінування Китаю.

3. Машинобудування України

У 1990 р. Україна була індустріальною країною, в якій на машинобудування припадало майже 40% промислового виробництва. Тобто машинобудування створювало приблизно 15% ВВП країни, що є дуже високим показником. Були розвинені майже всі машинобудівні виробництва, серед яких міжнародну спеціалізацію мали важке, енергетичне і транспортне машинобудування. Але технічна база багатьох підприємств була застарілою, а продукція малоконкурентною. Вірізнялися галузі ВПК, в яких був зосереджений найкращий кадровий та інноваційний потенціал. На військове виробництво припадало понад третину продукції галузі.

Після розпаду СРСР через втрату ринків збуту зупинилося багато підприємств. Важливими причинами занепаду машинобудування були неефективний менеджмент і неможливість приватизації з боку провідних західних компаній.

Останніми роками машинобудівна продукція склала не більше 10% промислового виробництва, а Росія під час війни знищила десятки великих заводів. Основними промисловими районами до

війни були Донбас, Придніпров'я, Харківська і Київська області, де працювали підприємства важкого, енергетичного, транспортного машинобудування.

Важке та енергетичне машинобудування зосереджено в Харкові, Краматорську, Дніпрі, Запоріжжі, яким доводилося працювати в умовах постійних обстрілів.

Колись різноманітне транспортне машинобудування, зараз представлене переважно невеликими складальними заводами. Автомобілебудування розвинене в Запоріжжі, Луцьку, Черкасах, Чернігові, Броварах, у кількох містах і селах Закарпатської обл. Але це переважно складання невеликих партій автомобілів і автобусів з іноземних комплектуючих. Автобуси «Богдан» роблять на базі японського «Ісузу», а «Еталон» використовує комплектуючі індійської фірми «Тата». Потужний завод «АвтоКрАЗ» (Кременчук) частково перейшов на виконання військових замовлень. Концерн «Електрон» у Львові налагодив дрібносерійне виробництво трамваїв, тролейбусів і міських автобусів.

У ХХ ст. залізничне машинобудування України було зосереджене на випуску локомотивів і вагонів для вантажних перевезень. Тепловози виробляли в Луганську, вантажні вагони і цистерни — у Кременчуці, Кам'янському, Маріуполі. Єдиний працюючий Крюківський вагонобудівний завод у Кременчуці виробляє і вантажні, і пасажирські вагони. Тут були зроблені експериментальні швидкісні пасажирські поїзди «Тарпан».

Із майже десяти великих суднобудівних заводів у Миколаєві, Херсоні, Керчі залишився працювати лише завод, розташований далеко від моря, — «Кузня на Рибальському» в Києві (мал. 127). Сільськогосподарське підприємство «Нібулон» налагодило виробництво барж для перевезення зерна на одному з невеликих судноремонтних заводів Миколаєва.

Мал. 127. Суднобудівний завод
«Кузня на Рибальському»

Авіаракетна промисловість представлена авіаційними заводами в Києві і Харкові, об'єднаннями «Південмаш» у Дніпрі та «Мотор Січ» у Запоріжжі. За роки незалежності в Україні було вироблено лише приблизно 30 літаків. Але Україна має унікальні авіаційні і ракетні технології, які можуть бути використані для співпраці з країнами ЄС та відродження цієї галузі, зокрема і в сфері ВПК.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/2rERiknS> або за QR-кодом і перегляньте відео «Мрія» — авіаційний феномен і гордість України! Унікальні кадри. Які шанси відбудови?».

Практикуймо

Проведіть дослідження «Україна поміж космічних держав світу» і створіть презентацію на цю тему. Врахуйте здобутки України в історії світової космонавтики, що підприємства в Україні займаються космічною технікою сьогодні, міжнародні проєкти, які реалізуються за участю українських інженерів і техніки, перспективи.

Донедавна в кожній області України були підприємства, що виробляли сільськогосподарську техніку під загальною назвою «Сільмаш». Працювали два тракторних заводи в Харкові та Дніпрі, комбайнові заводи у Херсоні та Тернополі та десятки інших підприємств. Тепер виробляють переважно ґрунтообробну техніку (плуги, культиватори, сівалки), а найбільшим центром став Кропивницький.

Інші галузі машинобудування (електротехнічне, електронне, верстатобудування) представлені переважно середніми і невеликими підприємствами, які беруть участь у міжнародній кооперації. Частина з них виробляє окремі деталі і вузли, інші складають готову продукцію, а окремі навіть створюють нові розробки. Відомий в Україні виробник електроінструменту та іншої техніки для господарства «Дніпро-М» більшість продукції виготовляє в Китаї.

Великі центри машинобудування (Харків, Дніпро, Запоріжжя, Краматорськ, Миколаїв) зазнали великих руйнувань під час війни і продовжують втрачати свій кадровий потенціал. Це робить дуже проблемним повоєнне відновлення машинобудування України.

Практикуймо

Розробіть проєкт «Кооперування підприємців у своїй громаді». Охарактеризуйте можливості та переваги кооперації підприємців у місцевій громаді, представте пропозиції для покращення співпраці та підтримки малого бізнесу.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/irERyzO6> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Виробництво машин та устаткування».

Підсумовуємо

Виробництво машин та устаткування є найбільше серед усіх інших. Їх об'єднують у загальне, транспортне, складне і точне. Кожна із цих груп має різні принципи розміщення, технології та асортимент продукції. Основними формами організації виробництва є спеціалізація та кооперування.

Усі машинобудівні виробництва на основі нових технологій активно оновлюють свою продукцію. Найбільш швидкими темпами змінюється транспортне машинобудування та виробництво електроніки.

В Україні є майже всі машинобудівні виробництва. Під час війни вони зазнали великих втрат. Частка машинобудівної продукції складає лише 10% усього промислового виробництва країни. Відродження машинобудування потребуватиме значних зусиль та інвестицій.

Ви дізнаєтеся:

- які чинники сформували сучасну легку промисловість та її структуру;
- про особливості виробництва тканин, одягу і взуття у світі;
- як змінювалося виробництво тканин, одягу і взуття в Україні.

1. Формування та стан сучасної легкої промисловості

Підприємства, які забезпечують потреби населення у тканинах, одязі та взутті, відносять до легкої промисловості. Саме з неї розпочалась індустріалізація багатьох регіонів і країн світу. Перші текстильні мануфактури виникли в Європі. Спочатку в Північній Італії, згодом через французький Ліон перемістилися до Фландрії та Англії. Вже у XX ст. схожий шлях індустріалізації пройшли Південна Корея і Китай, на початку XXI ст. — В'єтнам і Бангладеш. Легка промисловість потребує менших капіталовкладень, ніж інші виробництва, і дозволяє швидко повернути затрачені кошти.

Практикуймо

1. Поясніть, у чому полягає соціальна роль легкої промисловості у країнах з низьким рівнем доходів населення.
2. Проаналізуйте з погляду соціальних факторів, вартості праці, особливостей самого виробництва, чому саме жінки становлять більшість серед зайнятих у легкій промисловості в бідних країнах.

У структурі легкої промисловості, окрім трьох основних виробництв, є трикотажні, шкіряні, хутряні та галантерейні (мал. 128).

Тривалий час використання машин було характерне лише для текстильної та шкіряної промисловості. Кінцеве пошиття одягу і взуття відбувалося в ремісничих майстернях, або навіть у домогосподарствах. І лише із винайденням швейних машин розпочалися процеси індустріалізації у всіх виробництвах легкої промисловості. У цій галузі до цього часу залишається велика частка ручної праці і більшість операцій важко автоматизувати. Є ідеї переходу виробництва одягу і взуття на 3D-технології, але собівартість такої продукції поки що висока.

Мал. 128. Структура легкої промисловості

Основними чинниками при розміщенні більшості підприємств легкої промисловості є працересурсний, сировинний і споживчий. Ідеальні умови для її розвитку є в країнах, що мають власну сировинну базу і дешеві трудові ресурси. Швейне, трикотажне і взуттєве виробництва орієнтовано також на ринки споживання, тому що потреби в одязі та взутті дуже залежать від природно-кліматичних умов території. Тому у країнах із теплим кліматом ці потреби завжди будуть меншими.

Виробництво одягу і взуття дуже залежить від змін моди, тому швидко оновлюється. Ідеалом виробників є одяг і взуття, які мали б змінюватися кожного сезону, тому вони мають бути відносно дешевими. Дефіцит дорогої натуральної сировини в текстильній промисловості заповнюється за допомогою недорогих синтетичних і штучних волокон. Це дозволяє істотно зменшити собівартість тканин, або надати їм нових властивостей. Текстильні фабрики можуть виробляти майже ідентичні за зовнішнім виглядом партії тканин, які суттєво відрізняються ціною та якістю.

Сукупність цих чинників сформували сучасну територіальну структуру легкої промисловості. Масове виробництво одягу і взуття розвинене у Східній, Південній і Південно-Східній Азії, а розробка модних брендів зосереджена в Європі і США. Наприклад, американська фірма спортивного одягу Nike 2/3 своєї продукції виготовляє у В'єтнамі, а маленька країна Есватіні на півдні Африки виготовляє вагомому частку джинсів американських фірм.

Практикуймо

Обґрунтуйте ситуацію. Інвестор планує відкрити швейну фабрику на території вашої громади. Які чинники він має врахувати при виборі місця для її розміщення?

Практикуймо

Подумайте, як впливає глобалізація на географію розміщення підприємств легкої промисловості у світі.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/grERdwdr> або за QR-кодом і перегляньте відео «(Не)екологічна мода: чи є одяг від відомих брендів шкідливим для довкілля?».

Практикуймо

Напишіть есе «Швидка мода: краса, що забруднює світ». Опишіть проблему утилізації одягу, роль споживачів і шляхи розв'язання екологічної кризи.

2. Основні виробництва легкої промисловості

Найважливішим у легкій промисловості є *текстильне виробництво*. Безумовним лідером у розвитку текстильної промисловості є Китай, який має власну потужну сировинну базу та закуповує бавовну у країнах Середньої Азії, а вовну в Австралії. Китайські

виробники широко використовують синтетичні волокна, навіть вироблені із вторинного пластику. Це дозволяє Китаю домінувати у виробництві усіх тканин, а особливо бавовняних (мал. 129).

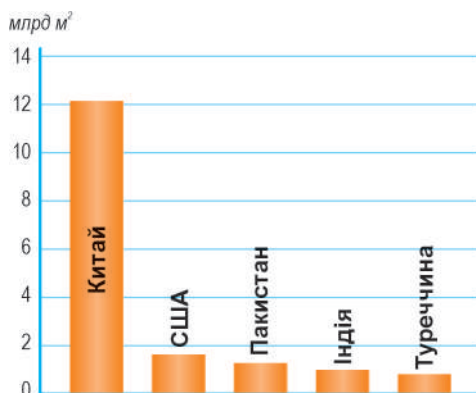
Великими виробниками бавовняних тканин є також США, Індія, Пакистан, Туреччина, шовкових — Індія, Японія, вовняних і лляних — країни Європи. Італія, Франція, Велика Британія, США залишаються виробниками і навіть експортерами дорогих вовняних і шовкових тканин. Не витримали конкуренції текстильні фабрики країн Центрально-Східної Європи (Україна, Польща), які колись були вагомими виробниками текстилю. Зате зросли обсяги виробництва текстилю у Бразилії, Єгипті, Південній Кореї, Індонезії, Бангладеш та інших країнах Азії.

Ціна і якість одягу залежить від його призначення, складу тканин і фурнітури та навіть популярності (брендовості) його виробника. Одяг можна поділити на повсякденний, святковий, спортивний, спеціальний (професійний). Зрозуміло, що святковий чи спеціальний одяг буде значно дорожчим. Зараз дуже модним став спортивний стиль одягу і взуття, яке носять як повсякденний одяг. Найдорожчий зимовий одяг та взуття потрібен лише невеликій частці населення планети, а гардероб мешканців північних країн у разі дорожчий від одягу осіб теплих широт. Все це має вплив на розвиток швейної промисловості.

Центрами моди і розташування найбільш відомих фірм залишаються країни Європи і США. Це Париж, Мілан, Рим, Нью-Йорк, Лондон, Мадрид, Барселона. Новими центрами моди стали Шанхай, Гонконг, Токіо, Сеул. Штаб-квартири провідних виробників спортивного одягу також розташовані в Європі або США.

«Швейною фабрикою» світу стала Азія, яка забезпечує зростаючі потреби власного населення та всього світу.

Китай залишається провідним виробником та експортером одягу, але поступово переходить у дорожчі цінові сегменти. Виробництво масового дешевого одягу китайські підприємці переводять у М'янму, Камбоджу, Бангладеш (мал. 130). Великими виробниками одягу є також Індія, Пакистан, В'єтнам (мал. 131). Близькість до великого

Мал. 129. Виробництво бавовняних тканин

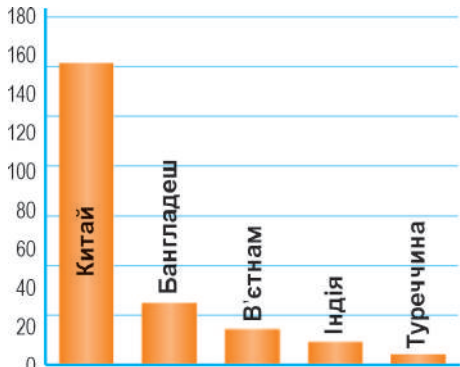
Практикуймо

Поясніть, чому центри моди зосереджені саме у країнах Європи та США. Назвіть не менше трьох причин з економічної, культурної та історичної точок зору.

ринку збуту в Європі і Росії сприяла потужному розвитку *швейної промисловості* в Туреччині, яка спеціалізується на пошитті виробів зі шкіри та овечого хутра.

Мал. 130. Швейна фабрика в Бангладеш

Мал. 131. Виробництво одягу на експорт (млрд доларів, 2022 р.)

Практикуймо

Проведіть дослідження «Де пошитий одяг, який купує моя сім'я?».

Кроки виконання:

Збір даних:

- Оберіть 10–15 одиниць одягу різного типу з гардеробу вашої сім'ї (сорочки, футболки, джинси, куртки тощо).
- Перевірте етикетки на одязі та запишіть країну-виробника.

Систематизація інформації:

Створіть таблицю з такими графами:

Тип одягу	Назва бренду	Країна виробництва	Склад тканини

Аналіз:

- Підрахуйте, які країни найчастіше трапляються серед виробників.
- Поміркуйте, чому саме в цих країнах розміщені виробництва.

Висновки:

- Які країни найбільше представлені у вашому гардеробі?
- Чи є серед них Україна? Чому так / ні?
- Які чинники вплинули на географію виробництва цього одягу?

Презентація:

- Оформте результати у вигляді плаката, презентації або інфографіки.

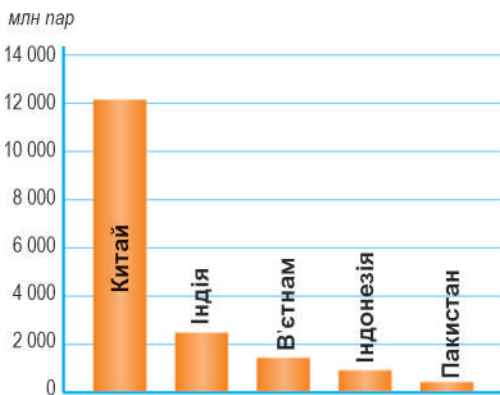
Розвиток тваринництва дозволив збільшити сировинну базу *шкіряної промисловості* за рахунок свинячої шкіри та дорогої шкіри страусів і крокодилів. При виготовленні натуральної шкіри застосовують нові технології. Товсту шкіру великої рогатої худоби розрізають по товщині на кілька шарів. Верхній, найбільш якісний шар йде на пошиття дорогого взуття, а дешеві пресовані нижні шари — для масового виробництва. Такі сучасні шкіряні заводи працюють

не лише в США чи Європі, але й у країнах Латинської Америки, Азії та Африки.

Окрім натуральної і штучної шкіри, для виробництва взуття використовують тканини і різні види гумової сировини. Багато сучасного взуття має спортивний стиль, тому дуже популярними є кросівки, кеди і напівкеди. Сучасним дизайнерам навіть вдалося зробити модним і дорогим повсякденне гумове взуття, виробництво якого піддається повній автоматизації.

Лідерами з виробництва та експорту взуття також стали країни Азії. Крім Китаю, великий обсяг виробництва взуття в Індії, Індонезії, В'єтнамі, Пакистані, Бангладеш (мал. 132).

Дороге шкіряне взуття виробляють також у країнах Європи та Північної Америки. Законодавцем мод у *взуттєвому виробництві* є Італія, яка до цього часу виробляє дороге модне взуття. Існує кооперація між країнами ЄС та їхніми сусідами, коли великі партії взуття виробляють на замовлення відомих брендів у країнах Східної Європи. Розвинена шкіряна промисловість сприяла виробництву якісного взуття у Бразилії.

Мал. 132. Виробництво взуття (2022 р.)

Практикуймо

Проаналізуйте, які економічні чинники впливають на вибір країни для виробництва взуття (робоча сила, технології, сировина тощо).

3. Виробництво тканин, одягу і взуття в Україні

Текстильні мануфактури поширилися на території України із XVII ст., особливо на Полтавщині та Слобожанщині, а з кінця XIX ст. їх замінили невеликі текстильні фабрики. У XX ст. в СРСР легка промисловість працювала без конкуренції і мала велику кількість споживачів. Тому в Україні було зосереджено більше десяти потужних текстильних комбінатів, десятки взуттєвих фабрик, сотні швейних, трикотажних і галантерейних виробництв. Прядильні і бавовняні фабрики будували в містах Донецьк, Херсон, Тернопіль та інших.

Легка промисловість у 1980-х рр. займала понад 10% у структурі промислового виробництва України. Але в 1990-х рр. скоротилася купівельна спроможність українського населення. Тому багато великих текстильних, трикотажних, швейних і взуттєвих фабрик припинили своє існування і частка легкої промисловості зменшилася до 2–3%. Багато виробництв перейшли на сировину (тканини, шкіру,

нитки, фурнітуру) з-за кордону. Це дозволило зберегти робочі місця і закупити нове технологічне обладнання. В Україні з'явилися також власні дизайнери одягу і взуття.

Пізнаймо більше

Одним із відомих дизайнерів жіночих капелюшків є випускник географічного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка *Руслан Багінський*. Його капелюшки є в колекціях титулованих осіб, представників бізнесової і творчої еліти.

Мал. 133. На бавовняному комбінаті «Текстерно» в Тернополі, 2012 р.

Текстильне виробництво в Україні скоротилося через відсутність сировини і застарілі технології виробництва. Бавовняний комбінат у Тернополі продовжує працювати, але залишилося лише виробництво з оздоблення текстильних виробів (мал. 133).

Рівненський льонокомбінат перейшов на виробництво трикотажних і швейних виробів під торговою маркою Goldi. Вовняні тканини виробляють у Чернігові, Дунаївцях. В Івано-Франківській області зберегли мануфактурне виробництво вовняних виробів, основ-

ними покупцями яких є туристи.

Замість великих, але застарілих, трикотажних фабрик, виникли десятки сучасних виробництв трикотажних і панчішно-шкарпеткових виробів, найбільші з яких розташовані в Запоріжжі, Горішніх Плавнях, Чернівцях, Житомирі, Шептицькому, у Київській, Харківській та Львівській агломераціях.

Швейна промисловість зорієнтована на наявність трудових ресурсів і ринки збуту. Потужним центром пошиття верхнього одягу до війни був Харків. Швейні фабрики є у всіх обласних центрах і великих містах України. Але особливо велика їх концентрація в містах і містечках прикордонних Закарпатської, Львівської і Волинської областей, де вони працюють у кооперації з відомими європейськими брендами.

Практикуймо

Використовуючи інтернет-джерела, з'ясуйте, що таке давальницька сировина. Подумайте, чи можна вважати кооперацію з європейськими брендами позитивним прикладом використання давальницької сировини. Чому? Як давальницька схема впливає на якість, прибутковість та брендованість української продукції? Запропонуйте шляхи переходу підприємств від роботи на давальницькій сировині до повного виробничого циклу з українською сировиною.

Мал. 134. На взуттєвій фабриці
«Міда»

Скорочення поголів'я худоби зумовило закриття багатьох заводів з виробництва шкіри. Великі шкіряні заводи працюють у Вознесенську і Болехові. Переробка хутра і виробництво хутряних виробів зосереджені в Тисмениці, Дніпрі, Харкові.

Взуттєві підприємства також є у всіх великих містах України, але найбільше взуття виробляють у Запоріжжі (мал. 134), Львові, Києві, гумове взуття — у Чернівцях і Львові.

Перспективи розвитку легкої промисловості в Україні пов'язані із відродженням сировинної бази (льон, вовна, шкірсировина) та відновленням роботи великих текстильних фабрик і шкіряних заводів на основі сучасних технологій. Забезпечення власними тканинами і якісною шкірою дозволило зробити більш конкурентним швейне і взуттєве виробництво і позбутися неякісного імпорту.

Практикуймо

1. Опрацюйте текст параграфа. На основі тексту створіть картосхему «Швейні фабрики на карті України». Пошукайте інформацію в джерелах інтернету і позначте символами або кольорами фабрики, які працюють:

А) за давальницькою сировиною; Б) з власним брендом; В) на експортні замовлення від європейських компаній.

2. Проаналізуйте створену картосхему. В яких регіонах спостерігається найвища концентрація швейних виробництв? Які чинники вплинули на їх розміщення (трудові ресурси, близькість до кордону, традиції, транспорт)?

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/TrERfn1p> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Виробництво тканин, одягу, взуття».

Підсумовуємо

Розміщення більшості виробництв тканин, одягу і взуття враховує працересурсний, сировинний і споживчий фактори.

Підприємства галузі зосереджені переважно у Східній, Південній і Південно-Східній Азії, а в Європі і США займаються розробкою модних брендів.

В Україні є багато виробництв тканин, одягу і взуття. На межі тисячоліть легка промисловість України зазнала значних змін. Скорочення виробництва продукції та закриття великих фабрик і заводів зумовили появу невеликих сучасних підприємств, які працюють у кооперації з європейськими брендами.

Ви дізнаєтеся:

- про розвиток харчової промисловості світу та його структуру;
- де розміщені основні виробництва харчових продуктів;
- про продовольчий потенціал нашої держави.

1. Формування та стан сучасної харчової індустрії

Упродовж тисяч років більшість харчових продуктів виробляли безпосередньо в домогосподарствах або в ремісничих майстернях. Тепер харчова промисловість об'єднує десятки підгалузей і сотні виробництв, які є вагомою часткою промислового потенціалу будь-якої країни (мал. 135). Найпершими виробництвами, які перейшли на промислові рейки, були борошномельна, олійна, виноробна, пивоварна, вже в пізньому середньовіччі сформувалися цукрове і спиртове виробництва. Але справжня сучасна харчова індустрія з'явилася лише після відкриття явища пастеризації та технологій тривалого зберігання продуктів, що сталося в кінці XIX ст.

ХАРЧОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ		
Борошномельно-круп'яна	Флодоовочеконсервна (соки, концентрати)	Молочна і маслосиробна
Хлібопекарська, макаронна	Спиртова і виробництво алкогольних напоїв	М'ясна (свіже м'ясо, ковбаси, копченості)
Кондитерська	Пивоварна	Молоко- і м'ясоконсервна
Цукрова	Виноробна	Рибоконсервна
Олійно-жирова	Виробництво безалкогольних напоїв	Виробництво харчових продуктів, чаю, кави, приправ
Виробництво кормів для тварин		

Мал. 135. Структура харчової промисловості

Практикуймо

Проаналізуйте, чому харчова промисловість є стратегічно важливою галуззю для кожної держави. Зверніть увагу на такі аспекти: забезпечення населення продуктами харчування, вплив на зайнятість населення, виробництво товарів щоденного попиту, зовнішньоекономічна діяльність (експорт продуктів).

У наш час у бідних аграрних країнах велику частку продукції сільського господарства ще використовують без промислової переробки.

Зате розвинені високоурбанізовані держави мають потужну сферу виробництва, зберігання і доставки харчових продуктів. Сучасні технології переробки та дотації на сільськогосподарську сировину створюють найкращі умови для розвитку харчової промисловості у країнах Північної Америки та Європи, які до цього часу є найбільшими експортерами харчових продуктів.

Розвиток харчової промисловості також дуже залежить від обсягу внутрішнього ринку, тобто кількості населення країни. Тому найбільші обсяги виробництва в Китаї та Індії, але воно спрямоване на забезпечення переважно власного населення.

Пізнаймо більше

У харчовій промисловості використовують географічне зазначення продукції. Для підтримки традиційних виробників і уникнення підробок країни чи території отримують право на виробництво та експорт тих чи тих видів харчових продуктів. Наприклад, «Шампанське» чи «Коньяк» мають право експортувати лише окремі регіони Франції, сир фета — Греція... Такий підхід дозволяє зберегти тисячі дрібних виробників, які змушені конкурувати із великими ТНК чи виробниками контрафактної (підробленої) продукції.

Практикуймо

Дослідіть етикетки 5–10 харчових продуктів удома. З'ясуйте, де вони виготовлені, чи мають вони географічне зазначення, чи відповідають споживчим / культурним стандартам певної країни (наприклад, халяль, кошер).

Створіть постер «Що я їм: звідки походять продукти на моїй тарілці?».

При розміщенні підприємств харчової промисловості враховують переважно два чинники: сировинний і споживчий. Якщо вихід готової продукції в рази менший, ніж кількість використаної сировини, то такі підприємства розміщують у сировинних зонах. Сировинну орієнтацію мають виробництво цукру, олії, фруктових соків і концентратів, масла і сиру, молочних, м'ясних і рибних консервів тощо. Виробництво продуктів, які швидко псуються (хліб, свіжі молочні і м'ясні продукти, торти) або потребують невеликої кількості сировини (безалкогольні напої), краще розміщувати ближче до споживачів, тобто навколо великих агломерацій.

Що каже штучний інтелект?

Що ми їстимемо в майбутньому?

Робота в групі

Проведіть дискусію «Малий бізнес у виробництві харчових продуктів: переваги й ризики». Об'єднайтесь у дві групи.

Група І. Прихильники розвитку малого бізнесу в харчовій промисловості.

Група ІІ. Критики розвитку малого бізнесу в харчовій промисловості, які вказують на складнощі та ризики.

Врахуйте тези для обговорення: *переваги малого бізнесу*: гнучкість у виробництві, висока якість і локальність продукції, можливість збереження кулінарних традицій, швидка адаптація до змін попиту, створення робочих місць у сільській місцевості;

ризиків та проблем: обмеженість фінансових ресурсів, висока конкуренція з боку великих підприємств і ТНК, складнощі з дотриманням стандартів якості та безпеки, обмежені можливості збуту, залежність від сезонної сировини.

2. Основні виробництва харчових продуктів

Харчова промисловість світу представлена найбільшою кількістю підприємств, які розташовані й у великих містах, і в сільській місцевості. Ці підприємства можуть бути великими комбінатами із сотнями і тисячами зайнятих або маленькими крафтовими сімейними підприємствами. Таке поєднання дозволяє найбільш ефективно використати всю сільськогосподарську сировину і забезпечити потреби населення.

Цукрове виробництво зосереджене переважно у вологих тропіках (із тростини) або в помірних широтах (із цукрового буряка). Найбільшими виробниками цукру у світі є Бразилія, Індія, Китай, США, Росія, країни ЄС.

Але всі вони, окрім Бразилії, виробляють цукор для власного споживання. Експортерами цукру є країни Латинської Америки, Австралія. Важливі лідери в галузі цукрової промисловості в XIX–XX ст. — Україна і Куба — у разі зменшили обсяги виробництва і забезпечують переважно власні потреби.

Практикуймо

Цукровий завод за рік переробляє 500 тис. т цукрової тростини, з яких отримують 50 тис. т цукру. Обчисліть, скільки тонн тростини потрібно для виробництва 1 т цукру. Який відсоток маси тростини перетворюється на готовий продукт?

Олійна промисловість має різноманітну сировинну базу і може переробляти насіння олійних (пальма, соняшник, ріпак (канола), оливки), текстильних (бавовник, льон, коноплі), зернобобових та зернових культур (соя, кукурудза).

Пальмову олію виробляють здебільшого в екваторіальних країнах, а найбільша частка припадає на Індонезію та Малайзію, які є світовими експортерами. Пальмову олію, завдяки її дешевизні, широко використовують у харчовій промисловості, тому її імпортерами є багато розвинених країн.

Виробництво оливкової олії, яка в разі дорожча від пальмової, зосереджене у країнах Середземномор'я (Іспанія, Італія, Греція, Туреччина). У помірних широтах олію виробляють із сої та ріпаку (Північна Америка, Європа, Китай) та соняшнику (Україна, Росія, Аргентина).

ДПА / НМТ

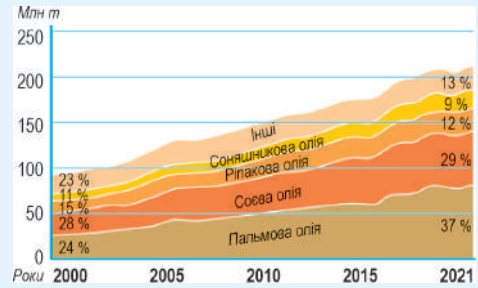
Установіть відповідність між країною та видом олії, яку традиційно виробляють із власної сировини й споживає населення цієї країни.

1 Греція	А лляна
2 Україна	Б пальмова
3 Китай	В соняшникова
4 Бенін	Г соєва
	Д оливкова

Практикуймо

Проаналізуйте дані на мал. 136 та дайте відповіді. Виробництво якої олії зросло найбільше? Якої зменшилося? Чим пояснити загальне збільшення виробництва олії у світі? Які чинники сприяли цьому?

Мал. 136. Світове виробництво олії з різної сировини

Борошномельна промисловість розвинена у країнах з великим виробництвом або споживанням хлібних культур, але дуже важливим виробником виступає Туреччина. Вона розташована на потоках зерна із Росії та України в країни Близького Сходу та Африки й ефективно використовує переваги свого положення.

Спиртова промисловість може переробляти різну сировину: зерно, цукрову тростину, фрукти і виноград і, крім харчового спирту, виробляє також медичний і паливний. Особливо багато етанолу як біопалива виробляють в Америці (США, Бразилія) із кукурудзи та цукрової тростини.

Концентрати соків виробляють у районах із розвиненим садівництвом та овочівництвом. Наприклад, штат Флорида у США відомий виробництвом концентрату апельсинового соку, європейські країни — яблучного соку.

Виноробна промисловість найбільш розвинена в європейських країнах — Франції, Італії, Іспанії і в США (Каліфорнія). Нові райони виноробства і виробництва концентратів соків виникають у Південній півкулі (Чилі, Аргентина, Уругвай, Австралія).

Найбільше виробництво *молочних продуктів* зосереджене в Індії (вершкове масло), США, країнах Європи, швидко зростає в Китаї. Країни Європи є традиційними експортерами дорогих твердих сирів, а Нова Зеландія вже понад сто років є світовим експортером вершкового масла. Великі французькі молочні компанії Lactalis і Danone мають десятки дочірніх компаній у багатьох країнах, зокрема і в Україні. У 2025 р. найбільший індійський молочний кооператив Amul (мал. 137) вперше вийшов зі своєю продукцією на ринки Європи.

Особливістю харчової промисловості у другій половині XX ст. стало масове виробництво

Мал. 137. Місто Ананд — молочна столиця Індії (завод Amul)

концентратів, зокрема для дитячого харчування, і напівфабрикатів для швидкого приготування їжі. Для налагодження такого виробництва потрібні передові технології і великі ринки збуту. Також дуже важливою є пізнаваність і популярність продукції. Саме у виробництві концентратів, напоїв і кондитерських виробів працюють найбільші ТНК світу — Nestle (Швейцарія), Unilever (Велика Британія, Нідерланди), PepsiCo, Coca-Cola, Mars, Mondelez International (США). Чимало відомих фірм працюють також у пивоварінні, виробництві алкогольних напоїв і тютюнової продукції. Глобальний ринок цих товарів досягає сотень мільярдів доларів.

Практикуймо

Опрацюйте текст параграфа. Поясніть особливості розміщення молочної промисловості з урахуванням кліматичних, економічних та історичних факторів.

Практикуймо

Розгляньте роль ТНК харчової промисловості у глобалізації економіки. Які позитивні і негативні наслідки їх діяльності можна виділити для національних економік різних країн? Як присутність транснаціональних корпорацій впливає на конкурентоспроможність української продукції на світовому ринку?

3. Виробництво харчових продуктів в Україні

Разом із сільським господарством харчова промисловість створює третину ВВП України, що свідчить про високий продовольчий потенціал держави. Виробництво харчових продуктів є привабливою сферою для іноземних інвестицій. На українському ринку вже працює кілька ТНК та десятки менших компаній.

Тривалий час харчова промисловість України працювала в умовах великого ринку збуту колишнього СРСР. За перші роки незалежності галузь втратила багато ринків збуту через відсутність сучасних пакувальних матеріалів та певну упередженість до української продукції через аварію на Чорнобильській АЕС. Тому окремі виробництва пережили суттєвий спад (цукрова, м'ясна, плодоовочева), інші отримали шанс для розвитку (олійна, кондитерська).

У найпотужнішій колись цукровій промисловості відбулися суттєві зміни. Із майже двохсот підприємств залишилося працювати не більше п'ятдесяти. Найбільше скорочення виробництва відбулося на сході і півдні України. Хоча провідними виробниками цукру залишилися Вінницька і Черкаська області, найбільшим в Україні став

Практикуймо

Розгляньте вплив виробництва харчових продуктів на довкілля в Україні. Які екологічні виклики стоять перед харчовою промисловістю та які заходи можна впровадити для сталого розвитку галузі?

Радехівський цукровий завод (мал. 138) і поєднані з ним заводи Тернопільської області.

Великі підприємства олійної промисловості функціонують у районах вирощування соняшнику — Дніпро, Запоріжжя, Полтава. Нові виробництва виникають поблизу морських портів (Миколаївська, Одеська області) або в західних областях України. Тут для виробництва олії можна комбінувати різні види сировини (ріпак, сою, соняшник).

Мал. 138. Радехівський цукровий завод

Практикуймо

Розробіть пропозиції для підвищення доданої вартості української харчової продукції у світі, використовуючи приклад олії. Як саме переробка і фасування можуть вплинути на виручку?

У борошномельній, хлібопекарській, макаронній індустрії великі комбінати розташовані переважно в зонах великих агломерацій (Київ, Одеса, Харків, Дніпро, Вінниця, Львів). Вони поєднуються із сотнями невеликих виробників, які розташовані по всій Україні.

Виробництво кондитерських виробів, безалкогольних напоїв і соків стало привабливим для великих міжнародних компаній, які конкурують із національними виробниками. Заводи фірми «Рошен» працюють у Києві і Вінниці, АВК — у Дніпрі, «Нестле Україна» є власником фабрики «Світоч» у Львові, а «Монделіс Україна» — Тростянецької шоколадної фабрики в Сумській області. Кондитерські фабрики є також у Харкові, Житомирі, Черкасах, Дубні та інших містах України.

Смак безалкогольних напоїв і пива залежить від якості артезіанських вод, які використовують для їх виробництва. Тому спостерігаємо концентрацію таких підприємств вздовж долини Дніпра, від Києва до Запоріжжя, або в західних областях України, особливо у Передкарпатті і Закарпатті. Великі пивоварні і заводи з виробництва безалкогольних напоїв є в Київській агломерації («Оболонь», «Кока-кола»), у Запоріжжі, Львові, Харкові, Чернігові; розлив мінеральних вод відомих брендів — у Миргороді, Моршині, Трускавці, Сваляві.

Практикуймо

Проаналізуйте природні умови, які сприяють формуванню мінеральних вод відомих брендів. Обговоріть, як виробництво мінеральних вод впливає на економіку регіонів і які соціальні переваги воно дає місцевому населенню. Які перспективи має українська індустрія у світовому контексті?

Виробництво натуральних соків і концентратів донедавна було зосереджене на півдні країни: Миколаївська область, Одеська область, Херсонська область. Великими також є обсяги виробництва у м. Калинівка Вінницької області та в Городку Львівської області. Повсюдно розвинена плодоовочева промисловість, яка виробляє консервовані, заморожені і сушені овочі, чипси та іншу продукцію (Торчин, Канів, Золотоноша, Радивилів, Дніпро).

Молочна промисловість виробляє свіжі і кисломолочні продукти, масло, сир, сухе і згущене молоко. Великими центрами молочної промисловості є Яготин, Біла Церква, Тернопіль, Радивилів, Первомайськ (Миколаївська область), Тульчин, Канів, Шостка, Полтава. За вартістю продукції молочна промисловість поступається м'ясній, яка виробляє як охолоджене м'ясо, так і великий асортимент ковбасних і копчених виробів і м'ясних консервів. Великі м'ясокомбінати працюють у Харківській і Дніпровській агломераціях, у Кропивницькому, Кременчуку, Глобиному (Полтавська область), Житомирі. Десятки і сотні малих молочних і м'ясних підприємств працюють у всіх регіонах України.

Більшість харчових виробництв в Україні не лише задовольняють потреби населення, але дають продукцію на експорт. Україна є важливим експортером олії, цукру, кондитерських виробів, окремих м'ясних і молочних продуктів, морозива, заморожених ягід і фруктових концентратів. Сировинна база дозволяє збільшити обсяги виробництва харчової промисловості в разі та стати одним зі світових виробників й отримувати більшу додану вартість.

Практикуймо

На контурній карті України позначте основні регіони розвитку цукрової, олійної, молочної, м'ясної та кондитерської промисловості. Обґрунтуйте розміщення цих галузей, враховуючи природні, економічні та історичні фактори.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/srERgLCp> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Виробництво харчових продуктів».

Підсумовуємо

Сучасна харчова індустрія з'явилася лише в кінці XIX ст. Сировинний і споживчий чинники впливають на розміщення харчових виробництв.

Виробництво харчових продуктів представлено найбільшою кількістю підприємств. Найбільші з них використовують сучасні передові технології та стали світовими брендами.

Україна має високий продовольчий потенціал та потребує інвестицій. Наша держава є важливим експортером багатьох видів харчових продуктів.

ПОВТОРИМО

ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНИЙ БАЛАНС — це співвідношення між видобутком і виробництвом різних видів палива та енергії та їх споживанням

2024

■ вугілля ■ нафта ■ природний газ
■ АЕС ■ ГЕС та інші відновлювані джерела

СТРУКТУРА МЕТАЛУРГІЙНОГО ВИРОБНИЦТВА

чорна металургія

- повний цикл
- неповний цикл
- переробна металургія

кольорова металургія

- металургія важких металів
- металургія легких металів

ЧИННИКИ:

- сировинний;
- транспортний (сталь);
- паливно-енергетичний (алюміній, титан, магній);
- споживчий (переробка металопродукту).

ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКА

теплова (ТЕС)

гідравлічна (ГЕС)

атомна (АЕС)

відновлювальна (ВЕС, ВЕС, ГеоТЕС та інші)

ХІМІЧНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

ОСНОВНА ХІМІЯ

ХІМІЯ ОРГАНІЧНОГО СИНТЕЗУ

ІНШІ ГАЛУЗІ

ЧИННИКИ:

- сировинний (калійні добрива, сода);
- споживчий (кислоти);
- паливно-енергетичний (азотні добрива).

КРАЇНИ З НАЙБІЛЬШИМ ВИРОБНИЦТВОМ

СТАЛІ

- Китай
- Індія
- Японія
- США
- Росія

АЛЮМІНІЮ

- Китай
- Індія
- Росія
- Канада
- ОАЕ

ТИТАНУ

- Китай
- Японія
- Росія

ЧОРНОВОЇ МІДІ

- Чилі
- ДР Конго
- Перу
- Індонезія
- Казахстан
- Монголія

ОЧИЩЕНОЇ МІДІ І СПЛАВІВ

- Китай
- США
- Австралія
- Росія
- Індія
- Польща

ІНШІХ МЕТАЛІВ

- свинцю — Китай
- олова — країни Пд.-Сх. Азії
- цинку — Китай
- Австралія
- Перу
- Індія
- США
- Мексика

МАШИНОБУДУВАННЯ І МЕТАЛООБРОБКА

загальне

транспортне

складне і точне

ЧИННИКИ:

- науковий (кваліфіковані трудові ресурси);
- сировинний (орієнтація на метал);
- споживчий.

ХАРЧОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ

Чинники:

- сировинний;
- споживчий.

КРАЇНИ З НАЙБІЛЬШИМ ВИРОБНИЦТВОМ

ВЕРСТАТІВ

- Китай
- США
- Японія
- Німеччина

АВТОМОБІЛІВ

- Китай
- США
- Японія
- Німеччина
- Мексика

ЕЛЕКТРОМОБІЛІВ

- Китай
- США
- Німеччина
- Південна Корея
- Франція

СУДЕН

- Китай
- Японія
- Південна Корея

ЛІТАКІВ

- США
- Канада
- Бразилія

ЛЕГКА ПРОМИСЛОВІСТЬ

текстильна

трикотажна

швейна

шкіряна

хутряна

взуттєва

галантерейна

ЧИННИКИ:

- сировинний;
- споживчий;
- працересурсний.

КРАЇНИ З НАЙБІЛЬШИМ ВИРОБНИЦТВОМ

ЦУКРУ

- Бразилія
- Індія
- Китай
- США
- Росія
- країни ЄС

ОЛІЇ

- пальмової — Індонезія
- оливкової — Іспанія
- із сої та ріпаку — Китай
- соняшникової — Україна
- Малайзія
- Італія
- США
- Росія
- Туреччина
- Канада
- Аргентина

ТЕМА 4. ПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВ ТРЕТИННОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ

§ 25

Транспорт

Ви дізнаєтеся:

- про роль транспортної системи у світовому господарстві;
- особливості використання різних видів транспорту у світі;
- про транспортну систему України.

1. Значення транспорту у світовому господарстві

Роль транспорту у сучасному світі важко переоцінити. Завдяки стрімкому розвитку транспорту стала можливою міжнародна торгівля, туризм, міграції людей. Сучасний транспорт дає можливість постачати споживчі товари по всьому світу. Міжнародний туризм став доступним для майже півтора мільярда людей і є опорою економіки для десятків країн світу. Для багатьох країн транспортні послуги складають суттєву частку національної економіки.

Практикуймо

Уявіть, що ви працюєте логістом у міжнародній компанії. Ваше завдання — організувати перевезення смартфонів із Китаю до покупців у європейських державах. Опишіть маршрут, яким ви скористаєтеся, види транспорту і логістичні рішення, які ви оберете, щоб це було вигідно та швидко.

2. Види транспорту

Сучасні перевезення здійснюють наземними, водними та повітряним (або авіаційним) видами транспорту. Основними наземними видами є залізничний, автомобільний і трубопровідний транспорт. Водними — морський і річковий (мал. 139).

За технологічним принципом роботи виділяють транспорт на паливних двигунах (внутрішнього згоряння, дизельних та реактивних), електродвигунах, живій силі тяглових тварин (гузовий).

За спеціалізацією виділяють *пасажирський* і *вантажний* транспорт, за рівнем обслуговування — *індивідуальний* і *громадський*. За географією надання послуг — *локальний*, *регіональний*, *між-регіональний* і *міжнародний*.

Мал. 139. Основні види транспорту

Чинниками, що визначають розвиток і співвідношення різних видів транспорту, є географічне положення, характер перевезень, рівень розвитку технологій. Загальний рівень розвитку та економічного благополуччя країни, географія попиту на світових ринках теж є чинниками розвитку транспорту.

Географічне положення визначає умови для прокладання транспортних шляхів. Континентальні держави більше покладаються на наземні види транспорту, а ті, що мають вихід до узбережжя, — на морський. Рівнинний рельєф сприяє прокладанню густої мережі залізниць та автошляхів, гірський — звужує такі можливості.

Характер вантажів і перевезень визначає економічну доцільність різних видів транспорту. Наприклад, великі обсяги руди та зерна на великі відстані перевозять потягами та суховантажними суднами, рідкі вантажі — цистернами, танкерами або трубопроводами. На короткі відстані і менші за обсягом вантажі ефективніше перевозити автомобілями. Пасажирські перевезення мають у пріоритеті швидкість і комфорт, що обумовлює переважання автомобільного та авіаційного транспорту.

Морський транспорт нині є провідним за обсягом вантажо-перевезень у світі. Він є незамінним для трансконтинентальних вантажних сполучень і відіграє ключову роль у глобальній торгівлі. Головними перевагами морського транспорту є низька вартість, надійність та можливості перевозити великі обсяги вантажу.

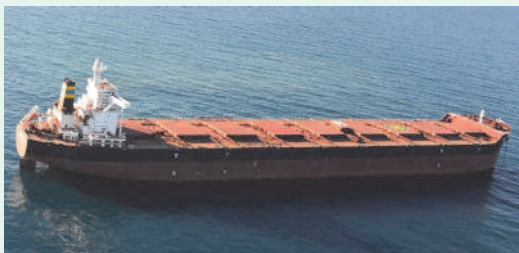
Практикуймо

Спрогнозуйте подальші напрямки розвитку транспорту та створення нових видів транспорту.

Пізнаймо більше

На сьогодні виділяють кілька спеціалізованих типів морських суден. Насипні суховантажні судна (балкери) використовують для транспортування руд, вугілля, зерна і т. п.; наливні (танкери) — для рідких вантажів, зокрема нафти, скрапленого газу, кислот (мал. 140). Існують спеціалізовані судна для перевезення автомобілів, худоби, заморожених вантажів (рефрижератори). Особливу роль у сучасних перевезеннях відіграють контейнеровози. За допомогою уніфікованого обладнання контейнери можна швидко перевантажувати з одного виду транспорту на інший, забезпечуючи неперервність логістичного потоку.

Мал. 140. Суховантажне та наливне судна

Мал. 141. Основні напрямки морських вантажних сполучень світу

Активне використання морського транспорту притаманне усім країнам, що мають вихід до моря. Найбільш інтенсивними морські вантажні сполучення є між портами Північної Америки і Східної та Південно-Східної Азії, Америки та Європи (мал. 141). Саме між цими регіонами проходять ключові морські

торгові магістралі. З десяти найбільших за обсягами контейнерних перевезень портів світу, які є **хабами** (транспортні вузли), шість припадає на Китай. У Європі «контейнерними воротами» виступають порти Роттердам у Нідерландах та Антверпен у Бельгії, у США — Лос-Анджелес / Лонг-Біч.

Суховантажні перевезення сполучають райони видобутку мінеральної сировини та виробництва агропродукції із районами їх переробки. Найбільшими суховантажними портами є Гедленд у Австралії, Роттердам у Нідерландах, Циндао в Китаї, Новий Орлеан у США, Сантос у Бразилії, Ванкувер у Канаді. У танкерних перевезеннях важливу роль також відіграють порти Південно-Західної Азії — Ель-Фуджайра (ОАЕ), Рас-Таннура (Саудівська Аравія), Басра (Ірак), а також Галвестон та Х'юстон (США).

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/btfEMLfI> або за QR-кодом, проаналізуйте таблицю «Найбільші контейнерні порти світу» та вкажіть, у якій частині світу їх найбільше.

У перевезенні пасажирів морський транспорт сьогодні відіграє незначну роль. Пасажирські перевезення морем здійснюються поромами або круїзними лайнерами. Найбільше круїзних ліній є в Карибському та Середземному морях.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/ZtfEN61J> або за QR-кодом та ознайомтеся із переліком країн-лідерів за розміром торгового флоту за сумарною тоннажністю, а також дізнайтеся, чому першими є «країни зручного прапора».

Практикуймо

Попрацюйте із картою. Ваше завдання — доставити нафту із Басри (Ірак) до порту Лос-Анджелес (США). Через які моря, протоки та океани пройде судно? Яким видом судна ви скористаєтеся?

Різновидом водного транспорту є **річковий**. У низці країн великі річки й озера є зручними транспортними артеріями. Відомими прикладами є судноплавство на Дунаї, Рейні, Янцзи, Хуанхе, Міссісіпі, Міссурі та Великих озерах. На річках і озерах здійснюють поромні та круїзні перевезення.

Якщо для перевезення вантажів беззаперечним лідером є морський транспорт, то у глобальних пасажиропотоках переважає **авіаційний**.

У сучасному світі сформувалися великі глобальні і менші регіональні аеропорти-хаби, в яких перетинаються десятки і сотні міжнародних маршрутів. За кількістю провідних аеропортів лідирує США. Тут же розташовано найбільший за річним обігом пасажирів аеропорт Гартсфілд-Джексон Атланта. Окрім значних обсягів міжнародних авіаційних перевезень, у США важливими є і внутрішні перевезення.

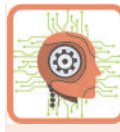
Одним із ключових хабів є Міжнародний аеропорт Дубай (DXB), що сполучає Європу та Азію (мал. 142). ОАЕ вдало поєднують вигідне географічне положення, високий рівень технологій, концентрацію капіталу, а також дружні стосунки з більшістю країн світу. Подібну роль відіграє й аеропорт Стамбула. Аеропорти Японії, Китаю та Індії є воротами східно- та південноазійського регіонів.

Мал. 142. Міжнародний аеропорт Дубай

Поряд із міжрегіональними сполученнями, все більших обсягів набувають авіаційні перевезення на середні та навіть малі дистанції. У Європі нині переважають дешеві авіакомпанії, так звані лоукостери. Наприклад, ірландська RyanAir, угорська WizzAir.

Авіаційні вантажні перевезення теж активно розвиваються. Їх вартість унеможливорює ефективну конкуренцію з морським сполученням. Авіація незамінна для цінних вантажів, таких, що потребують швидкої доставки. Зокрема, авіаційні перевезення широко використовують для міжнародного поштового сполучення.

Що каже штучний інтелект?

Яким буде космічний транспорт майбутнього?

Практикуймо

Уявіть, що країна готується приймати учасників та гостей великих спортивних змагань, і потрібно розробити універсальний транспортний хаб, який з'єднає аеропорт, залізничний вокзал, метро / міський транспорт, вантажний термінал, стоянки електрокарів, велосипедів, автобусів. Змодельуйте просторову модель (план, схему) транспортного хабу. Позначте ключові зони та сполучення, напрямки руху пасажирів і вантажів, зони безпеки й зони очікування. Обґрунтуйте переваги такої конфігурації.

Залізничний транспорт зробив доступними масштабні перевезення вглиб континентів. Його розвиток відіграв вирішальну роль у промисловому піднесенні Європи, освоєнні та економічному розвитку глибинних районів материків.

Нині залізниці використовують для доставки вантажів на великі відстані, а також для локального та регіонального перевезення пасажирів. Порівняно з іншими видами, залізничний транспорт дешевший, проте програє у гнучкості автомобільному.

Практикуймо

Проведіть дослідження. У майбутньому Україна планує інтегруватися в трансконтинентальний залізничний коридор із Китаю в ЄС. Запропонуйте план дій.

Таблиця 9

Країни світу з найбільшою щільністю залізниць

	КРАЇНА	Щільність мережі, км/тис. км ²
1	Швейцарія	128.8
2	Чехія	120.6
3	Бельгія	118.9
4	Німеччина	108.4
5	Люксембург	104.8
6	Угорщина	79.9
7	Словаччина	74.1
8	Нідерланди	73.2
9	Велика Британія	67.7
10	Австрія	66.5

Найбільшу протяжність залізниць мають країни з великою площею території. П'ятірку лідерів складають США, Китай, Росія, Індія та Канада, тоді як за щільністю залізничної мережі беззаперечне лідерство належить країнам Європи (табл. 9). Україна обіймає в цьому переліку шістнадцяту сходинку.

Частка електрифікованих залізниць є одним із важливих показників розвитку цього виду транспорту. Вони мають багато переваг. Країнами-лідерами за показником протяжності електрифікованих залізниць є Китай, Франція, Японія, Республіка Корея, Німеччина та Італія.

Залізничний транспорт являє собою альтернативу морському і має особливо велике значення для долаття великих континентальних просторів. Саме тому, найбільш розвиненими є залізничні мережі Євразії та Америки. Важливу роль у функціонуванні великих за охопленням залізниць відіграють вузлові хаби, через які спрямовують і перенаправляють вантажі. У Європі до таких належать Париж (Франція), Цюрих (Швейцарія), Берлін (Німеччина), Стамбул (Туреччина), в Азії — Урумчі, Сіань (Китай), Алмати (Казахстан), Москва (Росія), в Америці — Скагвей і Чикаго (США).

Особливо стрімкого розвитку у ХХ ст. зазнав **автомобільний** транспорт. Головною перевагою автомобільного транспорту є його гнучкість і зручність для індивідуального використання; основною недоліком — відносно висока вартість.

За показником загальної довжини автомобільних доріг виділяються великі за площею країни світу — Індія, США, Китай, Бразилія. Найщільнішу їх мережу мають дрібні та острівні держави та деякі більші за площею країни Європи й Азії.

Автомобільні сполучення вбудовані у глобальні логістичні системи, коли великі партії вантажів перевозять залізничним або водним видами транспорту, а до місць споживання менші партії доставляють автомобілями.

Трубопровідний транспорт має особливе значення для транспортування рідких і газоподібних речовин. Виділяють нафто-, газо- та продуктопроводи. Найдовшими трубопроводами є газопроводи «Схід — Захід» у Китаї, Ямал — Європа з Росії через Білорусь до Польщі та Німеччини (не працює), Транссахарський з Нігерії до Алжиру. Хоча більшість трубопроводів простягаються на великі відстані

континентами, є й підводні магістралі. Відомими є Транс-середземноморський газопровід з Тунісу до Італії, мережа підводних газопроводів в акваторії Північного, Чорного та Норвезького морів і Мексиканської затоки.

Практикуймо

Використовуючи додаткові джерела інформації, охарактеризуйте основні переваги й недоліки різних видів транспорту. Заповніть таблицю «Структура сучасного транспорту та його характеристики».

Вид транспорту	Особливості		Сфера використання
	переваги	недоліки	

3. Транспортна система України

В Україні вдало поєднуються всі види транспорту. Україна має статус транзитної країни. Історично тут проходили меридіональні та широтні торгові шляхи — «із варяг у греки» та «Великий шовковий шлях». Починаючи з першої половини 90-х років минулого століття, в Україні реалізовується проєкт TRACECA. Він передбачає організацію транспортної мережі між країнами ЄС та азійськими регіонами. Територією України будуть проходити чотири з десяти коридорів.

Через реальну загрозу з боку Російської Федерації роль транзитних трубопроводів суттєво знизилася.

Робота в групі

Проведіть мінідискусію «Переваги й недоліки транзитності транспортної системи України».

Група 1. Доводить, що транзитне розташування — це перевага України.

Група 2. Вказує на обмеження та ризики, пов'язані з транзитною функцією.

Пізнаймо більше

Розвитку міжнародного туризму в Україні значно сприяла наявність міжнародного аеропорту, збудованого у 2012 р. у Львові (мал. 143). Саме сюди авіаційними рейсами влітку 2021 р. було доправлено понад 100 тис. туристів із Саудівської Аравії та інших країн Аравійського півострова. Це сприяло поповненню місцевої і державної скарбниці.

Мал. 143. Міжнародний аеропорт «Львів» імені Данила Галицького

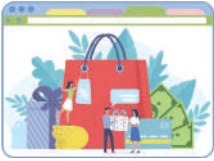
Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/arB6aGwJ> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Транспорт».

Підсумовуємо

Географічне положення, характер перевезень, рівень розвитку технологій є основними чинниками, які визначають розвиток різних видів транспорту. Кожний вид транспорту має власні переваги й недоліки.

Україна має статус транзитної країни. Розвинуті всі види транспорту. Транспортну мережу нашої країни долучають до коридорів між країнами Європи та Азії.

Ви дізнаєтеся:

- яке значення має торгівля для економіки країни;
- про зовнішню торгівлю та її основні показники;
- як влаштований світовий ринок товарів та його інфраструктура;
- про сучасні тенденції розвитку торгівлі в Україні.

1. Значення торгівлі в сучасному світі та її форми

Торгівля є однією із ключових сфер економічної діяльності в сучасній економіці. Вона стимулює виробництво товарів та надання послуг, визначаючи спрямування та обсяги реалізації на внутрішніх та зовнішніх ринках.

Торгівля — це обмін товарами і послугами з використанням грошей як умовного еквівалента вартості.

Характер торговельних відносин є різним. Перш за все, розрізняють торгівлю *товарами* та *послугами*. У торгівлі товарами виділяють *оптову* та *роздрібну* торгівлю. Перша — це продаж великих партій продукції, як правило, за дещо нижчими (оптовими) цінами. Оптові операції передбачають подальший продаж товару покупцем у роздріб. Роздрібна торгівля — це продаж дрібних партій товару, переважно для безпосереднього використання покупцем. Роздрібні ціни зазвичай вищі за оптові.

За географічним масштабом операцій і роздрібних мереж виділяють локальну, регіональну, національну, міжнародну та глобальну торгівлю. Прикладами локальної торгівлі є маленькі місцеві магазини, ринки тощо; регіональної — збутові мережі дрібних та середніх фермерських господарств; національної — великі роздрібні мережі, що працюють у межах однієї країни; міжнародної — мережі магазинів одягу та побутових товарів; глобальної — компанія Walmart, яка працює на ринках 23 країн Америки, Африки та Азії, онлайн-торгівля.

Практикуймо

Складіть порівняльну таблицю: у чому відмінності між локальним магазином і глобальною мережею супермаркетів за критеріями: асортимент, ціна, логістика, вплив на громаду?

2. Основні показники зовнішньої торгівлі

В економічній науці розрізняють внутрішню та зовнішню торгівлю (табл. 10). Зовнішня торгівля визначає роль та місце країни у міжнародному поділі праці і є одним із основних джерел зовнішніх грошових надходжень держави. За спрямуванням вона поділяється на експорт та імпорт. **Експортом** називають торговельні операції з

продажу товарів, вироблених у країні, та послуги за кордон, а **імпортом** — відповідно ті, що купують іноземні товари для продажу на внутрішньому ринку. Різниця між сукупною вартістю експорту та імпорту — це **торговельний баланс або сальдо зовнішньої торгівлі**.

Таблиця 10

Найбільші країни-експортери та імпортери товарів
(за даними СОТ, 2024 р.)

▼		▼	
КРАЇНА		Обсяг експорту, \$ млрд	
1	▶ Китай	3 511	
2	▶ США	3 051	
3	▶ Німеччина	2 104	
4	▶ Велика Британія	1 109	
5	▶ Франція	1 052	
6	▶ Нідерланди	950	
7	▶ Японія	948	
8	▶ Індія	825	
9	▶ Італія	794	
10	▶ Сінгапур	778	

▼		▼	
КРАЇНА		Обсяг імпорту, \$ млрд	
1	▶ США	3 376	
2	▶ Китай	2 707	
3	▶ Німеччина	1 571	
4	▶ Індія	915	
5	▶ Японія	898	
6	▶ Франція	829	
7	▶ Велика Британія	822	
8	▶ Республіка Корея	738	
9	▶ Нідерланди	713	
10	▶ Італія	698	

Зовнішня торгівля більшості європейських держав спочатку була спрямована на збільшення експорту та скорочення імпорту — таким чином держави прагнули нагромаджувати багатство. Проте згодом прийшло розуміння, що багатство нації полягає в можливості купувати товари і послуги, а не в грошах. Тому з XIX ст. популярним став принцип збалансованого експорту та імпорту в рамках політики вільної торгівлі.

Інтереси споживачів та виробників часто не співпадають. Покупці прагнуть отримувати найкращі товари за найнижчими цінами. При цьому, якщо такі товари виробляють за кордоном, їх імпорт зменшує доходи вітчизняних виробників. Тому часто уряди держав практикують політику захисту національних виробників за рахунок *мита* — податку на іноземний товар, що перетинає державний кордон. Таким чином, імпортні товари стають дорожчими.

Практикуймо

У таблиці 10 наведено країни-лідери за сумарним обсягом експортних та імпортних операцій. Проаналізуйте дані цієї таблиці.

Великий обсяг експортних операцій свідчить про економічну силу держави, адже він дає значні грошові надходження і збільшує можливості як для імпорту товарів, так і для інвестицій у внутрішнє виробництво. Проте, якщо експорт становить велику частину ВВП країни, вона стає залежною від зовнішніх ринків. Тоді скорочення зовнішнього попиту може поставити під загрозу економічну безпеку країни.

3. Світовий ринок товарів та його інфраструктура

Чинники, що впливають на територіальну концентрацію торговельної діяльності, пов'язані зі *споживачем* (ринком збуту) та *інфраструктурою*, що забезпечує зв'язок між виробником та споживачем. Загалом, просторова організація торгівлі в сучасному світі стає все менш територіальною і переходить у віртуальний формат. Чітку прив'язку до споживача має роздрібна реалізація продовольчої продукції та товарів першої необхідності, частково — промислових товарів широкого вжитку. Хоча навіть у цих сферах використання онлайн-платформ стає все більш популярним.

Практикуймо

Поміркуйте, чи буде в майбутньому повний перехід торгівлі у віртуальний формат.

Аргументуйте свою думку, розглядаючи переваги та недоліки віртуальної торгівлі для різних типів товарів.

Великі оптові операції здійснюють переважно за допомогою посередників, тому поширення оптової, а особливо міжнародної торгівлі визначається поширенням її інфраструктури. Інфраструктура світового ринку товарів об'єднує дилерські та збутові мережі, торговельні представництва, спеціалізовані виставки та ярмарки, а також товарні біржі — майданчики, де укладають особливо крупні оптові угоди.

Компанії-виробники, виходячи на ринок країни, відкривають там офіс-представництво і розбудовують дилерську мережу, через яку організовують постачання продукції на локальний рівень. При цьому важливим елементом є *маркетинг* — вивчення особливостей конкретного ринку для кращого просування товарів.

Спеціалізовані виставки та ярмарки проводять з метою продемонструвати останні новинки та найвигідніші пропозиції щодо тих чи тих товарів або послуг. Прикладами можуть бути Mobile World Congress у Барселоні (найвпливовіша виставка досягнень у сфері мобільних технологій), Франкфуртський книжковий ярмарок, міжнародна автомобільна виставка IAA Mobility в Мюнхені та ін. (мал. 144).

Mobile World Congress
у Барселоні

Франкфуртський
книжковий ярмарок

Міжнародна
автомобільна виставка
IAA Mobility в Мюнхені

Мал. 144. Спеціалізовані виставки та ярмарки

Якщо виставки та ярмарки є місцем укладання угод для товарів переробної промисловості, то товарні біржі організовують операції з товарами первинного сектора — мінеральною, сільськогосподарською, лісопромисловою та іншою сировиною. Найбільшими міжнародними товарними біржами є Чиказька, Інтерконтинентальна (Атланта), Лондонська, Токійська, Шанхайська, Нью-Йоркська, Паризька (мал. 145).

Мал. 145. Найбільші товарні біржі світу

4. Зовнішня торгівля України

Сучасні тенденції розвитку торгівлі в Україні відповідають загальносвітовим трендам. В останні десятиріччя Україна досягла значного прогресу щодо інтеграції у світове господарство, вийшла на ринки багатьох країн світу та відкрила власний ринок для іноземних виробників. Важливим кроком стало приєднання до Світової організації торгівлі (СОТ) у 2008 р.

Пізнаймо більше

Світова організація торгівлі (СОТ) є провідною у сфері зовнішніх економічних зв'язків, членами якої є 164 учасники, частка яких становить понад 96% обсягів світової торгівлі. Членство в СОТ стало обов'язковою умовою для будь-якої країни, що прагне інтегруватися у світове господарство. Штаб-квартира СОТ розміщується у Женеві (Швейцарія) (мал. 146).

16 травня 2008 р. Україна стала 152-м офіційним членом СОТ.

Мал. 146. Штаб-квартира Світової організації торгівлі в Женеві

Попри повномасштабне вторгнення, в Україні продовжують відбуватися міжнародні виставки АГРО (сільське господарство), Kyiv Build Ukraine (будівельна індустрія), Нафто-Газ Експо (видобувна промисловість), InterCHARM (індустрія краси) та інші. Активно розвиваються вітчизняні та міжнародні торговельні мережі: «АТБ-Маркет», «Сільпо-Фуд», «Аврора», «Фора», Rozetka, Novus, Metro Cash & Carry Україна (мал. 147). Компанія Rozetka стала піонером в Україні у сфері електронної торгівлі електронікою, що згодом переросла в перший загальнонаціональний майданчик (маркетплейс), через який реалізують свої товари тисячі постачальників в Україні.

Мал. 147. Вітчизняні та міжнародні торговельні мережі

Практикуймо

1. Проведіть опитування, де найчастіше купують продукти ваші друзі та знайомі.
2. Побудуйте діаграму результатів.
3. Зробіть висновок: які форми торгівлі найпопулярніші у вашій місцевості?

Робота в групі

Оцініть стан закладів торгівлі у вашій місцевості. Зверніть увагу на їхню кількість, асортимент товарів, якість обслуговування, зручність розташування, санітарний стан тощо. Запропонуйте ідеї для покращення роботи цих закладів. Виконайте звіт за планом та оформте у вигляді таблиці.

План	Оцінка стану закладів торгівлі
1. Опис поточного стану закладів торгівлі.	
2. Виявлення проблем.	
3. Пропозиції щодо покращення.	
4. Візуальне оформлення (карта, плакат).	
5. Висновок. Які зміни найважливіші для мешканців? Як ці пропозиції можуть поліпшити життя громади?	

Зовнішня торгівля відіграє важливу роль в українській економіці. Починаючи з перших років незалежності, промисловість була орієнтована на експорт. Поступово на світові ринки виходять товари харчової промисловості. У супермаркетах країн Європи можна знайти продукцію українських компаній «Оболонь», Roshen та ін.

Загальний обсяг товарного експорту з України у 2024 р. становив понад \$ 41 млрд, що дорівнювало близько 22% ВВП. Імпорт — понад 70 млрд. Наразі Україна є імпортером з торговельним дефіцитом. Така ситуація склалася через окупацію українських територій, руйнування промисловості та порушення логістичних шляхів.

Основою експорту на сьогодні є зерно та інша сільськогосподарська сировина, продовольчі товари, мінеральна сировина, чорні метали, кабельна продукція. Імпортується широкий спектр товарів, серед яких найбільший обсяг у вартісному вимірі припадає на машини, устаткування, а також паливні і мастильні матеріали. Найбільшими торговими партнерами України є країни ЄС (майже 60% експорту та понад 50% імпорту), Китай (5,8% експорту та 20,5% імпорту) та Туреччина (5,3% та 6% відповідно). Також важливими партнерами виступають Індія, Велика Британія, США. Українська аграрна продукція експортується також у країни Африки, зокрема до Єгипту, Тунісу, Марокко, Ефіопії, Лівії та Мозамбіку. Внаслідок російської військової агресії припинився товарообіг між Україною та РФ, яка до 2014 року була найбільшим торговельним партнером України.

Практикуймо

1. На основі тексту параграфа, додаткових джерел інформації та аналізу тематичних карт знайдіть основні товари експорту та імпорту України. Заповніть таблицю. Зробіть короткий висновок.

Напрямок торгівлі	Основні товари	Країни-партнери
Експорт		
Імпорт		

2. Напишіть коротке есе «Чи може Україна перетворитися з сировинного експортера на країну високотехнологічного експорту?». Використайте приклади з тексту та власні ідеї. Запропонуйте план покращення інфраструктури української зовнішньої торгівлі, щоб збільшити частку на світових ринках. Врахуйте транспортні коридори, розвиток торговельних представництв, участь у виставках, використання онлайн-торгівлі.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/TrB6dYPm> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Торгівля».

Підсумовуємо

Торгівля — ключовий елемент економіки як світу, так і України. Вона забезпечує обмін ресурсами, технологіями та сприяє розвитку міжнародних відносин.

Основними показниками зовнішньої торгівлі є обсяг і структура експорту й імпорту, зовнішньоторговельний баланс.

У світовій торгівлі важливу роль відіграють транспорт, митна політика, міжнародні організації.

Основою експорту на сьогодні в Україні є зерно та інша сільськогосподарська сировина, продовольчі товари, мінеральна сировина, чорні метали.

Ви дізнаєтеся:

- що таке туризм та про історію його становлення;
- які є види туризму;
- про чинники, які впливають на розвиток туризму;
- про основні туристичні регіони світу;
- про регіони України, привабливі для розвитку туризму.

1. Туризм та історія його становлення

Туризм — це тимчасові переміщення людей, не пов'язані зі зміною місця проживання чи трудовою діяльністю. Туристичні подорожі здійснюються задля відпочинку, розваг або із пізнавальною метою.

Масовий туризм є доволі молодим явищем. Історичні приклади пізнавальних подорожей відомі ще з часів античності та середньовіччя. Подорожі як розвага стали масовим явищем лише наприкінці ХХ ст. Цьому сприяло загальне зростання добробуту людей. Нині туризм перетворився на один із провідних напрямків сфери послуг. Для багатьох країн він є важливим джерелом національного доходу. В умовах деіндустріалізації туристична галузь дає велику кількість робочих місць і дозволяє розвивати дрібний приватний бізнес.

Практикуймо

Розробіть проєкт туристичного кластера свого населеного пункту / своєї територіальної громади. Зверніть увагу на оригінальну назву, ключову ідею (у чому родзинка території? на чому базуватиметься туризм — природа, історія, традиції, події, люди тощо?), основні атракції, цільову аудиторію, інфраструктуру та послуги, соціально-економічний ефект. Складіть туристичну мапу та слоган.

2. Види і форми туризму

Сучасний туризм має багато **видів і форм**. За характером місця подорожі розрізняють *внутрішній* та *зовнішній (міжнародний)* туризм. За останні пів століття міжнародний туризм перетворився на масову індустрію й одну з рушійних сил глобалізації.

За основними функціями туризм можна поділити на три великі групи: *рекреаційний*, *пізнавальний* та *діловий* (мал. 148). Часто подорожі поєднують одразу кілька функцій. Популярними формами рекреації є пляжний, пішохідний, зелений

► Рекреаційний	● Розважальний
	● Оздоровчий
	● Спортивний
► Пізнавальний	● Природо-пізнавальний
	● Історико-культурний
► Діловий	● Подієвий
	● Заохочувальний

Мал. 148. Види і форми туризму за основними функціями

туризм. Найбільш поширеним напрямком оздоровчого туризму є курортно-лікувальний. Спортивний туризм включає гірськолижний, заняття водними видами спорту, спелеотуризм, велосипедний, кінний туризм та альпінізм.

В останні десятиліття все більш популярними стають різноманітні екстремальні види відпочинку — стрибки з парашутом та дельта-планеризм, скелелазіння без страховки, рафтинг, космічний, антарктичний туризм, подорожі на виживання та ін.

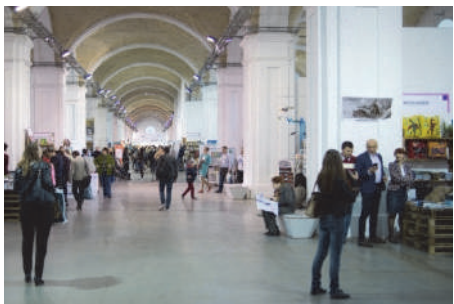
Природопізнавальні мандрівки передбачають відвідування видатних пам'яток природи, національних парків, цікавих ландшафтів. Часто їх відносять до категорії екологічного туризму.

Історико-культурний туризм спрямований на ознайомлення з архітектурою, історичною та етнографічною спадщиною, діяльністю видатних людей тощо (мал. 149). Метою подорожі можуть бути історичні міста або селища, музеї, історичні та етнографічні фестивалі тощо.

Діловий туризм пов'язаний із організацією та відвідуванням бізнес-подій — зустрічей, корпоративних заходів, спеціалізованих виставок, ярмарків тощо (мал. 150). Окремим напрямком є так званий заохочувальний туризм, коли подорож використовується як винагорода для працівників за продуктивну працю або для партнерів за вигідну співпрацю. Міжнародні події проводять у спеціалізованих виставкових комплексах, здатних приймати та обслуговувати значну кількість відвідувачів.

Мал. 149. Ознайомлення з архітектурою, історичною та етнографічною спадщиною

Мал. 150. Міжнародний фестиваль літератури і мистецтва «Книжковий Арсенал» у Києві

Практикуймо

Установіть відповідність між видами туризму та їх прикладом.

1 Природопізнавальний	А Споглядання пінгвінів в антарктичних оазах
2 Історико-культурний	Б Прогулянка пішими маршрутами Сколівських Бескидів
3 Діловий	В Відпочинок на березі Адріатичного моря
4 Заохочувальний	Г Участь у міжнародному книжковому ярмарку в Турині
5 пляжний	Д Подарунок-подорож до Парижа для топменеджера
6 Екстремальний	Е Поїздка на фестиваль традиційного одягу в Косові

3. Чинники, які впливають на розвиток туризму

На розвиток туризму впливає низка чинників, які поділяють на три великі групи: *ресурсні, соціально-економічні та політичні*.

Ресурсні чинники полягають у наявності в певній місцевості природно-рекреаційних та історико-культурних атракцій, що приваблюють відвідувачів. Природно-рекреаційні ресурси — це поєднання кліматичних і ландшафтних умов, що сприяють відпочинку та оздоровленню, наявність відомих геологічних чи геоморфологічних пам'яток, водних об'єктів, рідкісних представників флори або фауни, мальовничих краєвидів. Першочергове значення мають морські та океанічні узбережжя в умовах теплого та жаркого клімату, де можливий пляжний відпочинок.

Практикуймо

Використовуючи інтернет-ресурси, знайдіть інформацію про пляжний відпочинок у різних кліматичних поясах. Назвіть п'ять локацій за схемою: назва країни, популярний пляжний курорт, море або океан, сезон найкращого відпочинку.

На другому місці за популярністю після морських та океанічних курортів є гори. Гірські ландшафти поєднують низку різноманітних атракцій та можливостей для відпочинку. Передусім у горах розвивають гірськолижний, бальнеологічний, пішохідний, велосипедний, сільський та екологічний туризм. Найбільшою всесвітньою популярністю користуються гірські хребти Гімалаїв, Анд, Скелястих гір, Альп. Вершини Джомолунгма (Китай–Непал), Кіліманджаро (Танзанія), Фудзіяма (Японія), Деналі (Мак-Кінлі) (США), Маттерхорн (Італія–Швейцарія) (мал. 151) щороку збирають сотні тисяч відвідувачів біля своїх підніж. Інші природно-рекреаційні ресурси включають річки, озера, джерела мінеральних вод, об'єкти природно-заповідного фонду.

Мал. 151. Гора Маттерхорн — «король» альпійських вершин

Історико-культурні ресурси пов'язані із цивілізаційною спадщиною і представлені пам'ятками архітектури, мистецтва, історії та традиційної культури народів світу.

Пізнаймо більше

У рамках міжнародної неурядової ініціативи «Сім нових чудес світу» методом опитування громадської думки було визначено сім найпопулярніших створених людиною пам'яток — статую Христа Спасителя в Ріо-де-Жанейро (Бразилія), античний амфітеатр Колізей у Римі, Велику китайську стіну, місто давніх інків Мачу Пікчу в Перу, скельне місто Петра у

Йорданії, палацовий комплекс Тадж-Махал у Агрі (Індія), піраміду Кукулькана в давньому місті Чичен-Іца в Мексиці. Також до провідних світових об'єктів, які приваблюють туристів, можна віднести піраміду Хеопса в Єгипті, давньогрецький архітектурний комплекс Акрополя в Афінах, храмовий комплекс Ангкор-Ват у Камбоджі та ін.

Соціально-економічні чинники включають загальний рівень розвитку країни чи регіону, транспортну доступність, рівень розвитку туристичної інфраструктури — готелів, закладів громадського харчування, фірм, що надають екскурсійні послуги. Загальний рівень розвитку території впливає на рівень безпеки та комфорту під час перебування в країні. В окремих випадках високий рівень соціально-економічного розвитку створює додаткові стимули для відвідування — шопінг, лікування у провідних клініках, освітній туризм. І навпаки, навіть за наявності великої кількості природних атракцій чи історичних пам'яток низький рівень розвитку сфери гостинності та загалом несприятливе соціально-економічне середовище виступають чинниками, що обмежують кількість відвідин.

Обмежуючий вплив можуть мати *політичні чинники* — гарячі або тліючі конфлікти, соціальні протиріччя, міжетнічна ворожнеча.

Наприклад, туристична перлина Іспанії — Барселона — періодично стає епіцентром масових протестів і навіть вуличних заворушень через періодичну активізацію каталонського сепаратистського руху. Тривалий конфлікт і тліюча міжетнічна напруженість обмежують потенціал розвитку туризму в Боснії та Герцеговині. Релігійні протиріччя між шиїтською та сунітською гілками ісламу обмежують потенціал взаємного обміну туристами між Саудівською Аравією та Іраном. Російське повномасштабне вторгнення в Україну майже знищило міжнародний туризм у нашій державі.

Своєрідним природно-політичним чинником стала пандемія COVID-19. Масова захворюваність у поєднанні із карантинною політикою урядів більшості держав світу поставила міжнародну туристичну галузь на «паузу». У 2020–2021 рр. кількість міжнародних мандрівок скоротилася на понад 70%.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/3rB6JKsl> або за QR-кодом і здійсніть віртуальну екскурсію в один із туристичних районів / кластерів. Перегляньте відео «ТОП 50 • Найкрасивіші місця світу». Що вас найбільше вразило?

Практикуймо

На контурну карту світу нанесіть десять туристичних об'єктів, які ви б хотіли відвідати. Покласифікуйте їх. Створіть легенду до карти.

4. Основні туристичні регіони світу

Розвиток туризму у країнах та регіонах світу нерівномірний. Всесвітня туристична організація (UNWTO) виділяє п'ять основних

туристичних регіонів у світі — Європейський, Американський, Близькосхідний, Азійсько-Тихоокеанський, Африканський.

Хоча міжнародний туризм стає все більш доступним для широкого загалу, досі зберігається значна нерівність між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються. Так, із населенням менше 9% від загальносвітового на Європу припадає майже 45% усіх подорожуючих. У Американському та Азійсько-Тихоокеанському регіонах це співвідношення виглядає більш збалансовано, проте варто пам'ятати, що вони об'єднують як високорозвинені країни (США, Канаду, Японію, Австралію та Нову Зеландію), так і доволі бідні країни.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/GtfEBMOP> або за QR-кодом та ознайомтесь із часткою регіонів у світових туристичних потоках і країнами-лідерами приймаючого туризму.

В останні роки завдяки зростанню загального добробуту істотно збільшилася кількість подорожуючих з Китаю.

Розвиток туризму за країнами та регіонами світу є нерівномірним. За даними ВТО, перед початком пандемії COVID-19, найбільша частка туристичних відвідин припадала на країни Європи — майже половина всіх подорожуючих. Понад чверть мандрівок спрямовувалися до країн Азійсько-Тихоокеанського регіону, понад 14% — до країн Америки, трохи менше 5% — Близького Сходу та майже стільки ж до Африканського регіону. Схоже співвідношення між регіонами можна побачити і щодо країн походження туристів. Зі значним відривом лідирують Європа та Азійсько-Тихоокеанський регіон. Саме в Європі знаходяться шість із десяти найбільш відвідуваних країн світу — Франція, Іспанія, Італія, Німеччина, Велика Британія та Греція. Найбільш відвідуваними містами у 2024 р. стали Бангкок, Стамбул, Лондон, Гонконг, Мекка, Анталія, Дубай, Макао, Париж і Куала-Лумпур.

5. Туризм в Україні

Україна має значний потенціал для розвитку індустрії туризму. Багаті природно-рекреаційні ресурси, передусім Чорноморського та Азовського узбережжя, гірські країни Українських Карпат і Криму, лісові ландшафти українського Полісся доповнюються розмаїтою історико-культурною спадщиною, що включає пам'ятки античних міст-полісів на півдні (Ольвія, Херсонес), Давньої Русі на півночі (Київ, Чернігів), козацької доби на право- та лівобережжі Дніпра (Чигирин, Батурин), замкові перлини на заході (Хотин, Кам'янець-Подільський, Золочів, Підгірці, Олесько). Впродовж першого десятиріччя після здобуття незалежності туризм в Україні переживав складні часи. Загальне падіння добробуту, знищені за радянської доби традиції гостинності, відсутність сучасної інфраструктури,

ізолюваність від міжнародного простору не давали повною мірою розкрити український туристичний потенціал. З початку 2000-х рр. у сфері гостинності почалося поступове пожвавлення. Зростає попит на внутрішньому ринку. Відчутний поштовх для модернізації туристичної інфраструктури дало проведення спільно з Польщею чемпіонату Європи з футболу у 2012 р.

Стратегія розвитку туризму та курортів України до 2026 р. серед пріоритетів визначає розвиток туристичних кластерів (від англ. cluster — гроно, пучок, скупчення). На сьогодні в Україні вже сформовані і діють кластери Подільсько-Буковинський (довкола міст Чернівці, Хотин, Кам'янець-Подільський), «Гоголівські місця Полтавщини» (об'єднує Полтавську, Шишацьку, Диканську та Миргородську територіальні громади), кластер агроекотуризму «Оберіг» (селище Гриців, Хмельницька область) та ін. До початку російської окупації одним із найбільш перспективних вважався кластер «Південне туристичне кільце», що об'єднував 12 міст Одеської, Миколаївської та Херсонської областей та Автономної Республіки Крим. Перспективним районом для формування туристичних кластерів є Українські Карпати. До початку пандемії COVID-19, яка серйозно спотворила географію туристичних потоків в Україні, регіонами-лідерами за обсягами як в'їзного зарубіжного, так і внутрішнього туризму були м. Київ, Львівська, Івано-Франківська та Одеська області.

Серйозний удар по розвитку туризму в Україні завдала російська військова агресія. Водночас, незважаючи на безпекові виклики, у центральних та західних регіонах поступово адаптується до реалій військового стану і розвивається сфера гостинності, орієнтована на внутрішнього українського споживача.

Практикуймо

Запропонуйте ідею невеликого туристичного маршруту на 1–2 дні в межах України. Оберіть регіон / місто, оберіть кілька локацій, опишіть цільову аудиторію, визначте тип транспорту, варіант харчування та проживання (при потребі).

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/0rB6kywf> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Поедняйте об'єкти Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Україні з їх зображенням».

Підсумовуємо

Пізнавальні подорожі відомі ще з часів античності та середньовіччя, проте масовий туризм є доволі молодим явищем.

На розвиток туризму впливає низка чинників — ресурсні, соціально-економічні та політичні.

Розвиток туризму за країнами та регіонами світу нерівномірний.

В Україні є потужні ресурсні, соціально-економічні чинники для ведення як внутрішнього, так і міжнародного туризму, проте розвитку туризму завдала удару російська військова агресія.

Ви дізнаєтеся:

- про значення ділових і фінансових послуг у сучасному світі;
- про розташування світових фінансових центрів та країни-офшори;
- про місце України на світовому ринку фінансових послуг.

1. Значення ділових і фінансових послуг та їх види

Сучасна економіка є надзвичайно динамічною. Величезна кількість виробників перебувають у постійній взаємодії з ринками, на яких продають свої товари і послуги. Економічна діяльність відбувається в умовах постійної конкуренції та змушена враховувати державні законодавчі обмеження. Будь-які виробничі зміни вимагають залучення додаткового капіталу. Усе це обумовлює роль ділових і фінансових послуг, які дозволяють привести складні економічні процеси в рух.

Серед усього розмаїття **видів** ділових послуг можна виділити *маркетингові дослідження, рекламу, консалтинг, юридичне забезпечення, аудит, HR-послуги (або рекрутинг), логістику, операційне забезпечення*.

Маркетингові послуги передбачають дослідження ринків збуту продукції, виявлення потреб споживачів, оцінку конкуренції. Елементом маркетингової стратегії є формування *рекламної* кампанії.

Мал. 152. Офіс консалтингової компанії Accenture (Бостон, США)

Одним із напрямків, у якому великі фірми потребують професійної консультації, є приведення бухгалтерської звітності до вимог національного законодавства. У таких випадках звертаються до

Практикуймо

Розгляньте таку ситуацію. Невелика компанія з виробництва спортивного одягу стикнулася з падінням попиту через вихід на ринок великого конкурента. Керівництво вирішило оновити продукцію та популяризувати її через соціальні мережі. Подумайте, які ділові послуги їм знадобляться, де знайти для цього додаткове фінансування, які ризики слід врахувати.

Часто великі компанії потребують зміни управлінської стратегії, переосмислення пріоритетів розвитку, підходів до управління капіталом та фінансовими активами. У таких випадках на допомогу приходять *консалтингові* компанії, що детально вивчають діяльність фірми-клієнта і пропонують індивідуальну стратегію для бізнес-зростання (мал. 152).

спеціалізованих фірм, що надають *аудиторські послуги* — внутрішню перевірку фінансової та бухгалтерської звітності з гарантією, що вона відповідатиме законодавчим вимогам.

Практикуймо

На ринку аудиторських послуг всесвітньо відомою є так звана «велика четвірка» британських аудиторських фірм — Doloitte, KPMG, Price Waterhouse Coopes та Ernst & Young. Знайдіть в інтернеті інформацію про їх діяльність та з'ясуйте, які вимоги висувуються для молодих фахівців для прийому до них на роботу.

Для більшості транснаціональних корпорацій актуальною проблемою є підбір персоналу. Функції з підбору персоналу надають спеціальні *HR-компанії* (з англійської Human Resource — «людський ресурс»).

У сучасних умовах, замість традиційного рекрутингу, багато компаній вдаються до *аутсорсингу* — замовлення послуг в індивідуальних виконавців.

Великі виробники товарів потребують ефективної системи доставки продукції на ринки. Розвиток транспорту, складського господарства, а також сучасні мережеві та комунікаційні технології створили умови, за яких у виробників та постачальників є широкий вибір можливостей. Великим попитом користуються послуги з *логістики* — оптимізації транспортно-складських ланцюгів постачання товарів з метою мінімізації витрат та ризиків і максимізації швидкості доставки. Відомими логістичними корпораціями на світовому ринку є DHL (США–Німеччина), FedEx (мал. 153) та UPS (США), Kuehne + Nagel (Німеччина), CEVA Logistics (Франція), Nippon Express (Японія).

Практикуймо

Поясніть, які фінансові наслідки (позитивні і негативні) може мати перехід на аутсорсинг з точки зору податків та адміністративних витрат.

Мал. 153. Американська транснаціональна логістична компанія

Що каже штучний інтелект?

Якою я уявляю сучасну логістичну компанію майбутнього? Опишіть технології, швидкість, автоматизацію та інше.

2. Фінансові послуги

Окрему категорію послуг, що забезпечують функціонування бізнесу, складають фінансові послуги, пов'язані з управлінням грошовими потоками. Основними видами фінансових послуг є *банківські, кредитні, інвестиційні та страхові*.

Головними завданнями *банківських установ* є зберігання приватних, корпоративних і державних коштів, проведення розрахун-

кових операцій, а також може бути управління активами. З цією метою банки можуть надавати інші види фінансових послуг — кредитні, інвестиційні та страхові. На початку 2000-х років міжнародна банківська діяльність міцно асоціювалася із США та Європою. Сьогодні перші чотири із десяти найбільших міжнародних банків належать Китаю.

Великим джерелом прибутку більшості банківських установ є *кредитні послуги* — надання фінансових позик під відсоток. Банки та інші фінансові установи надають також *інвестиційні послуги*. Вони полягають у тому, що інвестиційні компанії допомагають своїм клієнтам вкладати заощаджені кошти в акції та цінні папери. Інвестиційні послуги надають великі банки або спеціалізовані компанії з управління активами. Беззаперечне лідерство в цій царині досі зберігається за США.

Банки та страхові компанії надають *страхові послуги*. Страхування охоплює широкий спектр послуг, починаючи від індивідуального страхування життя і здоров'я до гарантування від фінансових втрат внаслідок непередбачуваних подій, таких як війни, стихійні лиха, пандемії тощо. На ринку страхових послуг домінують компанії з Німеччини, США, Китаю, Франції, Великої Британії та Японії.

Міжнародні фінансові послуги надає мережа світових фінансових центрів. Такими центрами є міста, де сконцентровані штаб-квартири найбільших банків і фінансових корпорацій. У цих містах функціонують великі міжнародні фондові біржі — торговельні майданчики, на яких здійснюються основні фінансові операції. Найбільшими біржовими центрами в Північній Америці є Нью-Йорк і Торонто, в Азії — Токіо, Шанхай, Гонконг і Мумбаї, у Європі — Лондон, Париж, Франкфурт-на-Майні, Цюрих.

Практикуймо

Проаналізуйте причини, які сприяли тому, що найбільші міжнародні банки змістилися із США та Європи до Китаю у XXI столітті.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/Br0Hscx2> або за QR-кодом і перегляньте інформацію про найбільші товарні та фондові біржі. В яких країнах вони зосереджені?

Традиційні осередки міжнародної фінансово-інвестиційної діяльності відчують все більшу конкуренцію з боку нових центрів у Східній та Південно-Східній Азії (Шанхай, Гонконг, Пекін, Шеньчжень, Сінгапур, Гуанчжоу) та на Близькому Сході (Дубай).

Для багатьох розвинених постіндустріальних країн типовою характеристикою їх участі в міжнародному поділі праці є їхній статус як «країни-експортера капіталу». *Країнами-інвесторами* є високорозвинені держави Північної Америки, Західної Європи та Східної Азії.

Окрему категорію становлять так звані *країни-офшори*. Ці країни оперують іноземним капіталом, що в сотні разів перевищує їхні власні

економічні спроможності. Головною особливістю офшорних країн є ліберальне законодавство, що не обкладає фінансові операції великими податками і не вимагає звітності про походження та подальший рух коштів.

Найчастіше фінансовими офшорами є дрібні острівні території — Кайманові, Британські Віргінські, Бермудські, Сейшельські, Багамські острови, острів Мен. Також до офшорів відносять Кіпр, Панаму та Беліз. Серед розвинених економік Заходу офшором вважалася Швейцарія, яка до 2018 р. дотримувалася принципу банківської таємниці. Нині Швейцарія долучилася до міжнародних правил контролю над походженням капіталу.

Практикуймо

Порівняйте Швейцарію, яка тривалий час зберігала банківську таємницю, з острівними офшорами, наприклад, із Сейшельськими островами. Чим відрізняються моделі офшорної діяльності в цих країнах? Який із підходів — повна конфіденційність чи регульована прозорість — є більш стійким у сучасних умовах міжнародного фінансового контролю?

3. Україна на світовому ринку фінансових послуг

Україна на світовому ринку фінансових послуг відіграє незначну роль. Лише в останні два десятиріччя український бізнес розпочав нагромадження власного капіталу. Через нестабільність економіки та вітчизняне законодавство значна частка українського капіталу перебуває в тіні й управляється через офшорні країни. Країною-лідером за обсягами іноземних інвестицій в Україну є Кіпр.

Вітчизняний ринок фінансових послуг, незважаючи на політичні та економічні кризи, показав достатню стійкість. Хоча три найбільші українські фінансові установи — Приватбанк, Ощадбанк та Укрексімбанк — знаходяться у власності держави, існує широка мережа приватних банків.

Фінансові установи в Україні зосереджені у столичному регіоні. Фактично всі провідні банки мають офіційні адреси головних офісів у Києві. Єдиним винятком є Приватбанк, у якому значна частина управлінських функцій сконцентрована у Дніпрі.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/Lr0Hs01A> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Ділові та фінансові послуги».

Підсумовуємо

Ділові та фінансові послуги приводять у рух складні економічні процеси. Основними видами фінансових послуг є банківські, кредитні, інвестиційні та страхові.

Найбільші фінансові центри розташовані в Європі, Північній Америці, Південній і Південно-Східній Азії.

Вітчизняний ринок фінансових послуг перебуває на стадії становлення. Переважна більшість фінансових установ України розміщені у столиці. Ділова та фінансова сфера в Україні переживає складні часи, що спричинено повномасштабним російським вторгненням.

Ви дізнаєтеся:

- про роль науки в розвитку сучасного суспільства;
- про організацію науково-дослідницької діяльності у світі;
- як географія впливає на розвиток IT-сектора;
- про науку та IT-індустрію в Україні.

1. Наука та її роль у суспільному поступі людства

Роль науки в суспільному розвитку важко переоцінити. Саме завдяки науковим відкриттям та їх застосуванню людина змогла забезпечити себе потужними знаряддями праці. Завдяки науці вдалося забезпечити велику кількість населення продовольством, перемогти епідемічні хвороби, суттєво подовжити тривалість і якість життя. Науково-технічні досягнення дозволили опанувати океани, повітряний простір, прокласти залізниці через малозаселені глибинні території. Всі блага сучасної цивілізації — безпека, добробут і комфорт — є результатом науково-технічної революції.

Наука — це сфера діяльності, спрямована на створення знання про світ.

Спочатку наукою займалися ентузіасти, які мали інтерес та кошти для проведення досліджень. У часи середньовіччя наукові знання та освіта були пов'язані з монастирями. Згодом університети стали світськими. З XIX ст. в Європі формуються спочатку професійні гуртки за інтересами, які отримують державну підтримку і перетворюються на наукові товариства й академії наук. Саме тоді у Великій Британії було засновано Королівське географічне товариство (мал. 154), що стало першою у світі офіційною професійною спілкою географів.

Уже у XX ст. наука стала потужною сферою економічної діяльності та локомотивом технологічного прогресу.

Практикуймо

Поясніть, чому саме в Західній цивілізації, а не в інших частинах світу, відбувся вибух наукового розвитку. Охарактеризуйте географічні, історичні, економічні та культурні чинники, що сприяли цьому.

Мал. 154. Головний офіс Королівського географічного товариства (Кенсінгтон, Лондон)

Наукові дослідження поділяють на *фундаментальні* та *прикладні*. Фундаментальна наука орієнтована на пізнання оточуючого світу та виявлення законів і закономірностей його існування із пізнавальною метою. Прикладні дослідження ставлять за мету вирішення конкретних практичних завдань.

Значну частину наукових досліджень проводять при університетах. Другим типом наукових установ є спеціалізовані інститути, де працюють цілі колективи підготовлених і вузькоспеціалізованих дослідників. Окремою категорією є науково-дослідні центри при великих приватних компаніях.

Практикуймо

У ХХІ столітті наука перетворилася на рушійну силу економіки та технологій. Як ви вважаєте, які географічні напрямки наукових досліджень є найбільш важливими сьогодні? Обґрунтуйте свою відповідь 2–3 прикладами.

2. Географія науково-дослідницької діяльності у світі

Найбільшими осередками здійснення наукових досліджень є університети. Десятка передових університетів світу включає Оксфордський університет (Велика Британія), Массачусетський технологічний інститут (США) (мал. 155), Гарвардський та Принстонський університети (США), Кембриджський університет (Велика Британія) (мал. 156), Стенфордський університет (США), Каліфорнійський технологічний інститут (США), Каліфорнійський університет Берклі (США), Імперський коледж Лондона (Велика Британія), Єльський університет (США).

Мал. 155. Массачусетський технологічний інститут (США)

Мал. 156. Кембриджський університет (Велика Британія)

Серед провідних університетів світу виділяються Федеральна вища технічна школа Цюриха (Швейцарія), Університет Сінхуа (Китай), Пекінський університет (Китай), Національний університет Сінгапуру, Мюнхенський технічний університет (Німеччина), Токійський університет (Японія) та ін.

Практикуймо

Уявіть, що один із десятки провідних університетів світу вирішив відкрити філію в Україні. У якому українському місті було б найдоцільніше створити такий заклад? Які переваги має це місто (освітні, географічні, інфраструктурні)? Чи вплинуло б це на розвиток науки, технологій та освіти в регіоні?

Важливим показником, що визначає розміщення науково-дослідної діяльності, є сукупні витрати країни на дану сферу. За абсолютним обсягом фінансування світовими лідерами є США, Японія та Німеччина, тоді як за відносною часткою витрат на науково-дослідну діяльність у структурі ВВП держави на перші місця виходять Ізраїль, Республіка Корея та США.

Порівняно новою формою просторової організації науково-дослідної діяльності є створення *технопарків* та *технополісів* — районів високої концентрації науково-дослідних центрів у поєднанні з експериментальними малосерійними та масовими виробництвами, що можуть тестувати і запускати на ринок технологічні новинки і швидко модифікувати виробництво.

Технопарками називають територіально цілісний науково-інноваційний комплекс, що поєднує організації та підприємства, що охоплюють повний цикл інноваційної діяльності — від продукування ідей і науково-технічних проєктів до випуску кінцевої продукції на їх основі. Технополісами, у свою чергу, є технопарки, що охоплюють ціле місто, причому інноваційна діяльність стає головною його функцією, навколо якої організовується весь міський простір. Прикладами технополісів є Кремнієва долина (США), Цукуба (Японія), Електронне місто (Індія) та ін.

Окремим видом технопарків є *наукові парки* — компактні території з високою концентрацією дослідницької інфраструктури — навчальних закладів, лабораторій, експериментальних виробництв. Першими науковими парками стали Стенфордський дослідницький парк у Каліфорнії, Парк дослідницького трикутника в Північній Кароліні (США), Софія-Антиполіс на Лазуровому узбережжі Франції (мал. 157).

Практикуймо

Використовуючи інтернет-ресурси, пошукайте інформацію про те, чим відрізняється технопарк від технополісу. Поясніть вислів «Технопарк — це «інкубатор ідей», а технополіс — «місто майбутнього».

Кремнієва долина
(США)

Софія-Антиполіс
(Франція)

Стенфордський
дослідницький парк
у Каліфорнії (США)

Мал. 157. Наукові і технопарки світу

Сучасні наукові парки можуть бути як універсальні, так і мати спеціалізацію — мікробіологія, медицина та фармацевтика, ІТ, інженерія, природничі науки тощо.

Пізнаймо більше

Кремнієва долина (США) — найвідоміший технологічний парк у світі, в якому працюють компанії з виробництва комп'ютерів, їх компонентів і програмного забезпечення. Там є такі гіганти, як Apple, Google, Meta. Назва походить від хімічного елемента — кремнію, що використовують у мікросхемах.

3. Комп'ютерне програмування та ІТ-індустрії

Особливим напрямком діяльності є *комп'ютерне програмування та ІТ-індустрія* (від англ. *information technology* — «інформаційна технологія»). Бурхливий розвиток ІТ-сектора розпочався внаслідок так званої цифрової революції — технологічного переходу від механічних та аналогових технологій зберігання та обміну інформацією до цифрових. Особливістю цифрового світу є цифровий код, що регулює роботу приладів. Розробка цих кодів — програмного забезпечення — перетворилася на окремий сегмент технологій і рішень, що нині і складають кістяк ІТ-індустрії.

ІТ-індустрія охоплює велику кількість країн світу. На сьогоднішню ліву частку ІТ-сектора належить кільком десяткам провідних світових корпорацій. Більшість міжнародних ІТ-компаній походять зі США. Якщо ще кілька десятиріч тому наступні сходинок після США займали Японія та країни Європи, то сьогодні це компанії із Республіки Корея, Тайваню та Китаю.

Що каже штучний інтелект?

ІТ через 50 років: можливі сценарії та тренди.

ДПА / НМТ

Оберіть правильну відповідь. Корпорація X у Німеччині відмовилася від утримання ІТ-підрозділу й передала виконання цієї роботи одній із компаній в Індії. Цей приклад послуг підтверджує, що в Індії: (вищий рівень розвитку економіки, менші витрати на оплату праці, більший попит на такі послуги, нижчий рівень зайнятості населення).

Головним чинником тяжіння ІТ-індустрії є наявність інфраструктури зв'язку та умови комфортного проживання й роботи для спеціалістів, а також пільгового оподаткування для корпорацій. Саме тому багато ІТ-компаній обирають для розміщення держави з високим індексом людського розвитку, наприклад, скандинавські країни.

4. Наука та ІТ-індустрія в Україні

В Україні функціонує ціла мережа науково-дослідних інститутів у рамках Національної академії наук України та близько 150 університетів. Україна відома суттєвими досягненнями світового рівня у сфері фізики твердих металів, аеродинаміки, аграрних технологій та ін. Найбільшими центрами наукової та освітньої діяльності є Київ (мал. 158), Харків, Львів, Одеса, Дніпро.

Мал. 158. Головна будівля Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В Україні актуальна стратегія заохочення фахівців-програмістів для розвитку спеціалізованих **ІТ-кластерів**. Фактично розвиток стимулювання ІТ-класифікації зводиться до програм міського розвитку та облаштування інфраструктури офісних центрів з доступною орендною платою та коворкінгів — просторів, де самозайняті працівники з мінімальними витратами можуть працювати як індивідуально, так і в командах. При цьому важливим компонентом є забезпечення бездоганним мережевим зв'язком. Схожі заходи працюють і для розвитку ширших сфер інновацій і технологічного розвитку. Найбільшими ІТ-компаніями, що працюють на ринку України, є EPAM, SoftServe, GlobalLogic Ukraine, Ajax Systems та ін.

Територіально, найбільший рівень концентрації ІТ-послуг спостерігається в Києві, Львові та Івано-Франківську. У зв'язку з повномасштабним вторгненням відбулася міграція ІТ-спеціалістів зі східних та центральних областей України в безпечніші західні регіони.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/ptfENx0G> або за QR-кодом та ознайомтеся з найбільшими за кількістю працівників ІТ-компаніями в Україні та переліком регіонів-лідерів за кількістю зайнятих у науково-дослідній сфері.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/FrB6ldKr> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Наука та ІТ-індустрія».

Підсумовуємо

Наука і ІТ-індустрія відіграють ключову роль у розвитку сучасного світу. У багатьох країнах світу створюються технополіси, наукові парки. Просторова організація науки й технологій визначається рівнем розвитку інфраструктури, кадрів і глобальними зв'язками. ІТ-індустрія є однією з найбільш динамічних у світі.

Україна також має потужні наукові осередки та розвиває ІТ-сферу, яка активно виходить на міжнародний рівень.

ПОВТОРИМО

ТУРИЗМ

внутрішній

зовнішній
(міжнародний)

ВИДИ І ФОРМИ ТУРИЗМУ ЗА ОСНОВНИМИ ФУНКЦІЯМИ

відпочинковий
(рекреаційний)

- ▶ розважальний
- ▶ оздоровчий
- ▶ спортивний

пізнавальний

- ▶ природопізнавальний
- ▶ історико-культурний

діловий

- ▶ подієвий
- ▶ заохочувальний

ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ

- ресурсні
- соціально-економічні
- політичні

ОСНОВНІ ТУРИСТИЧНІ РЕГІОНИ СВІТУ

(за *всесвітньою туристичною
організацією (UNWTO)*)

- Європейський
- Американський
- Близькосхідний
- Азійсько-Тихоокеанський
- Африканський

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

фундаментальні

прикладні

ПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

- ▶ технопарки
- ▶ технополіси
- ▶ наукові парки

ЗА СПОСОБОМ ПЕРЕМІЩЕННЯ

• наземний
(сухопутний)

автомобільний
залізничний
трубопровідний

• водний

морський
річковий

• повітряний

авіаційний

ЗА СПЕЦІАЛІЗАЦІЄЮ

• пасажирський

• вантажний

ЗА РІВНЕМ ОБСЛУГОВУВАННЯ

• індивідуальний

• громадський

ЗА ГЕОГРАФІЄЮ НАДАННЯ ПОСЛУГ

• локальний

• регіональний

• міжрегіональний

• міжнародний

ВИДИ ТРАНСПОРТУ

ТОРГІВЛЯ

товарами

послугами

оптова

роздрібна

ТОРГОВЕЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ

експорт

імпорт

ТОРГОВЕЛЬНИЙ БАЛАНС

(сальдо зовнішньої
торгівлі)

=

ЕКСПОРТ – ІМПОРТ

КЛАСИФІКАЦІЯ ТОРГІВЛІ за географічним масштабом операцій і роздрібних мереж

локальна

регіональна

національна

міжнародна

глобальна

СВІТОВА ОРГАНІЗАЦІЯ
ТОРГІВЛІ (СОТ)
вступ України у 2008 р.

Розділ

III

РЕГІОНИ І КРАЇНИ

Географія для життя

ТЕМА 1. РЕГІОНИ СВІТУ

§ 30

Регіони і субрегіони світу. Геополітична карта світу

Ви дізнаєтеся:

- про поділ світу на регіони;
- що таке геополітична карта світу;
- про місце і роль України у світі.

1. Регіони і субрегіони світу

Пізнаючи світ навколо себе, ми прагнемо поділити оточуючий простір на окреслені частини — ареали, райони, країни, регіони. Нам це потрібно, щоб у своїй уяві ми могли впорядкувати все різноманіття ландшафтів, народів і культур, відмежувати «власний» простір від «чужого». **Регіоном** називають окрему частину земної поверхні з визначеними межами, що відрізняється від оточення спільними фізико-географічними та/або геокультурними особливостями. Регіони можуть бути великими і малими. Часто говорять про фізико-географічні, історичні або етнографічні регіони як частини країни.

Водночас, групи сусідніх країн у межах континенту або його частини також об'єднують у великі **макрорегіони**. Кожен великий регіон можуть поділяти на дрібніші складові — **субрегіони**.

В античний час перші спроби регіонального поділу відомого світу спиралися на інтуїтивне відчуття іношості культур Заходу і Сходу. У середні віки умовна межа між Європою («Заходом») та Азією («Сходом») асоціювалася із межею християнського світу. Так само умовною в давнину була культурна межа між Азією та Африкою («землею афрів/іфрів» — берберських племен, що населяли північ Африканського континенту). У II ст. н. е. Клавдій Птолемей визначив Суецький перешийок та Червоне море як межу між цими регіонами. Відповідно, «Європа», «Азія» та «Африка» з'явились у свідомості європейців задовго до появи наукових знань про планету та її континенти і задовго до того, як мешканці самих цих регіонів усвідомили розмір, обриси та географічне наповнення своїх материків. Подальші географічні відкриття європейцями Америки та Океанії змусили говорити про два світи — Старий (давно відомий, що включає Європу, Азію та Африку) та Новий (нещодавно відкритий, що включає Америку та Океанію).

Практикуймо

Поясніть, у чому полягає різниця між поняттями «регіон», «макрорегіон» і «субрегіон». Наведіть приклади для кожного з них (не менше двох прикладів).

Практикуймо

Поміркуйте, чому Антарктиду зазвичай не відносять ні до Старого, ні до Нового світу.

Із розвитком знань про Землю, географи поєднали уявлення про континенти та «світи» для визначення світових макрорегіонів. У різних країнах існують дещо відмінні схеми регіонального поділу світу. Найбільш універсальною є геосхема ООН, згідно якої виділяють шість континентальних макрорегіонів: *Європу, Азію, Америку, Африку, Океанію й Антарктиду*, що, у свою чергу, складаються із менших субрегіонів (табл. 11).

Таблиця 11

Геосхема ООН (макрорегіони та субрегіони світу)

Європа	Азія	Америка	Африка	Океанія	Антаркти- да
Північна Європа	Західна Азія	Північна Америка	Північна Африка	Австралія та Нова Зеландія	
Західна Європа	Південна Азія	Центральна Америка	Східна Африка	Меланезія	
Східна Європа	Південно- Східна Азія	Карибський регіон	Західна Африка	Мікронезія	
Південна Європа	Східна Азія	Південна Америка	Центральна Африка	Полінезія	
	Центральна Азія		Південна Африка		

Практикуймо

Опрацюйте геосхему ООН (табл. 11 та карту на форзаці). Назвіть кілька країн та покажіть їх на політичній карті, що входять до кожного із субрегіонів за даною схемою. Нанесіть кольором субрегіони ООН на контурну карту світу та підпишіть найбільші країни, що до них входять.

2. Геополітична карта світу

У широкий вжиток увійшло поняття політичної карти світу. У вузькому сенсі, **політична карта світу** — це карта, що відображає взаємне розташування держав, їх кордони та столиці. У більш ширшому — це просторовий вияв усіх форм політичного життя. Політична карта світу об'єднує 248 країн і територій, з яких 193 є суверенними державами у складі ООН.

Підвидом політичної можна вважати **геополітичну карту світу**. Вона зображає поділ географічного простору на *геополітичні регіони* — великі частини суходолу або морського простору, що зазнають політичного впливу або відносяться до сфери зовнішньополітичних

інтересів впливових країн та їх союзів. Ці регіони ще називають *центрами геополітичної сили*. Як правило, поширення геополітичного впливу за межами власної території практикується державами задля гарантування власної військової та економічної безпеки, а також розширення їх ресурсної спроможності.

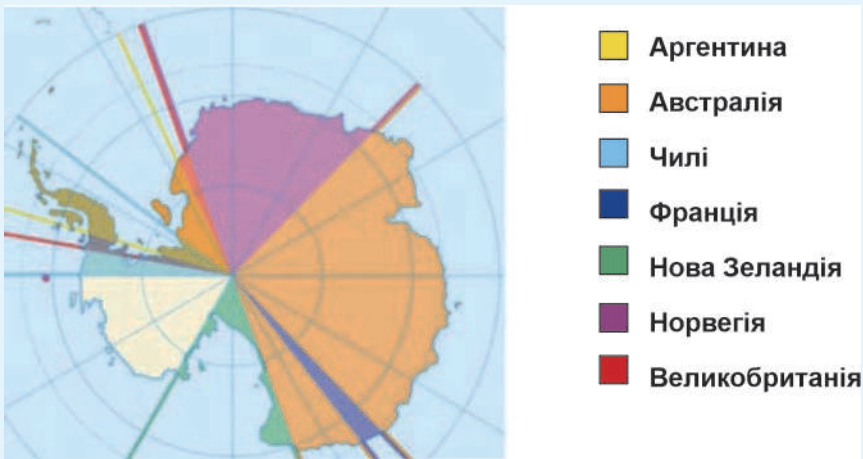
Практикуймо

1. Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/JtoSbbOB> або за QR-кодом і перегляньте відео «Антарктичний урок 6» Національного антарктичного наукового центру.

2. Чи може міжнародна діяльність і статус Антарктиди бути моделлю майбутнього для всього світу?

3. Розгляньте мал. 159 і спробуйте пояснити, чому ці країни мають територіальні претензії на Антарктиду.

Мал. 159. Територіальні претензії держав на Антарктиду

Центри геополітичної сили формуються завдяки поєднанню економічного, технологічного, ресурсного, демографічного і військового потенціалів. У сучасному світі найбільшу роль відіграє *геоекономічний потенціал*. Ємний ринок, відкритий для імпорту, значні інвестиційні ресурси, можливості виробничої кооперації суттєво підвищують вагу країни (або інтеграційного об'єднання) у світовій політиці. Саме завдяки потужній економіці на домінуючі позиції вийшли такі глобальні центри сили, як США, Європейський Союз і Китай. Не останню роль в економічних спроможностях відіграє *рівень технологічного розвитку*. Передові технології завжди генерують найбільший капітал, підвищують рівень оснащення виробництва, дають перевагу у військовій сфері.

Потужні збройні сили є ще одним важливим чинником геополітичного домінування, гарантуючи безпеку як самій країні (об'єднанню), так і регіонам, що потрапляють у поле її економічних та ресурсних інтересів.

Важливу роль відіграє й *демографічний чинник*. Саме завдяки надлишковим (і дешевим) трудовим ресурсам розпочали своє економічне зростання Китай та Індія. Більше того, значне переважання населення в цих країнах робить їх потенційно сильнішими суперниками порівняно із США та ЄС, за умови вирівнювання їх технологічних потенціалів.

Загалом, центри геополітичної сили поділяють на *глобальні* та *регіональні*. До глобальних центрів сили на сьогодні відносять США, Китай та ЄС. Загальносвітовий вплив має об'єднання БРІКС, що представляє інтереси так званого «Глобального Півдня» — країни, що розвиваються, з колоніальним минулим. Значні амбіції щодо глобального геополітичного лідерства як спадкоємиця СРСР виявляє Росія. Російський уряд фінансово підтримує диктаторські та корумповані режими по всьому світі, прагне розширити свою військову та політичну присутність у країнах Африки та Близького Сходу. Розпочавши вторгнення в Україну, Росія розв'язала безпрецедентну за жорстокістю війну у Східній Європі. Проте фактичний геоekonomічний і технологічний потенціал дозволяють їй претендувати лише на регіональне лідерство на пострадянському просторі, а у світовій геополітиці вона перетворилася на сателіта Китаю.

До регіональних центрів сили відносять Німеччину, Францію та Велику Британію в Європі, Туреччину, Саудівську Аравію та Іран на Близькому Сході, Індію в Південній Азії, Японію та Південну Корею у Східній Азії, ПАР у Південній Африці, Бразилію в Латинській Америці, Австралію в Океанії.

Що каже штучний інтелект?

Змодельуйте ситуацію, якщо у світі з'явиться новий центр сили (наприклад, об'єднана Південна Америка або Африка). Опишіть, завдяки яким чинникам це могло б статися, та його можливий вплив на міжнародну систему.

Практикуймо

1. На контурній карті світу складіть схему «Глобальні та регіональні центри сили».
2. Які регіональні центри сили можуть, на вашу думку, стати глобальними?
3. Назвіть способи впливу центрів сили на країни світу, регіону чи субрегіону. Наведіть приклади.

3. Геополітичне місце України

Місце і роль України у світі динамічно змінюється. Із периферійної держави з перехідною економікою в зоні економічного та політичного впливу Росії, Україна перетворилася на осередок глобального протистояння авторитаризму та демократії. З початком російського вторгнення у 2014 р. Україна заявила про власну суб'єктність, виборюючи право вийти із російської сфери впливу і

долучитися до європейського та євроатлантичного інтеграційних проєктів. Після повномасштабного російського вторгнення, всупереч очікуванню міжнародної спільноти, український народ кинув виклик військовій домінації Росії, і нині Україна виступає форпостом європейської безпеки. На сьогодні здатність України опиратися загарбницькій війні залежить від матеріально-технічної допомоги Європи та США. При цьому українські національні інтереси найбільше узгоджуються з геополітичними інтересами Європи. Можна впевнено стверджувати, що на сьогодні Україна змінила своє геополітичне становище і зайняла своє місце в європейському геополітичному регіоні із високим ступенем міжнародної суб'єктності.

Пізнаймо більше

Про важливе стратегічне положення України, що впливає на розподіл сил у Євразії, писав відомий американський автор *З. Бжезинський*. Ще в 1990-х рр. у своїй книзі «Велика шахівниця» він стверджував, що вхід України до євроатлантичної спільноти гарантує стійкість західного світу до загрози великих деспотичних режимів Сходу, тоді як контроль, приміром, Російської Федерації над Україною дає їй достатньо ресурсів для домінування в Європі.

Робота в групі

Аналіз геополітичної карти світу, оцінка місця України на ній.
Розподіл завдань між групами.

Група 1. Глобальні центри сили. (Визначте, які глобальні центри сили впливають на Україну. Опишіть характер цього впливу (економічний, військовий, політичний). Дайте оцінку: який із цих впливів є найбільш позитивним для України?).

Група 2. Регіональні центри сили Європи. (Покажіть на карті регіональні центри сили в Європі. Оцініть їхній вплив на Україну. Складіть таблицю «Позитивні та негативні сторони впливу» (наприклад: Німеччина — інвестиції / конкуренція; Польща — підтримка у війні / торговельні суперечності)).

Група 3. Україна як геополітичний гравець. (Визначте, чи можна вважати Україну регіональним центром сили. Обґрунтуйте свою думку, використовуючи аргументи з карти (географічне положення, транспортні шляхи, природні ресурси, військовий потенціал). Підготуйте 3–4 аргументи на користь посилення геополітичної ролі України в майбутньому. Чому Україну стали називати «щитом Європи?»).

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/lrB6cqwT> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Регіони і субрегіони світу. Геополітична карта світу».

Підсумовуємо

У світі виділяють макрорегіони, регіони і субрегіони, які відображають особливості природи, культури і розвитку країн.

Геополітична карта світу демонструє розташування основних центрів сили, які відіграють ключову роль у світовій політиці, економіці та безпеці.

Після початку війни Україна стала ключовим гравцем у глобальному протистоянні, що підкреслює її стратегічне значення у світі.

Загальна характеристика Європи

Ви дізнаєтеся:

- про особливості географічного розташування регіону;
- про різні типи країн Європи;
- про інтеграційні та дезинтеграційні процеси в Європі.

1. Географічне розташування та субрегіони Європи

Європа — частина світу, в якій сформувалася сучасна цивілізація. Починаючи з античних часів, тут набирали обрисів інститути державності, розвивалися наука та філософія, еволюціонували форми господарського розвитку. Починаючи з XV ст., європейські мореплавці прокладають морські шляхи до інших регіонів світу.

Мал. 160. Субрегіони Європи

Створивши великі колоніальні імперії, європейські країни започаткували економічну глобалізацію, сприяли розвитку та поширенню ринкової економіки. Сучасні європейці побудували політичну та економічну системи, що ставлять у пріоритет життя, гідність і добробут людини. Європейський інтеграційний проєкт слугує світовим взірцем демократії, економічного розвитку та високих соціальних стандартів.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/HrB6Ud79> або за QR-кодом і перегляньте відео, як змінювалися кордони держав у Європі.

У Європі виділяють чотири субрегіони — Північну, Південну, Західну та Східну Європу (мал. 160). На політичній карті Європи є 48 держав. Три держави — Грузія, Вірменія та Кіпр — розташовані поза природними межами Європи, але відносяться до європейського геополітичного простору.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/krB6lpil> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Країни Європи на карті».

Найбільшими за площею державами, чії території повністю знаходяться в Європі, є Україна та Франція, найменшими — Ватикан і Монако. Найбільше населення мають Німеччина, Велика Британія та Франція, найменше — Ватикан, Сан-Марино та Монако.

Практикуймо

1. Назвіть та покажіть на карті субрегіони Європи.
2. До яких субрегіонів Європи належать європейські країни, що входять до «Великої сімки»?
3. До якого субрегіону належить Україна? Які ще країни разом з нею формують цей субрегіон?

Робота в групі

Користуючись політичною картою, знайдіть країни Європи з різним типом географічного положення. Які переваги й недоліки має кожний із зазначених видів географічного положення?

I група. Приморські країни.

III група. Країни-архіпелаги.

II група. Півострівні країни.

IV група. Континентальні країни.

2. Типи країн

За останні роки Європа зазнала доволі суттєвих соціально-економічних і політичних змін.

Тип країни за рівнем розвитку визначається не лише розміром її валового продукту, але і за структурою економіки, рівнем життя населення, рівнем економічних свобод тощо. Різні міжнародні організації та аналітичні центри застосовують власні методики типізації країн.

Після розпаду СРСР та краху соціалістичної системи використовувався поділ країн Європи на розвинені країни та країни із перехідною економікою. До останньої групи увійшли колишні республіки СРСР та країни соціалістичного блоку. Завдяки успіхам європейської інтеграції, колишні середньорозвинені країни Європи (Греція, Ірландія, Іспанія, Португалія) доєдналися до групи розвинених країн. Так само, до розвинених країн відносять колишні соціалістичні республіки, що увійшли до складу Європейського Союзу (з 2004 р. — Естонію, Латвію, Литву, Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Словенію, з 2007 р. — Болгарію та Румунію, з 2013 р. — Хорватію). Решту постсоціалістичних країн, котрі не є членами ЄС, досі вважають країнами з перехідною економікою.

Шість найменших держав (Ватикан, Монако, Сан-Марино, Ліхтенштейн, Мальту та Андорру) часто називають **державами-карликами**. Вони складають окрему групу розвинених країн Європи.

Практикуймо

Уявіть, що ви працюєте економічним радником / радницею в одній із країн із перехідною економікою. Які три пріоритетні кроки ви порадите для переходу до постіндустріальної моделі розвитку? Обґрунтуйте з урахуванням прикладів інших країн Європи.

3. Інтеграційні та дезінтеграційні процеси в Європі

Політична карта будь-якого регіону завжди перебуває в русі, на ній постійно відбуваються зміни. Виділяють два види процесів на політичній карті: *інтеграцію* (або об'єднання) та *дезінтеграцію* (роз'єднання, дроблення). Ці процеси відображають динаміку політичного, економічного та соціокультурного життя. Країни об'єднуються, розпадаються, утворюють альянси та блоки.

Практикуймо

Порівняйте, які переваги та ризики мають інтеграція і дезінтеграція для держави та її громадян.

Завершення холодної війни супроводжувалося низкою дезінтеграційних процесів на сході Європи. Припинили існування СРСР, Чехословаччина, Союзна Федеративна Республіка Югославія (СФРЮ). Подальша дезінтеграція відбувалася на Балканах — Сербія і Чорногорія розпалася на дві окремі держави, пізніше зі складу Сербії вийшла Республіка Косово, що отримала лише часткове міжнародне визнання. Дезінтеграція СФРЮ супроводжувалася серією кровопролитних воєн. Найбільш демократичним став поділ Чехословаччини. Розпад СРСР відбувався порівняно мирно, проте спровоковані РФ локальні конфлікти призвели до утворення самопроголошених, невизнаних міжнародною спільнотою «республік» на території Молдови, Грузії.

Водночас, відбуваються й інтеграційні процеси. У 1990 р. об'єдналися в єдину державу Східна та Західна Німеччини (НДР та ФРН). У 1993 р. країни-учасниці Європейського Співтовариства вийшли на новий щабель співробітництва і заснували **Європейський Союз (ЄС)**, котрий, у свою чергу, пройшов ще кілька стадій розширення у 1995, 2004, 2007 та 2013 рр.

Європейська інтеграція є безпрецедентним досягненням міжнародного співробітництва не лише в Європі, але й у світі. Первинна мета об'єднання європейських країн була політичною, а саме: не допустити нових воєн у регіоні. Проте практичне втілення європейського інтеграційного проекту стало можливим завдяки наголосу на економічному розвитку та соціальному благополуччю. Злиття національних ринків, усунення торговельних бар'єрів, створення загальноєвропейського ринку праці, заснування спільних

інвестиційних і кредитних установ дозволило країнам-учасникам досягти небаченого раніше рівня економічного і соціального добробуту.

Виділяють п'ять *щаблів міжнародної економічної інтеграції*: зону вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок, економічний союз, повну інтеграцію. ЄС пройшов перші чотири. Інші інтеграційні об'єднання світу не досягають вищого рівня, ніж митний союз.

Внаслідок глобальної фінансової кризи 2008 р. та міграційної кризи 2015 р. у низці країн ЄС почав ширитися так званий євроскептицизм — переконання, що самостійно національні держави краще спроможні впоратися із зовнішніми негативними впливами. Особливо гостро громадськість європейських країн сприймає міграційний тиск та зовнішнє економічне регулювання. Найбільші наслідки євроскептицизму мав для Великої Британії, що у 2020 р. вийшла зі складу ЄС (так званий «Брексіт»). Отримавши більше свободи на геополітичній арені, Велика Британія зіткнулася з негативними економічними наслідками Брекситу, тож уже зараз ведуться перемовини про відновлення економічного співробітництва з ЄС.

Практикуймо

За допомогою додаткових джерел інформації проаналізуйте основні етапи інтеграції України до Європейського Союзу. На якому етапі перебуває наша держава зараз? Обґрунтуйте, чому Україна має стати повноправним членом ЄС протягом найближчих 5 років.

Окрім економічної інтеграції, не менш важливим є і безпекове співробітництво. Більшість країн Європи нині входять до **Організації Північноатлантичного Договору (НАТО)**, що є оборонним альянсом під проводом США. Цей військовий блок було створено після Другої світової війни для стримування військової загрози СРСР у Європі. Після завершення холодної війни головна загроза, проти якої створювався альянс, припинила існування і роль НАТО дещо знизилась. Але із активізацією нових імперських амбіцій РФ НАТО знову стає пріоритетним напрямком міжнародного оборонного співробітництва в регіоні. Так, із початком російського повномасштабного вторгнення в Україну до НАТО приєдналися Швеція та Фінляндія, що тривалий час зберігали політику нейтралітету.

У 2019 р. Верховна Рада закріпила у Конституції *стратегічний курс України на інтеграцію в ЄС та НАТО*. Досвід так званих «нових» членів ЄС свідчить, що європейська інтеграція дає позитивні соціальні та економічні результати як на етапі підготовчих реформ, так і після набуття членства. У свою чергу НАТО виступає надійною гарантією відсутності конфліктів між країнами-учасниками, а також потужним стримуючим чинником від зовнішньої агресії.

Практикуймо

Підготуйте промову для молодіжного форуму. Складіть коротке звернення (60–80 слів), у якому поясніть, чому молодь України має підтримувати вступ до Північноатлантичного альянсу.

Проявом дезінтеграційних процесів на політичній карті Європи є явище **сепаратизму** — прагнення окремих регіонів у складі держави до посилення власної автономії аж до повної незалежності. Більшість європейських країн пройшли складну історію державотворення і мають території компактного проживання етнічних або релігійних меншин, регіони із сильною історичною ідентичністю тощо. Тому потенціал для виникнення активного сепаратизму наявний практично

Мал. 161. Території Європи з проявами сепаратизму <https://cutt.ly/3tRFbQAI>

у всіх країнах Європи. Найбільш гостро проблема активного сепаратизму стоїть перед Іспанією (Каталонія, Країна Басків, Андалусія), Великою Британією (Шотландія, Уельс та Північна Ірландія), Бельгією (Фландрія та Валлонія), Боснією та Герцеговиною (Республіка Сербська). Також, сепаратистські рухи наявні в Італії, Франції, Німеччині, Польщі, Чехії та ін. країнах Європи (мал. 161). Більшість європейських держав намагаються пом'якшувати проблему сепаратизму, посилюючи роль місцевого самоврядування, а також надаючи максимальну культурну автономію сепаратистським регіонам.

Практикуймо

Дослідіть та обґрунтуйте, чому сепаратизм найчастіше виникає в регіонах з яскравою історико-культурною ідентичністю.

Підсумовуємо

У Європі виділяють чотири субрегіони — Північну, Південну, Західну та Східну Європу.

До складу Європейського регіону входять 48 держав. Політична карта Європи формувалася впродовж тривалого часу.

ООН виокремлює в Європі два типи країн: високорозвинені та ті, що мають перехідну економіку.

Більшість країн Європи входять до оборонного альянсу — Організації Північноатлантичного Договору.

У Європі виділяють два види процесів: інтеграція та дезінтеграція.

У 1993 р. країни-учасниці Європейського Співтовариства заснували Європейський Союз (ЄС).

Ви дізнаєтеся:

- про склад регіонів Західної та Північної Європи;
- про особливості економічного розвитку окремих країн регіонів.

1. Склад території та загальна характеристика Західної Європи

Західна Європа охоплює дев'ять держав (мал. 162). Усі країни субрегіону належать до високорозвинених економік. Франція та Німеччина — країни «Великої сімки». Західна Європа є економічним локомотивом усього європейського регіону. Саме тут сформувалось основне ядро європейської інтеграції.

Мал. 162. Країни субрегіону
Західна Європа

Розташована у сприятливих кліматичних умовах, із достатнім зволоженням, переважно рівнинним рельєфом і родючими ґрунтами. Західна Європа має давні традиції сільськогосподарського виробництва.

Колись багаті запаси корисних копалин зараз значною мірою вичерпані. Найбільше значення в часи розквіту промисловості мали поклади вугілля на заході Німеччини, півночі та сході Франції і в Бельгії та залізних руд у Німеччині, Франції, Бельгії, Люксембурзі. Промисло-

ве значення мають запаси свинцево-цинкових руд, бокситів (переважно у Франції), сірки, ртуті, а також калійних солей.

Саме в Західній Європі (разом із Великою Британією) сформувалося перше у світі ядро промислового розвитку, і досі тут відбуваються передові перетворення економічного та суспільного життя. Серед сучасних чинників, що визначають економічні тренди, найбільше значення мають: високий рівень науково-технічного прогресу, технологічна оснащеність виробництва, висока якість трудових ресурсів, великий ринок об'єднаної Європи, ефективна енергетична і транспортна інфраструктура. Попри скорочення частки промисловості у структурі економіки, Західна Європа все ще залишається одним із найбільших промислових регіонів світу.

Серед несприятливих чинників можна виділити високу вартість праці, що робить регіон менш конкурентним на світових ринках, особливо порівняно із країнами Східної Азії.

Практикуймо

Поясніть, чому Західну Європу вважають економічним локомотивом усього Європейського регіону. Назвіть мінімум три чинники.

Практикуймо

Уявіть, що ви — економічний радник / радниця ЄС. Складіть коротку стратегію, як Західна Європа може залишатися конкурентоспроможною на світовому ринку, враховуючи високу вартість праці.

2. Економіко-географічна характеристика Німеччини, Франції

Німеччина. Розташована в центрі та на півночі континентальної Європи. Площа — 357 тис. км², населення — близько 83,3 млн осіб. Німеччина є шостою за площею та першою за людністю в Європі. Столиця — м. Берлін.

Це перша країна Європи за величиною економіки і третя у світі. Країна має потужну ресурсну базу для розвитку. Сприятливі агрокліматичні умови дозволяють розвивати різні напрямки сільсько-го господарства. Мінерально-сировинні запаси обумовили стрімку індустріалізацію на зламі XIX та XX ст. Рекреаційні ресурси сприяють розвитку туризму на всій території країни, а особливо на півдні.

Німеччина вирізняється у світі рівнем розвитку промислових технологій і високою якістю трудових ресурсів. У всьому світі Німеччину сприймають як країну, де цінується працьовитість, точність, педантизм і акуратність. Завдяки цьому країна тривалий час спеціалізується на високотехнологічному машинобудуванні. Країна належить до найбільших світових експортерів автомобілів та інших транспортних засобів, приладів, обладнання. Добре розвинені тут медико-фармацевтична промисловість. Німеччина належить до лідерів у виробництві зброї.

Третинний сектор дає понад 70% ВВП країни. Особливу роль відіграють банківсько-фінансова та біржова діяльність, ділові послуги, транспорт і рекреація. Сільське господарство дає близько 0,7% ВВП та забезпечує трохи більше 1% зайнятості. Проте воно має важливе значення і для внутрішнього ринку, і як експортна сфера. Світове визнання отримали німецькі м'ясні вироби, сири, пиво, вина. На світовому ринку Німеччина є постачальником пшениці, ячменю, картоплі, сої, молока та молокопродуктів, м'яса.

Із десяти найбільших німецьких компаній чотири є авто-концернами («Фольксваген», БМВ, «Мерседес-Бенц Груп», «Даймлер-Трак»), три — виробниками приладів, побутової техніки, запчастин

та обладнання («Сіменс», «Керхер», «Бош»), дві — надають страхові та фінансові послуги («Алліанц» та «Мюнїк Ре») та одна — медико-фармацевтичний гігант («Баєр»).

Найбільшими містами є Берлін, Гамбург, Мюнхен, Кельн та Франкфурт-на-Майні (мал. 163). Німеччина має значний природно-заповідний фонд і збільшила лісистість території до 32%. Країна є одним із лідерів у сфері «озеленення» енергетики та переходу на екологічно дружні види транспорту.

Мал. 163. Франкфурт-на-Майні

ДПА / НМТ

Порівняйте місце Німеччини та України в міжнародному поділі праці. Укажіть види діяльності, для розвитку яких в Україні доцільно використовувати досвід Німеччини (освоєння родовищ природного газу в екстремальних природних умовах, будівництво потужних гідравлічних і припливних електростанцій, участь у міжнародних проєктах з виробництва авіаракетної техніки, реіндустріалізація районів видобування корисних копалин, розвиток інфраструктури транспорту й зв'язку, переведення тваринництва на екстенсивний шлях розвитку, будівництво житла в умовах високої сейсмічності).

Франція — друга за площею держава Європи. Площа 547 тис. км² (в Європі), населення складає 68,3 млн осіб. Столиця — м. Париж. Історично Франція була одним із провідних політичних осередків Західної Європи, її культурним та економічним ядром. За обсягом ВВП нині є сьомою економікою світу та третьою після Німеччини та Великої Британії в Європі.

Основу сучасної економіки Франції складає третинний сектор. Паризька фондова біржа стала основним майданчиком пан'європейської біржі «Юронекст». Банківські конгломерати «БНП-Паріба» та «Кредит-Аґріколь» є глобальними гравцями на ринку міжнародного капіталу. Франція має одну із найкращих транспортних систем Європи. Всесвітньо відомими є швидкісне залізничне сполучення та якість автодоріг; аеропорт «Шарль де Голль» є одним із найбільших світових авіаційних хабів.

Франція є високоіндустріалізованою країною з широким спектром виробництв від харчової та легкої промисловості до аерокосмічної техніки. Основою економіки країни є потужна енергетична галузь, де переважає (до 70%) атомна енергетика. Франція є великим світовим виробником автомобілів та обладнання, електротехніки та електроніки, хімічної та фармацевтичної продукції. Країна відома у світі виробництвом літаків, космічних апаратів, суден, сучасних складних систем озброєнь.

Мал. 164. Sanofi — одна з провідних світових фармацевтичних компаній

Французька промисловість є високо інтегрованою у світове господарство. Французькі авіабудівні підприємства є ключовими ланками в міжнародному концерні «Ейрбас». Лідер фармацевтичної галузі концерн «Санофі» має виробництва в одинадцяти країнах світу (мал. 164). Всесвітню славу Франція здобула і як виробник вина, косметики і парфумерії, центр моди та туризму.

Практикуймо

На основі інформації про автовиробників та авіабудівні підприємства Франції запропонуйте напрямки співпраці України та Франції у промисловості.

Практикуймо

Франція є лідером у виробництві вина, сиру та парфумерії. Проаналізуйте, чому сільське господарство при цьому формує лише невелику частку ВВП.

Франція відзначається нерівномірним розвитком територій. Найбільш розвинутим є регіон Іль-де-Франс навколо Парижа та регіони на південному заході та півдні країни. Найбільшими містами є Париж, Марсель, Ліон і Тулуза.

3. Склад території та загальна характеристика Північної Європи

Регіон об'єднує острівні держави Велику Британію, Ірландію та Ісландію, Скандинавські Данію, Норвегію та Швецію, Фінляндію, а також Балтійські країни Естонію, Латвію та Литву (мал. 165).

Велика Британія та Ірландія за багатьма рисами господарства, політичної культури та соціальних цінностей ближчі до Західної Європи, ніж до решти країн регіону. Велика Британія — найстаріша індустріальна держава світу, має найбільшу в регіоні за розміром

Мал. 165. Країни субрегіону
Північна Європа

виокремлюють в особливу групу, так званих нордичних країн. У цих країнах у другій половині ХХ ст. сформувалась особлива змішана модель економіки, де поряд із приватною власністю і вільним підприємництвом діяли численні програми соціальної підтримки населення. Цей феномен отримав назву «скандинавського соціалізму» і найбільше асоціювався зі Швецією. Але, починаючи з 1990-х рр., через низьку мотивацію молоді відкривати власний бізнес чи взагалі працювати, нордичні країни почали поступово заміщувати «скандинавський соціалізм» ліберальним капіталізмом, що передбачає обмежене втручання держави в економіку та соціальне забезпечення.

У більшості нордичних країн розвинута сфера високих технологій, відновлюваної енергетики, ділових послуг. У вторинному секторі представлені високовартісне машинобудування, деревообробка, виробництво чорних та кольорових металів. Розвинене сільське господарство та лісозаготівля. Норвегія є великим постачальником нафти, газу та риби, Швеція — автомобілів та промислового обладнання, Данія — агропродукції та фармацевтичних товарів, Фінляндія — ІКТ-послуг та біотехнологій. Ісландія спеціалізується на рибальстві.

Окремо виділяють Балтійські країни — Естонію, Латвію та Литву. Невеликі за розміром, вони виявилися найбільш успішними в реформуванні пострадянської економіки та побудові відкритої демократії. Нині вони спеціалізуються на транспортно-логістичних послугах, ІКТ та ділових послугах. Естонія також спеціалізується на виробництві електроніки, видобутку горючих сланців; Латвія — на

економіку, Ірландія — швидко зростаючу. З кінця 1980-х років в Ірландії ВВП зростало близько 8% за рік. Нині старі промислові виробництва все більше витісняються постіндустріальними видами економічної діяльності, зокрема міжнародними діловими та фінансовими послугами. Також розвинені сфера ІКТ, науково-дослідна та інжинірингова діяльність та фармацевтичне виробництво.

Фінляндію, Швецію, Норвегію, Данію та Ісландію іноді

Практикуймо

Проаналізуйте перехід нордичних країн від «скандинавського соціалізму» до ліберального капіталізму. Які фактори спричинили цю зміну? Знайдіть в інтернет-джерелах переваги і недоліки їхньої моделі економіки.

деревопереробці, фармацевтиці та біотехнологіях, Литва — на харчовій промисловості та нафтопереробці.

Практикуймо

Балтійські країни успішно реформували економіку після розпаду СРСР. Наведіть приклади їхніх пріоритетних галузей та поясніть, чому вони обрали саме ці напрямки. Окресліть, як Україна могла б розвивати співпрацю з Північною Європою і конкретно з Балтійськими країнами.

4. Економіко-географічна характеристика Великої Британії

Велика Британія розташована на Британських островах на північному заході Європи. Держава складається із чотирьох історичних областей — Англії, Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії. Батьківщина наукової та промислової революцій, країна зародження капіталізму, найстаріша парламентська демократія у світі. На початку XX ст. Британія була центром найбільшої в історії імперії, що контролювала понад чверть суходолу планети.

Практикуймо

Чому Велику Британію називають «Туманним Альбіоном»? Проаналізуйте, які природні, кліматичні та історичні чинники вплинули на виникнення цього образного визначення.

Практикуймо

Визначте три ключові фактори, які зробили Велику Британію центром наукової та промислової революцій.

Площа — 243,6 км², населення — 68,4 млн осіб (2024 р.). Столиця — м. Лондон. Велика Британія належить до найбільш розвинутих країн світу. За обсягом ВВП посідає 6-е місце у світі та друге в Європі.

Колись найбільш індустріалізована держава у світі, нині Велика Британія більше відома як глобальний експортер капіталу та столиця міжнародного бізнесу. Країна належить до найбільших провайдерів фінансових та страхових послуг. Її найбільші банки «Ейч-Ес-Бі-Сі» та «Барклайс» тривалий час присутні у топрейтингах світових кредитних та інвестиційних установ. Особливістю спеціалізації третинного сектора є міжнародна освіта. Кембридж, Оксфорд, Лондонська школа економіки і політичних наук при Лондонському університеті є глобальними брендами університетської освіти найвищої якості.

Острівне положення обумовило пріоритетний розвиток морського та авіаційного транспорту. Аеропорт «Хітроу» є одним із найбільших за обсягом пасажиропотоку у світі.

Колишня індустріальна міць Великої Британії спиралася на потужну мінерально-сировинну базу кам'яного вугілля, залізних та мідних руд. Хоча багато з цих родовищ ще не вичерпано, імпорту цих мінералів є дешевшим, тому розробка їх майже не ведеться. У ХХІ ст. Британія почала активний видобуток нафти і газу на шельфі Північного моря. За видобутком природного газу країна друга в Європі після Норвегії.

Мал. 166. Англійський мегалополіс

Основними напрямками сучасної промисловості є харчова, машинобудівна, нафтопереробна та хімічна. Країна експортує автомобілі, літаки, медичне обладнання, ліки, метали, нафту, сири і напої. Сільське господарство є високопродуктивним. Агрокліматичні особливості обумовлюють переважання тваринництва. Скотарство має молочне спрямування.

Найбільшими агломераціями є Великий Лондон, Великий Манчестер, Західний Мідленд (Бірінгем), а також Західний Йоркшир (Лідс) (мал. 166). Великій Британії

притаманні серйозні територіальні диспропорції розвитку. Переважна більшість населення і лівові частка ринку праці сконцентровані в районі Великого Лондона.

Практикуймо

Складіть маршрут подорожі «Двотижневі канікули в країнах Західної та Північної Європи» з визначенням напрямку, міст, туристичних об'єктів, що хочете відвідати.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/arB6IGkx> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Західна та Північна Європа».

Підсумовуємо

Усі держави Західної та Північної Європи є високорозвиненими. Франція, Німеччина, Велика Британія належать до «Великої сімки».

Західна Європа залишається одним із найбільш індустріалізованих регіонів світу.

Держави Північної Європи досить неоднорідні.

Ви дізнаєтеся:

- про склад регіонів Південної та Східної Європи;
- про особливості економічного розвитку окремих країн регіонів.

1. Склад території та загальна характеристика Південної Європи

Південна Європа охоплює п'ятнадцять держав (мал. 167). Близькість до Середземного моря та розташування на південь від хребтів Альпійсько-Гімалайського поясу обумовили історико-культурну відособленість Південної Європи від решти країн регіону. Вона вирізняється теплим і більш сухим кліматом, середземноморською дієтою із переважанням оливкової олії та морепродуктів, високою культурою виноробства, історичними контактами з країнами Близького Сходу та Північної Африки.

Ще в другій половині ХХ ст. лише Італія відносилася до групи розвинених країн, тоді як Іспанію, Португалію та Грецію вважали середньорозвиненими країнами Європи. Завдяки вступу до ЄС у 1980-х рр., ці країни отримали поштовх для економічного зростання і нині вважаються розвиненими економіками.

Держави Балканського півострова займають проміжне положення між Південною та Східною Європою. Серед Балканських держав лише Словенія та Хорватія змогли швидко провести необхідні реформи та долучитися до ЄС. Решта країн проходять шлях до ЄС значно складніше.

Мінерально-сировинні ресурси регіону представлені переважно рудами кольорових металів. В останні десятиріччя Італія почала активно розробляти родовища нафти і природного газу у шельфі Адріатичного моря та в Туніській протоці. Та головним природним багатством є рекреаційні ресурси, які доповнюються багатою історико-культурною спадщиною. Це зробило туризм і рекреацію пріоритетними для більшості країн регіону.

Мал. 167. Країни субрегіону Південна Європа

Практикуймо

Обґрунтуйте, чому саме Південна Європа (Італія, Іспанія, Греція) посідає провідне місце у світі за кількістю туристів. Укажіть роль природних чинників, культурно-історичної спадщини, сучасних економічних процесів.

Складіть прогноз: як зміни клімату (підвищення температури, дефіцит води) можуть вплинути на економіку Південної Європи у найближчі 30 років?

Практикуймо

Розв'яжіть задачу. У Греції туризм становить 25% ВВП. ВВП країни — 350 млрд євро. Який внесок туризму у ВВП?

2. Економіко-географічна характеристика Італії

Італія, з населенням близько 59 млн осіб (2024 р.) та площею 302 тис. км², є провідною економікою Південної Європи. Столиця — м. Рим. Відновлення країни після Другої світової війни співпало з активною її участю в європейських співтовариствах, що прискорили розвиток промисловості. Впродовж другої половини XX ст. Італія увійшла до «Великої сімки» провідних економік світу.

В Італії розташовані світові осередки з надання міжнародних ділових послуг — Рим, Мілан, Неаполь і Турин. Міста Рим та Мілан належать до ключових європейських хабів пасажирських авіаперевезень. Мілан, Рим і Флоренція є світовими центрами моди, ювелірної справи, дизайну та шопінгу. Італійські бренди «Армані», «Фенді», «Версаче», «Гуччі», «Дольче і Габбана», «Прада» мають всесвітню славу. Головними осередками міжнародного туризму стали Рим, Мілан, Венеція, Флоренція (мал. 168).

Морське узбережжя Італії

Рим. Колізей

Венеція

Мал. 168. Головні осередки туризму Італії

Первинний сектор економіки відіграє другорядну роль. Сільське господарство представлене як рослинництвом, так і тваринництвом. Візитівкою країни є виробництво оливкової олії та виноробство, а також елементи італійської кухні — піца, прошуто, пармезан та ін.

Вторинний сектор економіки Італії досить різноманітний. Тут добре розвинене і багатопрофільне машинобудування. Країна відома своїми автомобілями («Мазераті», «Феррарі», «Ламборджіні», «Фіат»). Важливу роль продовжує відігравати суднобудування, включаючи вантажні кораблі, круїзні лайнери, яхти та військові

судна. Італія є великим виробником побутової техніки, сантехніки, текстилю, одягу та взуття. Великими промисловими центрами Італії є Турин, Мілан, Бреція, Рим і Неаполь.

Найбільші міські агломерації утворилися навколо Рима, Мілана та Неаполя. Суттєвою рисою територіального розвитку Італії є асиметрія між високоурбанізованою та індустріалізованою Північчю та порівняно малозаселеним і аграрним Півднем, а особливо островами Сицилія та Сардинія.

Практикуймо

Створіть ментальну карту (асоціацій) «Італія».

Практикуймо

Підготуйте коротку презентацію або повідомлення: «Італія — країна контрастів: Північ і Південь».

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/TrB5F3QO> або за QR-кодом та ознайомтеся з економіко-географічною характеристикою Іспанії.

3. Склад території та загальна характеристика Східної Європи

Мал. 169. Країни субрегіону Східна Європа

До Східної Європи відносять Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Румунію, Болгарію, Білорусь, Україну, Молдову та Росію (мал. 169). Лише в кінці минулого століття країни регіону здобули повноцінний суверенітет і можливість розвиватися, виходячи з власних національних інтересів. Держави, що не входили до складу СРСР, першими спромоглися провести успішні соціально-економічні

та політичні реформи, переорієнтуватися на ринкову економіку, запровадити демократичні норми врядування і здобули членство в ЄС.

Сучасна економіка Східної Європи сформувалася порівняно нещодавно. Країни-члени ЄС переорієнтували свою промисловість. Створено численні підприємства сучасного машинобудування — виробництво автомобілів, побутової техніки, приладів, споживчих товарів. Багато транснаціональних корпорацій розгорнуло виробництва в цих країнах, оскільки вони поєднували порівняно дешеву і кваліфіковану робочу силу й доступ до європейського ринку збуту.

За останні десятиріччя суттєво зросла роль третинного сектора економіки. За рахунок дешевшої, порівняно з рештою Європи, ренти

у столичних містах, особливо у Варшаві, Празі та Будапешті, почали концентруватись офіси міжнародних компаній. Практично у всіх країнах регіону зросли доходи від міжнародного туризму. Транзитне положення між Європою та Азією обумовлює велику роль логістичних послуг в економіці більшості країн.

Сільське господарство Східної Європи доволі різноманітне. Цьому сприяють помірний клімат, достатнє зволоження і родючі ґрунти. Тут вирощують більшість видів зернових і технічних культур, а також є тваринництво різного спрямування.

Східна Європа має значний потенціал для розвитку видобувної промисловості. Поклади кам'яного вугілля є в Польщі, Чехії та Україні, бурого — у Румунії та Болгарії; залізні руди — в Україні, Польщі, Румунії, мідні — у Польщі, Болгарії та Румунії; боксити — в Угорщині; марганцеві руди — в Україні. Проте, поступово видобувна промисловість поступається місцем вторинному сектору і знижує свою частку у ВВП країн субрегіону.

Населення Східної Європи розміщене нерівномірно. Тут сформувалися дві великі транскордонні міські агломерації — Острава–Катовіце та Відень–Братислава. Значна кількість населення сконцентрована довкола великих міст — Києва, Варшави, Будапешта, Праги.

Практикуймо

Поясніть, чому саме Східна Європа стала привабливою для транснаціональних корпорацій і які переваги та ризики це несе для регіону.

Практикуймо

Уявіть, що ви працюєте в міжнародній компанії. Оберіть одну країну Східної Європи для відкриття нового виробництва. Обґрунтуйте вибір, враховуючи наявність кваліфікованої робочої сили, транспортне положення, доступ до ринків збуту.

4. Економіко-географічна характеристика Польщі

Польща, маючи площу 312,7 тис. км², є третьою за розміром територією країною Східної Європи. Населення — близько 38 млн осіб (2024 р.), столиця — м. Варшава. Значну частину півночі та заходу країни займають низовини. На сході та півдні поверхня припіднята, а на крайньому півдні простягаються гірські хребти Карпат і Судети. На півночі країна омивається Балтійським морем.

На початку 1990-х рр. у Польщі було проведено радикальні і подекуди болючі економічні реформи з метою переходу на ринкову економіку. Завдяки цьому, а також завдяки європейській інтеграції, відбулася реіндустріалізація, почали активно розвиватися технологічні виробництва і третинний сектор.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/YrB6KHvW> або за QR-кодом і перегляньте відео «Польща: як стати економічним тигром Європи?».

Країна добре забезпечена мінеральною сировиною. Високі ресурси включають кам'яне вугілля, залізні руди, мідь, нікель, барит, калійну та кам'яну сіль, фосфорити. В останні десятиріччя промисловість переорієнтовується на новітні напрямки: автомобілебудування та суднобудування, фармацевтичну промисловість, електроніку, приладо- та електронне машинобудування.

Варшава, Краків, Вроцлав, Познань і Гданськ усе більше перетворюються на світові міста, приваблюючи офіси та представництва міжнародних корпорацій. Третинний сектор активно розвивається, досягаючи значення у 62% від ВВП країни. Основними напрямками є ІТ-послуги, аутсорсинг, фінансові, логістичні послуги та туризм. Окрім багатой історико-культурної спадщини, родзинкою туризму в Польщі є рибальський туризм. Провідні індустріальні центри сучасної Польщі — це Катовіце, Варшава, Краків і Вроцлав.

Практикуймо

Обґрунтуйте, чому Польща стала однією з основних країн для трудової міграції українців.

Добре розвинене і сільське господарство. Важливе значення не лише для внутрішнього ринку, але й для експорту мають пшениця, ячмінь, м'ясо та ковбаси, молочні продукти, овочі та фрукти.

Найбільшими за людністю містами та осередками міських агломерацій стали Варшава, Катовіце та Краків. Південь і захід країни є щільніше заселеними, ніж схід і північ.

Практикуймо

Попрацюйте над проєктом «Польща: самобутність країни в європейській сім'ї».

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/YrB6KHvW> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Південна та Східна Європа».

Пізнаймо більше

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/jrMK2eaR> або за QR-кодом та ознайомтеся з економіко-географічною характеристикою країн-сусідів України: РФ, Білорусі та Молдови та виконайте завдання.

Підсумовуємо

Південна Європа охоплює країни Середземноморського узбережжя. Цей субрегіон має теплий клімат, розвинений туризм, індустріально-аграрну економіку та культурну спадщину античних цивілізацій.

Східна Європа включає країни, розташовані на схід і північ від Карпат і Балкан. Для неї характерні різноманітні природні ресурси, аграрно-індустріальна економіка, перехідна економічна модель і багатонаціональний склад населення.

Обидва субрегіони мають різну структуру господарства, зумовлену природними умовами, історичним розвитком і рівнем інтеграції в економіку ЄС.

Ви дізнаєтеся:

- про склад регіону Азія;
- про населення найбільшого регіону світу;
- про різні типи та підтипи країн Азії;
- про економічні відносини України з країнами Азії.

1. Азія — найбільший регіон світу

Азія — найбільший за розміром (44,5 млн км²) і за населенням (4,7 млрд осіб у 2021 році) регіон світу.

Практикуймо

Підготуйте повідомлення «Як змінювався образ Азії у свідомості європейців від античності до сьогодення?».

Азія відзначається вражаючою різноманітністю природних умов, культур, економічних укладів та політичних систем. Вона розташована в усіх кліматичних поясах від екваторіального до полярного. На її території є майже всі природні зони планети. Регіон є дуже багатим на корисні копалини.

На політичній карті Азії є 49 суверенних держав. Загальноприйнятим є поділ Азії на п'ять географічних субрегіонів (мал. 170).

Практикуймо

Порівняйте частку Азії та Європи у площі території, кількості населення. Зробіть висновок.

Мал. 170. Субрегіони Азії

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/9rNnFBco> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Розшукайте країни Азії!».

Практикуймо

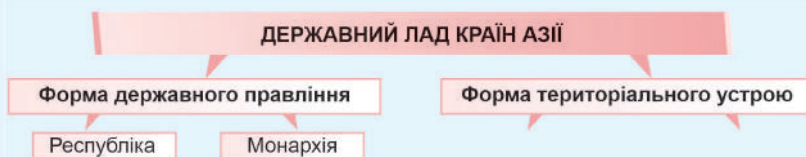
Використовуючи політичну карту світу, наведіть приклади азіатських країн, які мають приморське, півострівне, острівне положення, країни-архіпелаги та континентальні країни.

Більшість держав у Азії є унітарними республіками. Тринадцять країн зберігають монархічний лад. Абсолютними монархіями є: Бахрейн, Катар, Оман, Саудівська Аравія, а також Бруней. Конституційними монархіями є: Йорданія, Кувейт, Бутан, Камбоджа, Малайзія, Таїланд та Японія. Федеративний устрій мають Індія, Ірак, Малайзія, М'янма, Непал, ОАЕ, Пакистан.

Практикуймо

Пошукайте в інтернет-джерелах приклади різних за формами державного правління та територіального устрою азіатських країн. Доповніть схему.

2. Населення Азії, особливості його розміщення, мовно-етнічної мозаїки та віросповідань

Надзвичайно складною є мовно-етнічна карта Азії. Кількість етнічних спільнот Азії сягає кількох тисяч. До великих мовних сімей належать сино-тибетська, індоєвропейська, дравідійська, тюркська, австронезійська, австроазійська, тай-кадайська, семіто-хамітська та ін. Великими ізольованими мовами (не спорідненими з іншими) є корейська та японська.

На мовно-етнічну мозаїку накладається палітра релігій. Найпоширенішими релігіями в Азії є іслам, індуїзм, буддизм і християнство. Іслам є найбільшою за кількістю вірян релігією в регіоні. Найважливіші ісламські святині знаходяться в Мецці та Медині (Саудівська Аравія) та в Єрусалимі (Ізраїль). У Єрусалимі представлені три світові релігії: юдаїзм, іслам і християнство, кожна з яких має тут надзвичайно важливі святині та свої релігійні громади, що робить місто унікальним центром духовності для мільйонів вірян.

Географічно індуїзм найбільше поширений в Індії та Непалі.

Буддизм є домінуючою релігією в Таїланді, Камбоджі, М'янмі, Шрі-Ланці, Лаосі, Монголії та Бутані, а також поширений у Китаї, Японії, Південній Кореї. Християнство, хоча і зародилося на Близькому Сході, знайшло найбільше поширення в Європі. Нині у Південно-Західній Азії громади християн є відносно малочисельними і становлять більшість лише у Грузії та Вірменії. Поширене християнство і в Південно-Східній та Східній Азії.

Пізнаймо більше

Мавзолей-мечеть Тадж-Махал (мал. 171) є визнаним шедевром всесвітньої спадщини і знаходиться в Індії, в місті Агра, біля річки Ямуна. Тадж-Махал звели за наказом падишаха Імперії Великих Моголів — Шах-Джахана в XVII столітті. Будівництво він присвятив своїй дружині Мумтаз-Махал. Світова спадщина Тадж-Махал високо оцінена сучасниками і внесена до списку Нових чудес світу.

Мал. 171. Мавзолей-мечеть Тадж-Махал

У країнах Східної та Південно-Східної Азії значне поширення має конфуціанство. Хоча конфуціанство не є релігією, воно формує морально-етичні цінності, що проявляються у трудовій етиці та політичних традиціях низки країн регіону. Конфуціанські цінності значною мірою сприяли економічному «диву» в Японії, Південній Кореї та Китаї.

Практикуймо

Створіть інтерактивну виставку «Азія: мозаїка мов і релігій». Які експонати (пам'ятки, символи чи об'єкти культури) ви оберете, щоб показати розмаїття Азії? Поясніть, чому саме вони найкраще розкривають ідею виставки.

Азія охоплює близько третини суходолу планети, проте на її теренах проживає понад 60% людства. Найбільш населеними країнами є Індія, Китай, Індонезія та Пакистан. Попри велику кількість, населення Азії розселено дуже нерівномірно. Здебільшого це обумовлено природними умовами — значними площами пустель та гірських територій. Лише в Китаї понад 94% мешканців проживає на 43% території.

Найбільш густонаселеними ареалами Азії є великі міські агломерації Японії, Китаю, Індії, Бангладеш, Пакистану і Туреччини.

Практикуймо

Які екологічні проблеми виникають у країнах Азії через надмірну густоту населення (наприклад, у мегаполісах Індії чи Китаю), і як вони можуть впливати на якість життя людей? Запропонуйте ідеї, які могли б покращити життя мешканців азійських мегаполісів, де співіснують сучасні квартали й нетрі.

3. Нерівномірність економічного розвитку країн Азії

Економічний розвиток країн Азії також є нерівномірним. Більшість держав регіону, за винятком Японії, ООН класифікує як країни, що розвиваються, та країни з перехідною економікою. При цьому, за класифікацією Світового банку, до групи країн з високими доходами відноситься 15 азійських економік. Серед них сім — це багаті нафтовидобувні країни (Бахрейн, Бруней, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія); Японія, Сінгапур, Південна Корея, Тайвань, а також Ізраїль нині є передовими технологічними індустріальними економіками з потужним третинним сектором.

Значних економічних успіхів досягли Китай, Індія та Туреччина. У цих державах сформувалися потужна індустріальна база, розвиваються передові напрямки у третинному секторі. Також стрімко розвиваються держави Південно-Східної Азії — Таїланд, Індонезія, Малайзія та Філіппіни. В останні роки до цієї групи відносять і В'єтнам. Найгірші показники економічного зростання та якості життя населення мають Афганістан, Ємен та Сирія в Південно-

Західній Азії, Непал — у Південній, Камбоджа, Лаос, М'янма та Східний Тимор (Тимор-Лешті) — у Південно-Східній та Північна Корея у Східній Азії.

Практикуймо

Проектна діяльність (за вибором): Японія — економіка знань і традицій. Китай — друга економіка світу. Індія — країна великих можливостей і контрастів. Республіка Корея — шлях розвинутої країни.

Основними чинниками, що визначають загальні напрямки економічного розвитку Азійського регіону, є природно-ресурсний, працересурсний, освітній та чинник державної політики. Нині низка країн Азії вже є не лише отримувачами інвестицій і технологій, але й самі стали центрами концентрації та продукування капіталу і передових інновацій.

Що каже штучний інтелект?

Чи зможе Азія виперeditи Захід у глобальній економіці?

Практикуймо

Поясніть, чому для таких країн, як Японія, Південна Корея та Сінгапур, визначальним чинником економічного розвитку став освітній та інноваційний потенціал, а для ОАЕ, Катару чи Кувейту — природно-ресурсний. Порівняйте обидві моделі розвитку та вкажіть їхні переваги й обмеження.

4. Зв'язки України з країнами Азії

Розбудова економічних і політичних відносин з країнами Азії є важливим пріоритетом зовнішньої політики України. Країни Азії є цікавими, і як важливі джерела капіталу та технологій, і як перспективні ринки збуту для української продукції, і як країни, чия підтримка є важливою в контексті глобальних геополітичних відносин. Не менш важливим є вивчення досвіду передових країн Азії щодо шляхів, за допомогою яких їм вдалося досягти успіхів у соціально-економічному розвитку.

Практикуймо

Охарактеризуйте перспективні напрямки розвитку зв'язків України з країнами Азії. Чи може активна економічна взаємодія з країнами Азії посилити міжнародний авторитет України? Аргументуйте свою думку.

Підсумовуємо

Азія є найбільшим і найнаселенішим регіоном земної кулі з надзвичайним природним, етнічним і культурним різноманіттям.

Азійський регіон має потужний працересурсний потенціал. Економічний розвиток країн Азії неоднорідний. Більшість держав регіону належать до країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою. Провідну роль у регіоні відіграють Японія, Китай, Індія. Відносини України з державами Азії активно розвиваються.

Ви дізнаєтеся:

- про склад субрегіону та його особливості;
- про найпотужніші країни субрегіону — Китай, Республіку Корею та Японію.

1. Склад території та загальна характеристика регіону

Мал. 172. Країни субрегіону Східна Азія

До субрегіону Східна Азія входять Китай, Корейська Народно-Демократична Республіка, Монголія, Республіка Корея та Японія (мал. 172). Більшість міжнародних організацій виділяють Тайвань як окрему економіку, але, згідно міжнародного права, ця територія у складі КНР.

Найбільш важливою рисою субрегіону є його природна відмежованість від решти Азії,

що обумовило тривалу культурну ізоляцію від решти світу. Природні умови тут доволі різноманітні. Клімат регіону змінюється від помірного на півночі до субтропічного на півдні.

Практикуймо

1. Позначте на контурній карті Східної Азії країни субрегіону. Вкажіть столиці цих країн.
2. Визначте, які з них островні, півострівні, а які материкові.
3. Які країни Східної Азії мають найбільш вигідне географічне положення?

Мінеральні ресурси розподілені нерівномірно. Найбільш багатий на корисні копалини Китай. Він має великі поклади кам'яного вугілля, залізних руд, міді та олова, а також розвідані суттєві поклади нафти і газу. Значні мінеральні багатства має Монголія, переважно мідь і золото. Поклади чорних металів має також КНДР. Натомість Республіка Корея та Японія є бідними на власні корисні копалини та імпортують майже всю необхідну сировину.

Геокультурною особливістю регіону є давній історичний вплив Китаю, його філософії та релігій. Для більшості країн регіону притаманна конфуціанська етика.

Практикуймо

Розгляньте схему. Проаналізуйте і висловіть свою думку, чи може культурна традиція стати рушієм економічного зростання.

Нині Східна Азія є одним із центральних осередків глобального економічного зростання. Із середини ХХ ст. Японія продемонструвала світові небачені темпи індустріалізації, технічного прогресу та успішної побудови суспільства загального добробуту і вже з 1968 р. була визнана другою за розміром економікою світу після США. Дещо пізніше швидкими темпами почали розвиватися так звані азійські «тигри» — Республіка Корея, Гонконг, Тайвань і Сінгапур. З початку ХХІ ст. стрімку економічну динаміку демонструє Китай. Він перетворився на світовий індустріальний майданчик. Більшість сучасних компаній переробної промисловості та виготовлення споживчих товарів мають виробничі потужності в Китаї.

Кожна із економік згаданих вище країн пройшла свій власний шлях до успіху, проте можна виділити кілька спільних особливостей. Усі вони розпочали індустріалізацію як країни дешевої і дисциплінованої робочої сили. Значну роль в економічному піднесенні відіграв капітал найбільш розвинених країн світу. В усіх країнах державна політика пропагувала та підтримувала освіту, що дозволило забезпечити високу якість трудових ресурсів. Японські / корейські / тайванські компанії вкладали прибутки в розвиток інших компаній зі своєї ж країни. Усі успішні економіки Східної Азії розвиваються передусім як експортно орієнтовані, що дозволяє їм накопичувати власний капітал.

Практикуймо

Опрацюйте текст параграфа і побудуйте схему «Ланцюг успіху азійських «тигрів». Поясніть, чому інші країни регіону (наприклад, КНДР чи Монголія) не змогли повторити цей шлях.

Серед країн Східної Азії периферійне положення у світовому господарстві мають лише КНДР та Монголія. Монголія поступово інтегрується у глобальну економіку як ресурсовидобувна країна, тоді як Північна Корея досі перебуває у стані економічної ізоляції, підтримуючи економічні зв'язки переважно з Китаєм та Росією.

Практикуймо

Проведіть дослідження і дізнайтесь, які технології або товари експортують країни Східної Азії в Україну.

2. Економіко-географічна характеристика Японії, Китаю та Республіки Корея

Японія — країна, розташована на островах Японського архіпелагу, площею 378 тис. км² і з населенням 124 млн мешканців (2024 р.), столиця — м. Токіо (мал. 173). Її територія — це майже 14 тисяч островів, чотири з яких (Хоккайдо, Хонсю, Кюсю і Сікоку) складають основу суходолу країни.

Мал. 173. Токіо — найбільше столичне місто у світі

Територія Японії переважно гірська. Клімат змінюється від помірного на півночі до субтропічного на півдні. Понад 2/3 території вкрито лісами. До природних небезпек належать часті землетруси, активний вулканізм, цунамі та тропічні урагани.

Що каже штучний інтелект?

Як працює Urban mining (з англ. «міські копальні») в Японії? Які переваги це дає?

Японія бідна на корисні копалини. Значну частину мінеральної сировини для забезпечення потреб промисловості країна імпортує.

Японія належить до найбільш густонаселених країн світу. Велика щільність населення, у поєднанні зі

складним рельєфом, обумовлює дефіцит простору, придатного для проживання та господарського освоєння.

Японія є однією з найбільш урбанізованих країн світу. Частка осіб міського населення тут сягає 93%. Найбільшим містом країни є столиця Токіо. Навколо Токіо сформувалася найбільша у світі міська агломерація Великого Токіо.

Тривалий час Японія була другою за розміром і темпами зростання економікою світу після США. Після фінансової кризи 1998 р. її економічна динаміка суттєво сповільнилася. Нині вона є п'ятою після США, Китаю, Німеччини та Індії. Японія має один із найнижчих рівнів безробіття (2,6%), проте характеризується найвищим рівнем державного боргу (248% ВВП) та найвищим рівнем бідності (15,7%) серед інших країн «Великої сімки».

Третинний сектор економіки дає понад 71% валового продукту. Тут розвинені фінансові та ділові послуги, транспорт і туризм. Японія відома як великий світовий експортер автомобілів та автозапчастин, високоякісної сталі та напівпровідників. Країна й досі утримує першість із виробництва відеоігор. Також вона відома космічними

технологіями, досягненнями в галузі робототехніки, медичного обладнання, високоякісної оптики.

Найбільші японські корпорації спеціалізуються на виробництві автомобілів, на фінансових послугах, технологіях у телекомунікаційній сфері та сфері розваг.

Сільське господарство Японії є порівняно невеликим за обсягом, але одним із найбільш інтенсивних у світі. Японія є сьомою у світі за виловом риби.

Практикуймо

Проведіть мінідослідження на тему: «Як Японія адаптується до природних катастроф?».

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/crNnH2hl> або за QR-кодом і перегляньте відео «Японія: від Середньовіччя до хай-теку за сто років».

Міжнародні пасажирські перевезення забезпечує повітряний (мал. 174), а вантажні — морський транспорт. Найбільшими морськими портами є Ісе-Кобе, Осака, Йокогама, Токіо.

Китайська Народна Республіка (КНР, або Китай) — найбільша за розміром території країна у Східній Азії. Китай є другим у світі за кількістю населення. Столиця — м. Пекін.

Великий розмір території обумовлює різноманіття природних умов та ресурсів. Рельєф країни дуже різноманітний. Клімат змінюється від вологого субтропічного і мусонного до помірного, різко континентального. Агрокліматичні умови сприяють розвитку практично всіх видів сільського господарства.

Серед корисних копалин найбільше значення мають поклади кам'яного вугілля, нафти і газу, чорних металів, олова та вольфраму, алюмінію, міді, титану, цинку, фосфоритів, калійної та кухонної солі, графіту та азбесту.

Населення розміщено нерівномірно. Найбільші міські агломерації Китаю сформувалися в дельті річки Янцзи, у дельті р. Чжуцзян та навколо Пекіна.

Після Другої світової війни економіка Китаю поступово змінювалась і перетворилася на головний індустріальний майданчик світу. У 20-х роках ХХІ ст. Китай став великим світовим виробником автомобілів і лідером з випуску електромобілів, активно опановує авіаційні та космічні технології.

Мал. 174. Аеропорт «Токіо-Ханеда»

Практикуймо

За допомогою карт атласу з'ясуйте особливості природних умов і ресурсів Китаю. Зверніть увагу на відмінності природи Західного та Східного Китаю.

Нині Китай перетворився на одну із найбільш динамічних економік світу. За рахунок експортно орієнтованої промисловості капітал дозволив суттєво розвинути третинний сектор, хоча він дає лише 56% ВВП. Китайські інвестори домінують на ринках капіталу у країнах Африки та Центральної Азії. Китай стає більш популярним серед туристів. До початку пандемії Ковід-19 країна була четвертою за відвідуваністю після Франції, Іспанії та США.

Попри великі економічні успіхи, Китай нині є авторитарною диктатурою. Країна позиціонує себе як стратегічного конкурента США і провідника інтересів країн Глобального Півдня.

Практикуймо

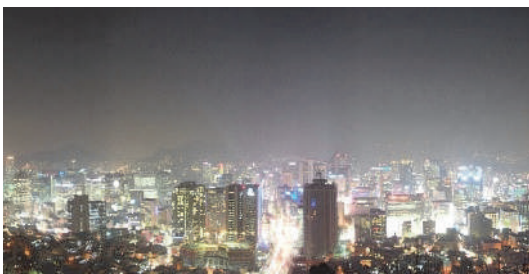
Використовуючи додаткові джерела інформації, ознайомтеся з переліком об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Китаї. Складіть та опишіть маршрут туристичної подорожі до найбільш цікавих для вас об'єктів.

ДПА / НМТ

У структурі експорту Китаю постійно зростає частка електроніки, побутової техніки. Що зумовило стрімкий вихід на світові ринки китайських виробників цієї продукції? Оберіть у переліку вірні твердження (державна форма власності на всіх підприємствах, ефективна демографічна політика, велика кількість кваліфікованої робочої сили, випереджальний розвиток чорної металургії, розвиток інфраструктури у спеціальних економічних зонах, вирішення енергетичної та екологічної проблем, залучення іноземних інвестицій та імпорту технологій).

Республіка Корея (Південна Корея) — це країна з економікою, яка дуже швидко розвивається. Площа — 100,4 тис. км², населення — 51,8 млн мешканців (2024 р.), столиця — м. Сеул (мал. 175). Держава розташована в південній частині Корейського півострова. Найбільші міста — Сеул, Пусан, Інчхон, Тегу.

Мал. 175. Сеул — столиця Південної Кореї

Трагічні події Корейської війни 1950–1953 рр. розділили раніше єдину країну на дві частини — Корейську Народну-Демократичну Республіку (КНДР) і Республіку Корею. З 1960-х рр. Південна Корея починає стрімко розвиватися. Її економічні успіхи отримали назву «диво на річці Хань». Важливим чинником успіху стала широка підтримка державою та великими корпораціями освіти.

Практикуймо

Порівняйте економічні наслідки Корейської війни для Південної та Північної Кореї. Проаналізуйте, чому Південна Корея змогла швидко розвиватися, а Північна залишилась ізольованою економічно.

Подібно до Японії, Республіка Корея бідна на корисні копалини. Практично вся промисловість розвивається на імпортній сировині.

На початку індустріалізації Південна Корея славилась як міжнародний постачальник дешевих споживчих товарів, у 1970-х рр. — як виробник металів, суден, хімікатів, а до кінця ХХ ст. вже була відома як країна-виробник електроніки. З початку ХХІ ст. Корея вийшла на глобальні ринки як виробник автомобілів. Разом із США, Японією та Тайванем Республіка Корея володіє технологіями виробництва комп'ютерних мікросипів. Сьогодні Республіка Корея входить у десятку найбільших країн світу за розміром ВВП.

Сільське господарство Республіки Корея є високоінтенсивним. Головною культурою є рис, під його посівами зайнято понад половину сільськогосподарських угідь. Розвивається тваринництво. Загалом Корея змушена імпортувати значні обсяги сільськогосподарської сировини та продовольства, головним чином через брак придатних для обробітку земель.

Республіка Корея активно розвиває третинний сектор, що нині дає до 60% ВВП. Окрім фінансових і ділових послуг, важливу роль відіграє індустрія маскультури. Явище так званої «корейської хвилі» — зростання популярності корейської культури по всьому світі — стало еталоном культурної дипломатії як інструменту просування національних економічних та політичних інтересів через популяризацію власної культури. Нині Республіка Корея є зразком для наслідування і перспективним зовнішньоекономічним партнером для України з можливостями співпраці у сферах торгівлі, освіти, інвестицій, оборонно-промислової кооперації.

Практикуймо

Підготуйте TED-виступ «Культурна дипломатія». Проаналізуйте явище «корейської хвилі» (К-рор, кіно, серіали), наведіть приклади, як культура може впливати на економіку та міжнародні відносини країни, обговоріть приклад України: які корейські продукти чи культурні явища популярні в нас і як це може стати основою для співпраці.

Практикуймо

Запропонуйте напрямки зовнішньоекономічної співпраці з Республікою Кореєю, виходячи із сучасних пріоритетів нашої держави.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/QrNnKg2z> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Східна Азія. Китай. Республіка Корея. Японія».

Підсумовуємо

Східна Азія є одним із найрозвиненіших субрегіонів світу. Завдяки поєднанню природних ресурсів, людського потенціалу і технологій субрегіон відіграє провідну роль у сучасному світі.

Більшість країн Східної Азії вирізняються великою чисельністю населення, високою густотою заселення, а також давніми культурними традиціями та різноманітним рельєфом і кліматом.

Ви дізнаєтеся:

- про склад субрегіонів Південна та Південно-Східна Азія;
- про особливості економічного розвитку окремих країн субрегіонів.

1. Склад території та загальна характеристика Південної Азії

Південна Азія охоплює Іран, Афганістан, Пакистан, Індію, Непал, Бутан, Бангладеш, Шрі-Ланку та Мальдіви (мал. 176). Більшу частину регіону займають плато і рівнини півострова Індостан, Індо-Гангська низовина, а також Іранське нагір'я. За кліматичними показниками субрегіон поділяють на дві частини — сезонно вологу на сході і в центрі та засушливі західні райони. Південна Азія має значимі запаси кам'яного вугілля (Індія), природного газу (Пакистан, Індія, Бангладеш). Області тропічних лісів відомі запасами деревини, зокрема цінуються тикове та сандалове дерева.

Мал. 176. Країни субрегіону Південна Азія

Практикуймо

Позначте на контурній карті Південної Азії країни субрегіону. Вкажіть столиці цих країн та основні річки (Ганг, Інд, Брахмапутра). Виділіть ті, які мають вихід до Індійського океану.

Південна Азія є батьківщиною однієї із найдавніших цивілізацій. Тут виникла низка давніх релігій, зокрема індуїзм та буддизм. Тривалий час території сучасних Індії, Пакистану та Бангладеш перебували під британським колоніальним управлінням й отримали незалежність ці держави лише в середині XX ст. Нині Південна Азія об'єднує тисячі етнічних і релігійних спільнот і є одним із найбільш культурно строкатих регіонів на планеті. Спільною рисою для регіону є пізня модернізація в соціальній та економічній сфері.

Економічний розвиток країн є нерівномірним. За абсолютним розміром економіки беззаперечним лідером є Індія. Її ВВП у дев'ять разів більший за другу найбільшу економіку регіону — Іран. Також,

Індія лідирує за рівнем технологічного прогресу. Водночас, у перерахунку на одного мешканця, ВВП Індії є нижчим за середнє по регіону значення. Натомість найвищий рівень розвитку демонструють Мальдіви, що поєднують великі прибутки від туризму із невеликим населенням. Доволі швидкими темпами розвивається економіка Бангладеш, проте здебільшого це відбувається лише за рахунок експорту товарів текстильної та легкої промисловості, що розвивається завдяки надлишку дешевої робочої сили.

Практикуймо

Скориставшись текстом параграфа та інтернет-джерелами, накресліть схему «Економічні контрасти Південної Азії» (лідери за ВВП, країни з найбільшим рівнем бідності).

2. Економіко-географічна характеристика Індії

Індія — найбільша країна Південної Азії, столиця — м. Нью-Делі (мал. 177). У 2023 р. за кількістю населення (1,43 млрд осіб) Індія випередила Китай і стала найбільш людною країною світу. У 2024 році вона була четвертою у світі за розміром ВВП. Тривалий час Індія була однією з основних колоній Великої Британії. Формування сучасної державності відбувалося після Другої світової війни.

Мал. 177. Нью-Делі — столиця Індії

Практикуймо

Використовуючи додаткові джерела інформації, з'ясуйте, як колоніальна залежність Індії від Великої Британії позначилася на особливостях розвитку цієї країни. Поясніть її подвійну дію: з одного боку, економічну відсталість і бідність населення, а з іншого — інституційні й культурні елементи, які стали основою для подальшої модернізації.

Після здобуття незалежності, Індія зіткнулася із технологічною відсталістю, поганою інфраструктурою, бідністю. Головними чинниками, що дозволили Індії стати однією із найбільш динамічних економік серед країн, що розвиваються, стали ресурсний і демографічний потенціали. Традиційними експортними товарами були і залишаються прянощі, шовк, цінні породи дерев, дорогоцінне та напівдорогоцінне каміння. Мінерально-сировинні ресурси, зокрема вугілля та руди чорних металів, стали основою розбудови промисловості Індії.

Особливістю країни є поєднання рис економіки, що розвивається, із передовими видами діяльності, як-то фармацевтика, ІТ-індустрія та

електроніка. Індія акумулює значний обсяг капіталу, достатній для підтримки інновацій та розвитку, але недостатній для забезпечення високого рівня життя населення.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/wrNnCRQd> або за QR-кодом і перегляньте відео «Грандіозний прорив Індії».

Індія складається із 28 штатів, столичної території Делі та семи союзних територій центрального підпорядкування. Найбільшими містами країни, з населенням понад 10 млн мешканців, є Делі, Мумбаї, Колката, Бенгалуру, Ченнаї, Гайдарабад. Типовою рисою індійських мегаміст є перенаселення, або так звана «хибна урбанізація».

Політичний устрій Індії — федеративна парламентська республіка. Країна є членом Співдружності націй. Вона володіє четвертим у світі військовим потенціалом і є третьою за обсягами витрат на оборону. Уособлюючи історію антиколоніальної боротьби і займаючи активну дипломатичну позицію в багатьох міжнародних питаннях, Індія є виразником інтересів країн Глобального Півдня.

ДПА / НМТ

Які особливості економіки Індії зумовили її домінантне місце поміж країн, що розвиваються (Індію відносять до підгрупи «ключових» країн із порівняно зрілою структурою господарства)?

Оберіть у переліку вірні твердження (великі обсяги експорту нафти й нафтопродуктів; висока частка легкої промисловості у структурі ВВП; поширені кустарні народні промисли; експлуатують понад 20 промислових ядерних реакторів; створено власну космічну промисловість; належить до країн-лідерів за чисельністю інженерних і наукових кадрів; промислове виробництво сконцентровано в кількох великих осередках).

Практикуймо

Населення Індії становить приблизно 1,45 млрд осіб (2024), а ВВП — 3,9 трлн доларів США. Населення Мальдівів — 0,53 млн осіб (2024), ВВП — 7 млрд доларів США. Обчисліть ВВП на душу населення для обох країн. Поясніть, чому країна з невеликим населенням може мати вищий рівень розвитку, ніж велика за чисельністю.

3. Склад території та загальна характеристика Південно-Східної Азії

Південно-Східна Азія межує із Південною Азією на заході, Східною Азією на півночі, Океанією на сході, Австралією на півдні, омивається водами та морями Індійського та Тихого океанів. Суб-регіон об'єднує 11 країн (мал. 178).

У природному відношенні, регіон поділяють на дві великі частини — континентальну та острівну. У континентальній частині гірські хребти та високі плато чергуються із широкими річковими долинами та їх дельтами. На островах переважають гірські хребти вулканічного походження. Клімат вологий. Типовими ландшафтами є вологі тропічні та перемінно-вологі мусонні ліси. Агрокліматичні умови сприяють вирощуванню рису і тропічних фруктів. Ліси мають значні запаси цінних порід деревини. Серед мінеральних багатств регіону виділяють нікелеві руди (Індонезія та Філіппіни), олово (Індонезія та М'янма), різдкоземельні метали (М'янма та В'єтнам), мідь і золото (Індонезія та Філіппіни). Індонезія, Малайзія, В'єтнам та Бруней мають значні поклади нафти і природного газу.

Мал. 178. Країни субрегіону
Південно-Східна Азія

Практикуймо

Позначте на контурній карті Південно-Східної Азії країни субрегіону. Вкажіть столиці цих країн. Які країни Південно-Східної Азії мають найбільш вигідне ЕГП? Визначте, які з них острівні, а які — материкові.

Культурний ландшафт Південно-Східної Азії також є дуже різноманітним. Тут проявляються впливи Індії, Китаю, ісламського світу та європейських колонізаторів. Переважаючими релігіями є іслам, буддизм і християнство. В окремих країнах, поряд з місцевими, у широкому вжитку є європейські мови.

Економічний розвиток країн регіону нерівномірний. Найбільшою економікою Південно-Східної Азії є Індонезія, що за обсягом ВВП займає 16-е місце у світі. У перерахунку на одного мешканця, найзаможнішим, з великим відривом, є Сінгапур. Далі йдуть Бруней і Малайзія. Індонезія ж посідає лише п'яте місце. Найбіднішими є Камбоджа, Лаос, Східний Тимор (Тимор-Лешті) і М'янма. Для більшості країн регіону шлях до економічного успіху лежить через стрімку індустріалізацію, яка зорієнтована на експорт продукції. Сінгапур пройшов шлях так званої країни нової індустріалізації у 1970–1980-х рр. Малайзію, Індонезію, Таїланд, В'єтнам і Філіппіни часто називають країнами нової індустріалізації другої хвилі. Винятком є Бруней, багатство якого тримається на великих запасах і видобутку нафти і газу, як на суходолі, так і з морського дна.

Пізнаймо більше

Асоціація держав Південно-Східної Азії (далі — АСЕАН) — це економіко-політична міжнародна організація, яка об'єднує країни Південно-Східної Азії. Основним пріоритетом АСЕАН є спільний економічний розвиток, однак у сферу її інтересів також входять соціальний прогрес, культурний розвиток та питання регіональної стабільності. До складу організації входить десять країн. Штаб-квартира АСЕАН знаходиться у Джакарті.

Мал. 179. Прапор організації АСЕАН

Практикуймо

Уявіть, що країни АСЕАН перетворюються на економічний блок за зразком ЄС. Які переваги та проблеми це створить для регіону? Чому символом АСЕАН є сніп рису (мал. 179), а не, наприклад, пальмове дерево чи інший культурний символ?

4. Економіко-географічна характеристика Індонезії

Індонезія — найбільша за площею і населенням країна Південно-Східної Азії. За розміром території вона є найбільшою острівною країною світу. Головними островами є Суматра, Ява, Борнео (Калімантан), Сулавесі та частина о-ва Нова Гвінея. Столиця — м. Джакарта. Країну населяють близько 600 корінних народів. Значний слід у формуванні культурного ландшафту Індонезії відіграли Індія, Китай, Близький Схід та Європа. 88% населення сповідує іслам, близько 9% є християнами. У колоніальну добу більша частина сучасної Індонезії перебувала під контролем Нідерландів. Незалежність була проголошена лише після Другої світової війни.

Понад 56% населення проживає на о. Ява, що складає всього 7% від площі Індонезії. Це пов'язано, з одного боку, з родючими ґрунтами, сприятливими для інтенсивного сільського господарства, а також із розташуванням тут столиці. Джакарта є найбільшим містом Індонезії, тут мешкає понад 11 млн людей. Найгірше освоєною та найменш заселеною є територія на заході о. Нова Гвінея.

Поряд із видобувною промисловістю, первинний сектор країни представлений виробництвом рису, пальмової олії, природного каучуку та прянощів (мал. 180). В останні десятиріччя стрімкий прогрес переживає вторинний сектор економіки. Індонезія є великим виробником вугілля та сталі, одягу та текстилю, а також все більше розвивається виробництво електроніки, обладнання, комплектуючих для електронної та електротехнічної промисловості. Третинний сектор ще складає менше 44% ВВП країни. Динамічною сферою є туризм.

рис

пальмова олія

прянощі

Мал. 180. Продукція первинного сектора економіки Індонезії

Практикуймо

Балі є популярним курортним островом Індонезії, який відомий у всьому світі (мал. 181). Сюди із задоволенням приїжджають мандрівники з різних куточків планети. Використовуючи додаткові джерела інформації, дослідіть, які природні та культурні чинники роблять острів привабливим для туристів.

Мал. 181. Острів Балі

Пізнаймо більше

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/YrB6iHCF> або за QR-кодом та ознайомтеся з економіко-географічною характеристикою Сінгапуру.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/IrNmyMtU> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Південна та Південно-Східна Азія. Індія. Індонезія. Сінгапур».

Підсумовуємо

Південний і Південно-Східний субрегіони Азії відзначаються різноманітними природними умовами. Вигідне географічне положення робить цей простір важливим районом світових морських і торговельних шляхів.

Тут проживає значна частина населення світу, що формує високу густоту, культурну й релігійну різноманітність. Економічний розвиток країн різний: від аграрних держав до високотехнологічних центрів.

Субрегіони швидко урбанізуються, активно інтегруються у світове господарство й відіграють дедалі важливішу роль у міжнародних відносинах.

Індія — одна з найбільших держав світу, потужний центр ІТ-технологій і промисловості. Індонезія — найбільша острівна країна світу, що має багаті природні ресурси та динамічну економіку.

Ви дізнаєтеся:

- про склад субрегіонів Південно-Західна та Центральна Азія;
- про особливості економічного розвитку окремих країн субрегіонів.

1. Склад території та загальна характеристика Південно-Західної Азії

Південно-Західна Азія (або Західна Азія за термінологією ООН) об'єднує 18 країн (мал. 182). Її часто називають Близький та Середній Схід, або «коліскою світової цивілізації», адже тут з'явилися такі надбання людства, як сільське господарство, міста, письмо, право, математика та астрономія тощо.

Практикуймо

Позначте на контурній карті Південно-Західної Азії країни субрегіону.

Вкажіть столиці цих країн. До яких водойм Світового океану мають вихід країни регіону? Покласифікуйте їх за цією ознакою.

Мал. 182. Країни субрегіону Південно-Західна Азія

Субрегіон має складні фізико-географічні умови. Значна частина Південно-Західної Азії зайнята високими гірськими пасмами. На великих площах переважають засушливі пустелі. Водночас, у долинах річок, а також на вузькій смузі середземноморського узбережжя сформувався так званий Родючий Півмісяць — добре зволожена область з родючими ґрунтами. Великим ресурсним багатством регіону є унікальні за обсягами запаси нафти і газу. Серед найбільших викликів — жаркий клімат і нестача прісної води.

За чисельністю населення Південно-Західна Азія суттєво поступається Східній, Південній та Південно-Східній. Враховуючи складні природно-географічні умови, населення розміщено вкрай нерівномірно. Найбільш густозаселеними районами є середземноморське узбережжя, межиріччя Тигру та Євфрату, а також окремі міські

агломерації за межами цих районів — Стамбул, Анкара, Ер-Ріяд, Джидда, Дубай, Абу-Дабі тощо. Пустельні та високогірні райони майже безлюдні.

Практикуймо

Розгляньте фото (мал. 183). Опишіть природні умови регіону, які змушують використовувати такі інженерні рішення для сільського господарства. Які культури, на вашу думку, вирощують у цих оазисах і чому? Проаналізуйте, як використання зрошення впливає на економіку та продовольчу безпеку країни. Які екологічні загрози створює така система господарювання?

Мал. 183. Системи штучного зрошення в Саудівській Аравії

Хоча Південно-Західна Азія стала батьківщиною низки релігій, домінуючою релігією тут є іслам. Тут розташовані чотири з семи абсолютних монархій світу (Саудівська Аравія, Катар, Оман, ОАЕ). Через складні етнічні та релігійні відносини, регіон є одним із найбільш нестабільних у світі.

Південно-Західна Азія є доволі строкатою за рівнем економічного розвитку. За показником ВВП на одну особу Світовий банк визначає Катар, Ізраїль, Об'єднані Арабські Емірати, Туреччину, Кіпр, Саудівську Аравію, Кувейт, Бахрейн та Оман як країни з високим доходом, а Сирію та Ємен — з низьким. Серед країн субрегіону найбільш розвиненими є економіки Туреччини та Ізраїлю. Решта заможних країн досягли успіхів здебільшого за рахунок експорту нафти і газу.

Практикуймо

Проаналізуйте роль природних ресурсів (передусім нафти й газу) у формуванні політичної та економічної ситуації в Південно-Західній Азії. Відповідаючи, поясніть, як наявність енергоресурсів вплинула на рівень добробуту окремих країн, чому ресурси одночасно є джерелом розвитку і нестабільності. Наведіть конкретні приклади країн із різними наслідками ресурсної залежності.

2. Економіко-географічна характеристика Туреччини

Туреччина охоплює площу в 783,5 тис. км² і займає п-в Мала Азія. Близько 3% території розташовані в межах Європи, на захід від

проток Босфор і Дарданелли (мал. 184). За кількістю мешканців Туреччина є найбільшою серед країн Південно-Західної Азії. Нинішня Туреччина однією з перших серед мусульманських країн пройшла шлях модернізації, що передбачала розбудову світської держави, жінкам — рівних з чоловіками соціальних прав, впровадження латиниці. З 1952 р. Туреччина стала єдиною неєвропейською та неамериканською країною-членом НАТО. Нині Туреччина є впливовим регіональним геополітичним гравцем на Близькому Сході, Кавказі та в Чорноморському регіоні.

Мал. 184. Босфорський міст (Туреччина)

Практикуймо

Поясніть, як географічне положення Туреччини (на межі Європи й Азії, контроль над протоками Босфор і Дарданелли) впливає на її роль у сучасних міжнародних відносинах. Наведіть приклади регіонів, де Туреччина виступає як активний геополітичний гравець.

Через особливості природних умов населення країни розміщено доволі нерівномірно. Найбільш густонаселені ареали сформувалися у прибережних районах довкола великих міст — Стамбула (мал. 185), Ізміра, Бурси та Анталії. Найвисокогірніші райони Туреччини, особливо на північному сході, заселені дуже слабо.

Мал. 185. Місто Стамбул

Перша хвиля розвитку промисловості на початку ХХ ст. в основному обмежилася виробництвом текстилю, цукру та цементу. У 1980-х рр. стрімкими темпами почали розвиватись автомобілебудування, виробництво одягу та текстилю, будівництво та сфера послуг. Сьогодні Туреччина має розгалужене господарство. Стамбул як одне з провідних світових міст є діловим, культурним і логістичним «містком» між Європою та Азією.

Особливу роль в економіці Туреччини відіграє туризм. Країна поєднує курортно-рекреаційний потенціал на узбережжі чотирьох морів із багатою історико-культурною спадщиною. Завдяки давнім традиціям гостинності та значним інвестиціям у туристичну сферу Туреччина є четвертою за відвідуваністю країною світу після Франції, Іспанії та США.

3. Економіко-географічна характеристика Об'єднаних Арабських Еміратів

Об'єднані Арабські Емірати (або скорочено ОАЕ) — країна на сході Аравійського півострова. Столиця — м. Абу-Дабі. ОАЕ межує із Саудівською Аравією, Оманом та Катаром, омивається водами Оманської та Перської заток. Площа складає 83,6 тис. км², територія переважно рівнинна, лише на сході простягаються гори. Переважна більшість території ОАЕ — пустелі та напівпустелі. Природним джерелом прісної води є переважно підземні води. Проблема забезпеченості прісною водою є головним екологічним викликом для країни. ОАЕ вирішує цю проблему шляхом опріснення морської води, а також за рахунок очищення стічних вод та їх повторного використання для потреб озеленення міст, сільського господарства та інших технічних цілей. Урядом створено стратегічний запас прісної води у підземному резервуарі, що може забезпечити населення країни кілька тижнів у випадку надзвичайної ситуації.

Населення ОАЕ складає близько 11 млн осіб. Особливістю країни є те, що корінне населення складає лише 11,5%, тоді як понад 88% — це іммігранти. Така особливість пов'язана із винятково високим рівнем оплати праці, тож до країни приїждять заробітчани з усього світу. Найбільше тут представлені вихідці з Південної Азії (50–60%), проте в країні працюють і багато вихідців із розвинених країн світу. Найбільшими містами, з населенням понад мільйон осіб, є Дубай (мал. 186), Абу-Дабі та Шарджа.

Мал. 186. Дубай

За політичним устроєм, країна є федеративною монархією, а точніше федерацією семи еміратів, кожен з яких є абсолютною монархією. Центральна влада в країні сконцентрована в руках президента, якого обирає Федеральна Верховна Рада, що складається з правителів кожного емірату. Хоча формально існує процедура виборів, за встановленою традицією, президентом завжди обирають шейха емірату Абу-Дабі. У глобальному геополітичному середовищі ОАЕ часто сприймаються як «місток» між Заходом та ісламським світом. Країна є не лише економічним хабом, що поєднує різні бізнес-культури, але й підтримує стратегічні альянси із країнами Заходу, пропагує політику терпимості та дипломатичного врегулювання суперечок.

4. Склад території та загальна характеристика Центральної Азії

Центральна Азія — це п'ять країн, що входили до складу СРСР (мал. 187).

Більша частина субрегіону — рівнинна. Північну частину Центральної Азії займає степова природна зона. Південніше простягаються засушливі напівпустелі та пустелі. На сході та півдні регіон обмежують гірські пасма Алтаю, Тянь-Шаню, Паміру і Копетдагу. У двох країнах — Киргизстані і Таджикистані — гори займають до

80–90% території. У цілому, регіон має різко континентальний тип клімату. Сприятливі умови для розселення та сільського господарства сформувалися в долинах великих річок Сирдар'ї та Амудар'ї, а також біля підніжжя гір, де доступна прісна вода. Центральна Азія багата на корисні копалини. У субрегіоні є одні з найбільших у світі покладів природного газу (Туркменістан, Узбекистан, Казахстан), значні запаси нафти (Казахстан), а також кам'яного вугілля, залізних руд, міді, урану, свинцю, цинку, золота, ртуті, сірки.

Переважає більшість населення субрегіону представлена тюркськими народами — казахами, узбеками, туркменами та киргизами. Спільнота таджиків належить до індоєвропейських народів. На півночі Казахстану є велика українська діаспора.

Країни регіону різняться за рівнем економічного розвитку. Казахстан і Туркменістан відносять до країн з доходами вище середнього. Вони багаті мінеральними ресурсами, а Казахстан має вигідне транзитне положення і розвинений фінансовий сектор. В Узбекистану рівень доходів нижче середнього. Попри багаті надра, доходів від їх експлуатації не вистачає для забезпечення потреб усього населення, що є найбільшим у регіоні. Киргизстан і Таджикистан є найбіднішими серед країн Центральної Азії. Вони мають обмежені запаси надр.

Мал. 187. Країни субрегіону
Центральна Азія

Практикуймо

Поясніть, чому країни Центральної Азії, маючи значні запаси мінеральних ресурсів, демонструють різний рівень економічного розвитку. Проаналізуйте, яку роль у цьому відіграла спадщина радянської планової економіки (спеціалізація господарства, інтегрованість у союзний поділ праці, проблеми переходу до ринкових відносин).

5. Економіко-географічна характеристика Казахстану

Казахстан — найбільша за площею та друга за населенням країна Центральної Азії. Його територія складає понад 2,7 млн км² (дев'яте місце у світі). Столиця — м. Астана (мал. 188). Населення Казахстану має строкату етнічну структуру. Близько 63% складають казахи, решту — представники понад 130 народів та етнічних груп. Близько 70% населення сповідує іслам, 26% — християнство.

Мал. 188. Астана — столиця Казахстану

Багаті мінерально-сировинні ресурси стали основою для розбудови економіки Казахстану. Країна спеціалізується на гірничодобувній та металургійній промисловості, важкому машинобудуванні. Важливу роль відіграє інфраструктура для космічної програми (космодром Байконур). Розвивається сільське господарство, зокрема вирощування пшениці, соняшнику, ріпаку, бавовнику, а також розведення великої рогатої худоби та вівчарство. Нині країна є 48-ю у світі за розміром ВВП, досягла значних успіхів у розбудові транспортної та міської інфраструктури.

Практикуймо

За допомогою інтернет-джерел проаналізуйте роль Казахстану як космічної держави (космодром Байконур) у світовій науці та геополітиці. Підготуйте повідомлення.

Населення розміщене нерівномірно. Найбільш щільно заселений південь країни, що має природні джерела зволоження, достатні для розвитку сільського господарства, передусім довкола міст Алмати, Шимкент. Дещо менш щільно заселені північні райони. У західній частині населення тяжіє до каспійського узбережжя та міст, до ведеться масштабний видобуток корисних копалин. Центральні та східні простори, через суворі природно-кліматичні умови, майже незаселені.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/KrNmpBKp> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Південно-Західна та Центральна Азія. Туреччина. ОАЕ. Казахстан».

Підсумовуємо

Південно-Західна та Центральна Азія — це великі субрегіони Азії з різноманітними природними, економічними та культурними особливостями.

Країни з різним рівнем розвитку — від аграрних до індустріально розвинених та багатих на нафту й газ держав. Вони важливі для торгівлі та геополітики через свої ресурси та вигідне розташування.

ТЕМА 4. АМЕРИКА

§ 40

Загальна характеристика Америки

Ви дізнаєтеся:

- про географічне положення та природні особливості Америки;
- про колонізацію та поділ на Північну й Латинську Америку;
- про країни регіону та їхні відмінності за рівнем розвитку.

1. Географічне розташування та субрегіони Америки

Америка — макрорегіон, що складається із двох материків — Північної та Південної Америки. Вони сполучені між собою вузьким Панамським перешийком, де в 1914 р. прокладено Панамський канал.

Америка розташована у всіх кліматичних поясах та природних зонах. Уздовж західної частини простягаються гірські системи Кордильєр та Анд. Великі відстані, суворий клімат, складний рельєф були серйозною перешкодою для освоєння Америки.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/JrNffqXI> або за QR-кодом і перегляньте відео «Панамський канал. Чому Китай і США воюють за нього?».

Практикуймо

Поясніть, як Панамський канал вплинув на розвиток торгівлі та економіки обох Америк. Розгляньте роль каналу у глобальній конкуренції між США, Китаєм та іншими великими економіками.

Важливою рисою географічного положення Америки є її віддаленість від решти світових макрорегіонів. У Європі Америку часто називають «Новим світом».

Америку поділяють на два великих регіони — Північну Америку та Латинську Америку і Карибський басейн. Латинську Америку і Карибський басейн поділяють на три субрегіони — Центральну Америку, Карибський басейн і Південну Америку (мал. 189).

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/RrNfOiV2> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Країни Північної, Центральної Америки та Карибського басейну на карті».

На сучасній політичній карті Америки нараховують 35 суверенних держав і 22 залежні та заморські території. Більшість із них — острови в Карибському басейні.

Етнічний склад сучасної Америки дуже строкатий. Місцеве населення (індіанці) було значною мірою заміщене вихідцями з Європи, а згодом і з інших частин світу. Нині корінні мешканці

Америку складають не більше 5,5%. Близько 20–25% — це нащадки африканців. Ще близько 20–25% мають пряме європейське походження. Вихідці з Азії складають до 3–4%. Решта є нащадками від змішаних шлюбів. При цьому більшість європейців проживає в США та Канаді, а також в Аргентині і Бразилії. Найбільше корінних мешканців збереглося в Болівії, Гватемалі та Перу. Африканці переважають на островах Вест-Індії, складаючи понад 80–90% населення Гаїті, Ямайки, Барбадосу, Багамських Островів, а також близько 55% у Бразилії.

Мал. 189. Субрегіони Америки

2. Поділ країн Америки за рівнем економічного розвитку

Між країнами Англо-Америку та Латинської Америку є великий розрив за рівнем економічного розвитку. США і Канада належать до «Великої сімки» найрозвиненіших, технологічно передових економік світу. США досі утримує лідерство за абсолютним розміром ВВП, обидві країни входять у двадцятку держав світу із найвищими стандартами життя.

Натомість, усі країни Латинської Америку та Карибського басейну, за класифікацією ООН, відносять до країн, що розвиваються. При цьому рівень доходів і якісні характеристики їх економік відрізняються в широких межах. Більшість держав регіону мають високі і вище за середні доходи. Серед них як дрібні офшорні країни (Багамські Острови, Барбадос, Антигуа і Барбуда та ін.), так і великі економіки (наприклад, Аргентина, Бразилія, Мексика). Шість країн Центральної та Південної Америку характеризуються доходами нижче за середні, а найбіднішою державою в Америці є Гаїті.

Практикуймо

Пошукajte інформацію в інтернет-джерелах і створіть навчальну модель «Економічна карта-мозаїка Америку», на якій потрібно сформулювати візуальне уявлення про економічну географію Америку, окреслити просторове розміщення основних видів економічної діяльності.

Підсумовуємо

Америка як макрорегіон вирізняється величезними розмірами, різноманітними природними умовами та населенням. Вона має значні природні ресурси й відіграє провідну роль у сучасному світі.

За рівнем економічного розвитку існує значний розрив між Північною Америкою та Латинською Америкою. США і Канада входять до «Великої сімки» найрозвиненіших країн світу, а більшість держав Латинської Америку належать до тих, що розвиваються.

Ви дізнаєтеся:

- про розташування, особливості природи та розселення Північної Америки;
- про економічний розвиток і потенціал США та Канади.

1. Загальна характеристика Північної Америки

Північна Америка — субрегіон, що простягається на одному континенті і включає лише дві країни — США і Канаду (мал. 190). Він охоплює площу близько 19,8 млн км² й омивається водами Мексиканської затоки на півдні, Атлантичного океану на сході, Північного Льодовитого на півночі та Тихого океану на заході. Загальна кількість населення складає 381,5 млн осіб.

Мал. 190. Країни субрегіону Північна Америка

Практикуймо

Обчисліть середню густоту населення США та Канади (візьміть дані в інтернет-джерелах). Порівняйте її із середньосвітовою (приблизно 60 осіб/км²). Які чинники впливають на розміщення населення?

Практикуймо

Позначте на контурній карті США і Канаду, столиці, найбільші міста. Покажіть океани, моря й затоки, які омивають субрегіон.

Північна Америка надзвичайно багата на корисні копалини. Великі поклади кам'яного вугілля розвідані в районі Аппалачів і на Алясці; залізні руди залягають на Канадському кристалічному щиті; Кордильєри багаті рудами кольорових металів, у т. ч. міді, золота, срібла, цинку, свинцю, молібдену. Також є значні поклади урану. Узбережжя і шельф Мексиканської затоки, передгір'я Скелястих гір, а також Аляска мають значні запаси нафти і газу.

Практикуймо

На основі тексту параграфа і за допомогою карт атласу визначте географію мінеральних ресурсів Північної Америки. Результати занесіть до таблиці.

Види мінеральних ресурсів	Основні райони розміщення

Попри великі розміри і багатство природних ресурсів, значні простори в Північній Америці є складними для освоєння людиною. У США практично незаселеними є до 47% території. Передусім це засушливі райони Великих рівнин, а також Скелясті гори та область міжгірських плато, де брак води поєднується зі складним рельєфом. Серйозні виклики створюють регулярні природні катаклізми. Південний схід США потерпає від руйнівних ураганів, а в центральних районах типовими є смерчі-торнадо. У Каліфорнії є зона надзвичайно високої сейсмічної активності. Узбережні низовини на сході, область Центральних рівнин, район Великих озер і вузька смуга тихоокеанського узбережжя є комфортними для проживання і мають сприятливі умови для сільського господарства.

Населення Англо-Америки сформувалося під впливом європейської колонізації. Мешканці європейського походження складають до 58% у США та 73% у Канаді. Решта — вихідці з Африки, Азії, а також Латинської Америки. Корінні народи Америки складають близько 1% у США і до 5% у Канаді.

Практикуймо

Проаналізуйте, яку роль відіграє спільнота української діаспори у збереженні національної ідентичності, розвитку культурних зв'язків і міжнародного іміджу України. Як присутність сильної діаспори впливає на внутрішню політику та культурне середовище США і Канади? Наведіть приклади діяльності української діаспори.

2. Економіко-географічна характеристика Сполучених Штатів Америки

Сполучені Штати Америки — країна в центральній частині регіону. Займає площу 9,8 млн км², межує з Канадою на півночі та з Мексикою на півдні, омивається водами Атлантичного, Північного Льодовитого й Тихого океанів. Адміністративно держава складається із 50 штатів, два з яких (Аляска та Гаваї) відокремлені від основної території. Столиця — м. Вашингтон (мал. 191).

Мал. 191. Столиця США —
м. Вашингтон

Проголосивши незалежність у 1776 р., США об'єднали колонії, що першими в Америці звільнилися від європейського домінування. Засновані на засадах громадянської свободи та маючи великий ресурс неосвоєних земель, США почали приваблювати іммігрантів з усього світу. Впродовж наступних двохсот років країна перетворилася на найпотужнішу та найбільш технологічно оснащену економіку світу. США утримують

лідерство як основний локомотив економічного зростання, осередок концентрації міжнародного капіталу, ядро технологічних інновацій та центр геополітичної сили. Американський долар уже впродовж багатьох десятиріч виступає головною міжнародною резервною валютою.

Практикуймо

США часто називають головним локомотивом світової економіки у XX–XXI ст. Охарактеризуйте чинники, які забезпечили цій країні провідне місце у глобальному господарстві, зверніть увагу на історичні умови формування держави, природно-ресурсний потенціал, роль імміграції та «притоку мізків», індустріалізацію, науково-технічний прогрес та інновації, розвиток фінансово-економічних центрів і статус долара як світової валюти, культурний вплив і «м'яку силу» (кіно, освіту, масмедіа), військово-політичний чинник і участь у формуванні світового порядку.

Зробіть висновок: чи зберігають США цю роль у сучасних умовах жорсткої конкуренції з боку Китаю та країн Глобального Півдня?

Структура економіки США може слугувати прикладом сучасної постіндустріальної країни. Невиробнича сфера дає понад 80% ВВП та стільки ж робочих місць. Вона включає фінансові, ділові та професійні послуги, охорону здоров'я та освіту, інформаційно-комунікаційні послуги, торгівлю та сферу гостинності. Головною рисою постіндустріального розвитку США є фокус на знаннях і технологіях, що, з одного боку, використовуються як виробничий ресурс, а з іншого — є найбільш дороговартісним продуктом. Саме США є світовим лідером у сфері аерокосмічних технологій (мал. 192), технологій зв'язку, передових медичних технологій.

Мал. 192. НАСА — Національне управління з аеронавтики і дослідження космічного простору на мисі Канаверал у Космічному центрі Кеннеді (штат Флорида)

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/nrNfAOX6> або за QR-кодом і проведіть віртуальну екскурсію музеєм Intel.

Практикуймо

Використовуючи інтернет-джерела, дослідіть досвід реалізації урядом США політики збалансованого (сталого) розвитку. Які основні заходи впроваджував уряд США? Як досвід США у сфері сталого розвитку може бути корисним для інших країн світу та для глобальної екологічної політики?

США є найкрупнішим світовим інвестором. Суттєве переважання вхідних інвестицій над вихідними свідчить про значний потенціал США щодо залучення міжнародного капіталу. Саме це є одним із головних чинників економічного успіху країни — насиченість капіталом дозволяє оснащувати економіку найбільш передовим обладнанням, залучати на роботу найбільш здібні наукові, професійні та управлінські кадри з усього світу.

Ще одним способом стимулювати «притік мізків» є експорт вищої освіти. Понад 5,5 тисяч університетів та інститутів пропонують широкий спектр освітніх програм, на яких навчається більше 1 млн іноземних студентів. США відомі низкою провідних всесвітньо відомих університетів (Массачусетський та Каліфорнійський технологічні інститути, Гарвардський, Стенфордський, Принстонський університети та ін.).

Практикуймо

Проаналізуйте, як американська система вищої освіти може слугувати інструментом «м'якої сили» в міжнародній політиці та впливати на формування позитивного іміджу країни у світі.

Враховуючи великий розмір території, а також значну віддаленість між районами найвищої концентрації населення та економічної активності, транспорт відіграє ключову роль у функціонуванні країни. У США розвинені всі види транспорту. Залізниці відіграють першочергове значення у перевезенні вантажів. США є світовим лідером за інтенсивністю внутрішніх авіаційних перевезень. У країні діє близько 500 комерційних аеропортів. У низці великих міст сформувалися глобальні авіаційні хаби. США належать до світових лідерів за рівнем автомобілізації населення. Країна має найбільшу у світі мережу автомобільних доріг.

Вторинний сектор продукує близько 18% ВВП. Його спектр продукції надзвичайно широкий, від унікальних і надсучасних машин і обладнання до звичайних споживчих товарів. Найбільш розвиненими напрямками вторинного сектора, що визначають обличчя США в міжнародному поділі праці, є автомобільна, аерокосмічна, військова, медико-фармацевтична промисловість, виробництво електроніки та електротехніки, комп'ютерів, напівпровідників, мікрочипів, надсучасних конструкційних матеріалів.

У країні сформувалося кілька крупних промислових регіонів, зокрема так званий Іржавий пояс (об'єднує агломерації Приозер'я та

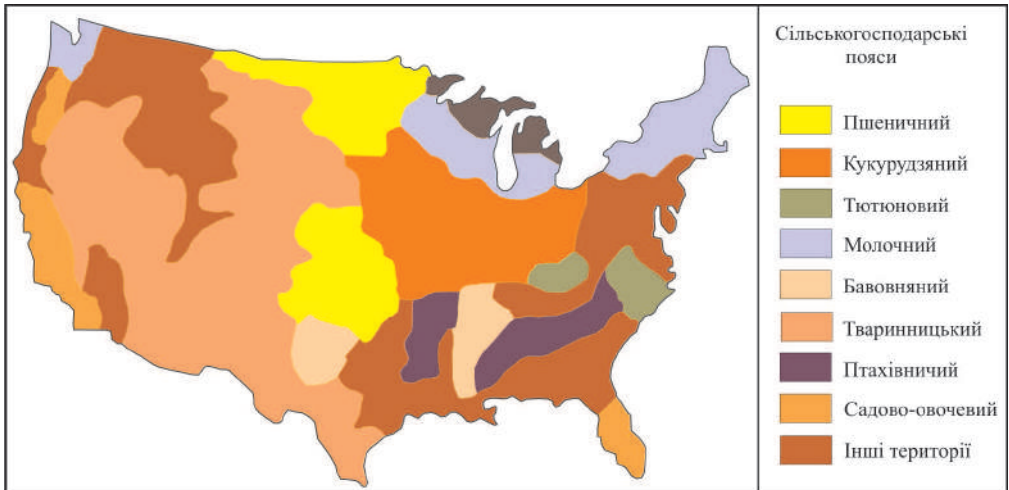

Практикуймо

Уявіть, що ви — міністр / міністерка транспорту у США. Які інвестиційні пріоритети ви визначили б на найближче десятиліття: розвиток авіації, залізниць чи автошляхів? Аргументуйте.

Північно-Східного узбережжя), Сонячний пояс (від Техаса до Флориди та Південної Кароліни), Техаський трикутник (Даллас–Форт-Уорт, Х'юстон і Сан-Антоніо), а також Тихоокеанське узбережжя (Каліфорнія на півдні та агломерації Портленда і Сіетла на півночі).

Попри незначну частку (1% ВВП), важливу роль відіграє і багатопрофільне сільське господарство. США є великим світовим експортером сої, кукурудзи, пшениці, яловичини та свинини, горіхів тощо. Сільське господарство США має яскраво виражену регіональну спеціалізацію (мал. 193). Так, Каліфорнія відома виробництвом фруктів, горіхів, винограду та вина, Північна Дакота — меду, Айдахо називають картопляним штатом. У Центральних рівнинах (Міннесота, Небраска, Айова, Іллінойс, Індіана) сформувався так званий кукурудзяний пояс, а трохи західніше, у межах Монтани, Північної та Південної Дакоти, Міннесоти, Небраски, Колорадо, Канзасу та Оклахоми — пшеничний. У більш засушливій частині Великих рівнин розводять велику рогату худобу.

Мал. 193. Сільськогосподарські пояси США

Близько 2% ВВП країни дає видобувна промисловість. Попри скромну частку, вона забезпечує більшість сировинних та енергетичних потреб країни.

США стикається із суспільними та економічними викликами, що сповільнюють темпи розвитку та погіршують рівень соціального благополуччя. Ними є висока зовнішня і внутрішня заборгованість, жорстка конкуренція за економічне лідерство з боку Китаю, а також поширені антиамериканські настрої серед країн Глобального Півдня, що ускладнюють міжнародне партнерство.

ДПА / НМТ Установіть відповідність між характерною рисою економіки Сполучених Штатів Америки та її проявом.

1 постіндустріальна структура економіки	А серед 500 найбільших ТНК світу майже половина — американські
2 висока концентрація виробництва й капіталу	Б світова першість за чисельністю наукового та інженерного персоналу
3 істотні внутрішні відмінності в розташуванні виробництва	В тваринницькі ферми — переважно вузькоспеціалізовані підприємства
4 розвиток бізнесу та встановлення міського способу життя в передмістях і за межами агломерацій	Г Атлантичне узбережжя — це 2% площі країни та понад 20% виробленої в країні промислової продукції
	Д власний автомобіль — американська реальність, традиція, елемент престижу

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/trNnhyl> або за QR-кодом та ознайомтеся з економіко-географічною характеристикою Канади і виконайте завдання.

Практикуймо

Складіть схему «Природні ресурси → Історичний експорт → Сучасні послуги і технології», показавши логічний зв'язок між традиційною економікою та сучасними технологічними досягненнями. Які стратегії ви запропонували б для подальшого розвитку високотехнологічних секторів і підвищення ролі постіндустріальної економіки?

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/lrNgkTDO> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Північна Америка. США та Канада».

Підсумовуємо

Північна Америка — субрегіон, що розташований на однойменному континенті і включає лише дві країни — США і Канаду. Субрегіон має вигідне географічне положення, різноманітні природні умови, багаті природні ресурси: вугілля, нафту, газ, руди чорних і кольорових металів.

Населення США і Канади сформувалося внаслідок міграцій і є багатонаціональним.

Країни мають високий рівень економічного розвитку, але провідна роль належить США. Обидві країни відіграють важливу роль у світовій політиці, економіці та культурі.

Ви дізнаєтеся:

- про географічне положення, природу та населення регіону;
- про особливості економічного розвитку;
- про головні країни, їхню економіку та сучасні проблеми розвитку.

1. Географічне розташування, природа і населення регіону

Латинська Америка і Карибський басейн має площу 20,1 млн км². Регіон об'єднує 33 суверенні держави і 18 залежних і заморських територій, що належать країнам за межами регіону. У його межах виділяють три субрегіони — Центральну Америку, Південну Америку і країни Карибського басейну (мал. 194, 195).

Центральна Америка розташована на півдні Північноамериканського материка, який вузьким перешийком з'єднаний з Південною Америкою. Рельєф переважно гірський. Серія хребтів перемежовується вулканічними плато та вузькими міжгірськими улоговинами. Вузькі смуги низовин простягаються узбережжями. Клімат жаркий тропічний, змінюється від засушливого на півночі та заході до вологого тропічного в південній частині.

Мінеральні ресурси Центральної Америки містять різноманітні кольорові метали, зокрема: срібло, золото, мідь, цинк, свинець, нікель, у гірських районах. Мексика володіє значними покладами нафти та природного газу на узбережжі та

Мал. 194. Країни субрегіону
Центральна Америка та Карибський басейн

Мал. 195. Країни субрегіону
Південна Америка

в шельфі Мексиканської затоки. Агрокліматичні умови сприяють вирощуванню кави, какао-бобів, бананів, цукрової тростини. Прибутковість від експорту цих культур в умовах слабо розвиненої економіки сприяла появі терміна «бананова республіка».

Практикуймо

Покажіть на карті приклади країн кожного субрегіону. Назвіть їх столиці. Які з них, на вашу думку, мають зручніше економіко-географічне положення?

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/prNgbUjI> або за QR-кодом і перегляньте відео «Колонізація Латинської Америки іспанськими конкістадорами».

Пізнаймо більше

Вислів «бананова республіка» з'явився в повісті «Королі й капуста» американського письменника О. Генрі, що змальовувала життя у вигаданій Республіці Анчурії, в якій читач легко вгадував опис тогочасного Гондурасу. «Бананова республіка» означала країну з нестабільною політичною системою та корумпованим урядом, економіка якої повністю залежить від експорту якогось одного виду сировини, здебільшого бананів. Оскільки подібні риси були притаманні багатьом державам Центральної Америки, цей образний вислів став загальновживаним.

Більша частина континенту *Південна Америка* є рівнинною. Гвіанське нагір'я на півночі материка переходить у розлогу Амазонську низовину в центрі. На сході простягається Бразильське плоскогір'я, що на півдні переходить у Ла-Платську низовину. Уздовж західної окраїни материка простягається важкодоступна гірська система Анд. Природні зони змінюються від вологих екваторіальних лісів Амазонії до саван і степових просторів Патагонії на півдні.

Ліси Амазонії багаті цінними породами екзотичної деревини, що спричиняє їх варварську вирубку. Гірські райони Анд багаті рудами кольорових металів, зокрема одні з найбільших у світі покладів міді знаходяться в Чилі. Перу входить у трійку найбільших світових виробників срібла. У Бразилії є великі поклади залізних руд. Колумбія має запаси кам'яного вугілля. Значні поклади нафти є у Венесуелі, а також у шельфі уздовж атлантичного узбережжя Бразилії.

Практикуймо

Вирубка тропічних лісів у Латинській Америці, зокрема в Амазонії, призводить до деградації екосистем, втрати біорізноманіття та змін клімату. Проаналізуйте, як будівництво Трансамазонської траси та розвиток сільського господарства впливають на вирубку лісів, і які наслідки це має для місцевого населення та глобального клімату.

Більшість островів *Карибського басейну* мають вулканічне або тектоніко-вулканічне походження. Центральна частина островів гориста, поселення знаходяться на схилах і в узбережних пониженнях. Для всіх країн типовою проблемою є брак території. Клімат тропічний, сезонно-вологий. Яскраво вираженим є сезон ураганів, які часто призводять до серйозних руйнувань. Найбільшими мінеральними багатствами є поклади алюмінію на Ямаїці, нікелю і кобальту на Кубі, золота і срібла в Домініканській Республіці. Багаті нафтові родовища розвідані біля берегів Тринідаду і Тобаго. На більшості островів є родовища вапняків і гіпсу, що використовуються як будівельний матеріал.

Практикуймо

Проаналізуйте, яким чином урагани впливають на економіку країн Карибського басейну, зокрема на сільське господарство, туризм і транспортну інфраструктуру.

Густота населення в Латинській Америці (32 особи/км²) є суттєво нижчою, ніж в Азії та Європі, але вищою, ніж у Північній Америці. Найменш заселеними є внутрішні простори Південної Америки та гірські хребти Анд. Найвища щільність населення — на островах Карибського басейну, на узбережжях, а також у долинах річок та на міжгірських плато. Найбільш людними є міські агломерації навколо Сан-Паулу (Бразилія), Мехіко (Мексика), Буенос-Айреса (Аргентина), Ріо-де-Жанейро (Бразилія) та інших великих міст. Перенаселеними є низка островних країн і територій Карибського басейну. Перенаселеність відчувається особливо гостро на бідніших територіях з низькою якістю житлової забудови та погано розвинуеною соціальною інфраструктурою.

2. Економічний розвиток регіону

У Латинській Америці та Карибському басейні країни мають дуже різний рівень економічного розвитку. В останні три десятиріччя спостерігається тенденція до зростання рівня життя та спроможності національних господарств. Важливим чинником позитивних змін стали завершення внутрішніх збройних протистоянь і, як наслідок, поступова демократизація. Починаючи з 1990-х рр., Латинська Америка отримала значний приплив зовнішнього інвестиційного капіталу. Європейські інвестори вкладали кошти у великі банки, телекомунікаційні та енергетичні компанії. Китай інвестував у видобувну промисловість, енергетику, сільське господарство та великі інфраструктурні проекти в Латинській Америці. Окрему категорію заможних територій складають дрібні офшори (Багамські Острови, Британські Віргінські Острови, Кайманові Острови, Аруба та ін.). У низці країн значну статтю доходу дає туризм.

Найбільшими викликами в розвитку латиноамериканських і карибських країн є бідність (Гаїті, Нікарагуа, Гондурас, Сальвадор),

висока злочинність (Мексика, Колумбія, Венесуела, Гватемала, Гондурас, Сальвадор тощо), авторитарні диктаторські режими (Венесуела, Куба).

Практикуймо

Використовуючи інтернет-джерела, складіть таблицю країн Північної, Центральної та Південної Америки з показниками ІЛР. Розподіліть країни на групи: високий ІЛР, середній ІЛР, низький ІЛР. Вкажіть, які фактори (економічні, соціальні, географічні) могли впливати на ІЛР у кожній групі. Виберіть дві країни з різним ІЛР і порівняйте їхні економічні сектори. Проаналізуйте, як структура економіки впливає на добробут населення та розвиток країни.

Практикуймо

Складіть рекламний буклет «Подорож у Латинську Америку» — виділіть природні та культурні багатства, цікаві країни та місця.

3. Економіко-географічна характеристика Мексики

Мексика — третя за розміром території (1,97 млн км²) після Бразилії та Аргентини і друга за населенням країна Латинської Америки. Столиця — місто Мехіко (мал. 196). Окрім столиці, великими містами є Гвадалахара, Монтеррей, Пуебла, Толука-де-Лердо. Рівень урбанізації сягає майже 82%. Мексиканці — це найбільша у світі іспаномовна спільнота, що більш ніж удвічі перевищує іспаномовну громаду Іспанії. Не теренах сучасної Мексики існувала низка доколумбових цивілізацій, зокрема Теотіуакан, Мая, Тольтеки, Ацтеки та ін. Корінні народи (індіанці) складають лише 7% сучасного населення, 62% — нащадки змішаних шлюбів.

Мал. 196. Столиця Мексики — м. Мехіко

На сьогодні, країна є дванадцятою у світі і другою в Латинській Америці за абсолютним розміром ВВП. Мексику відносять до групи країн з доходами вище середнього. Країна володіє значними запасами мінеральної сировини і має сучасну економіку, в якій третинний сектор дає близько 60% ВВП, вторинний — 32%, а первинний — близько 8%. Третинний сектор охоплює широкий спектр видів економічної діяльності, серед яких найбільше розвинені банківсько-фінансова діяльність, оптова та роздрібна торгівля і туризм. Туризм посідає особливо важливе місце в мексиканській економіці. На нього припадає понад 8% ВВП країни. У 2023 р. Мексика посіла 6-е місце у світі за кількістю зарубіжних відвідувачів і 16-е за доходами від туризму.

Вторинний сектор також є великим рушієм економічного розвитку Мексики. З 1965 р. уряд запустив програму прикордонної індустріалізації «Макіладори» (Maquiladora), нині відому як IMMEX. Вона передбачала створення пільгових умов торгівлі із США у прикордонних районах (мал. 197). Таким чином на території Мексики виготовляли дешеві, переважно споживчі товари для експорту на американський ринок. Нині Мексика є великим виробником автомобілів і автозапчастин, вузлів і двигунів для літальних і космічних апаратів, виробляє сучасні види електроніки, модернізувала металургійну та хімічну промисловість.

Мал. 197. Кордон Мексики та США

Разом з тим, країна досі страждає від соціальної нерівності, бідності і, як наслідок, високого рівня злочинності. Мексика є найбільшим постачальником наркотичних речовин на ринок США. У багатьох депресивних районах наркокартелі мають більшу владу над місцевим населенням, ніж офіційний уряд.

Практикуймо

Мексика активно використовує модель макіладор для розвитку промисловості та інтеграції у світові ланцюги постачань. Заводи макіладор розташовані переважно на кордоні із США, де збирають автомобілі, електроніку та інші товари для експорту. Обговоріть позитивний і негативний вплив макіладор на економіку Мексики, враховуючи створення робочих місць, залучення іноземних інвестицій, розвиток промислової інфраструктури, вплив на внутрішній ринок та заробітні плати.

4. Економіко-географічна характеристика Бразилії

Бразилія — найбільша за площею (8,5 млн км²) та населенням країна Латинської Америки. Вона займає майже 48% Південно-американського материка, омивається водами Атлантичного океану на сході, межує з Французькою Гвіаною, Суринамом, Гаяною, Венесуелою та Колумбією на півночі, Перу, Болівією та Парагваєм на заході, Уругваєм та Аргентиною на півдні. Хоча історичною столицею, а також головним економічним та культурним центром з моменту заснування країни було Ріо-де-Жанейро, з 1960 р. новою столицею стало місто Бразилія. Найбільшими міськими агломераціями (мал. 198) на сьогодні є Сан-Паулу (22,8 млн осіб), Ріо-де-Жанейро (13,9 млн), Белу-Орізонті (6,3 млн), Бразилія (5 млн), Ресіфі (4,6 млн).

Місто Сан-Паулу

Місто Ріо-де-Жанейро

Місто Белу-Орізонті

Мал. 198. Найбільші міські агломерації Бразилії

Практикуймо

Бразилія межує з 10 країнами і має вихід до Атлантичного океану. Проаналізуйте, як географічне розташування впливає на економічні зв'язки та безпеку країни. Перенесення її столиці в Бразиліа відбулося в центральну частину країни. Як це рішення вплинуло на економіку внутрішніх регіонів і зменшило нерівномірність у розвитку?

На відміну від більшості іспаномовних країн Латинської Америки, офіційна мова Бразилії — португальська, що створює певний культурний бар'єр із країнами-сусідами. Хоч образ Америки як «плавильного казана» народів і культур виник щодо США, він набагато більше підходить для опису етнокультурного середовища Бразилії. Оскільки перші групи європейських колонізаторів складали майже виключно чоловіки, змішані шлюби були поширеним явищем від самого початку колонізації. Більшість населення сучасної Бразилії мають у своєму родоводі представників двох та більше рас. Під час перепису 2022 р., 45% мешканців ідентифікували себе людьми змішаного походження, 43% — нащадками європейців (білими), понад 10% — нащадками африканців, менш 1% — корінними американцями, 0,4% — азіатами.

Економічно Бразилія також є регіональним лідером. Загальний ВВП країни у 2023 р. склав майже \$ 2,2 трлн (десяте місце у світі). Основою економічного потенціалу Бразилії є її природно-ресурсні багатства. Країна є одним зі світових лідерів із видобутку та експорту залізних руд, входить у п'ятірку найбільших виробників марганцевих руд, четвірку виробників бокситів, експортує золото та дорогоцінне каміння. Володіючи значними енергетичними ресурсами, Бразилія має потужну чорну та кольорову металургію на основі власних рудних запасів.

Велику роль в економіці відіграють автомобілебудування та авіа-космічна промисловість. На території Бразилії працюють збиральні підприємства більшості глобальних автомобільних брендів з Європи, Азії та США. Бразильська компанія Embraer входить до трійки найбільших світових виробників пасажирських літаків.

Практикуймо

Бразильські позашляховики Troller (мал. 199) користуються великою популярністю у країні.

Проаналізуйте, чому саме ці автомобілі стали затребуваними серед бразильців та як їх поширення пов'язане з природними і кліматичними умовами Бразилії (рельєфом, дорогами, дощовим кліматом, великими відстанями між містами).

Мал. 199. Бразильський автомобіль Troller

У міжнародному поділі праці спеціалізацію Бразилії визначають сільськогосподарська продукція та сировина. П'ятірку основних статей експорту складають соя, сира нафта, залізна руда, цукор, кукурудза. Бразилія є одним із найбільших у світі постачальників кави, апельсинів, маніоки та яловичини. Третинний сектор нині дає близько 60% ВВП країни. На тлі загального економічного зростання та більшої відкритості зовнішнім ринкам, місто Сан-Паулу перетворилося на один із провідних світових ділових центрів.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/YrNgUEVc> або за QR-кодом і перегляньте відео «Бразилія: сплячий гігант, що може стати наддержавою».

Великий поштовх в економічному розвитку Бразилії дали реформи з лібералізації економіки, приватизації, відкриття для зовнішніх ринків у 1990–2000-х рр. У 1991 р. вона стала співзасновницею Економічного союзу держав Південної Америки (МЕРКОСУР), у 2009 р. — БРІКС (міжурядової організації найбільших за площею та населенням країн, що розвиваються) і нині може претендувати на статус одного із провідних геоекономічних центрів країн Глобального Півдня.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/WrNgQ8e9> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Латинська Америка і Карибський басейн».

Підсумовуємо

Латинська Америка та Карибський басейн — це великий і різноманітний регіон. Природні умови різноманітні: від високих Анд і лісів Амазонії до пустелі Атакама й саван Бразилії. Регіон багатий на природні ресурси: нафту, газ, руди, ліси, родючі землі.

Населення відзначається етнічною та культурною строкатістю: європейці, індіанці, африканці та представники змішаних шлюбів.

В економіці провідну роль відіграє сільське господарство, гірничодобувна промисловість і туризм. Провідними країнами є Бразилія, Мексика.

Латинська Америка і Карибський басейн займають важливе місце у світовій торгівлі, але мають і проблеми: нерівномірність розвитку, бідність, залежність від експорту сировини.

ТЕМА 5. АФРИКА. ОКЕАНІЯ

§ 44–
45

Загальний огляд Африки та Океанії

Ви дізнаєтеся:

- про багатство природних ресурсів та населення субрегіонів Африки;
- про особливості економічного розвитку окремих країн Африки;
- про найвіддаленіші від нас субрегіони Австралії та Океанії.

1. Географічне розташування, природа і населення Африки

Африканський континент охоплює площу у 30,37 млн км² із населенням понад 1,5 млрд осіб (2024 р.). За обома цими показниками Африка є другим за величиною світовим макрорегіоном після Азії. Розташована у всіх чотирьох півкулях Землі. Від Європи Африка відмежовується Гібралтарською протокою, а з Азією з'єднана Суецьким перешийком, через який у 1869 р. відкрито Суецький канал, що сполучив акваторії Атлантичного та Індійського океанів, скоротивши морський шлях з Азії до Європи.

Практикуймо

Позначте на контурній карті Африки найбільші країни. Вкажіть столиці цих країн. До яких водойм Світового океану мають вихід країни регіону? Назвіть материкові країни.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/OrNgIYeM> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Політична карта Африки».

Поверхня Африканського материка здебільшого рівнинна. До 39% поверхні складають рівнини, близько 28% — височини і плато, 10% — низовини і 23% — гориста місцевість. Найбільшими гірськими системами є Драконові гори на півдні, Атлаські на північному заході та Ефіопське нагір'я. Континент є надзвичайно багатий корисними копалинами. Африка володіє найбільшими у світі запасами платини, паладію та родію (ПАР та Зімбабве), великими запасами кобальту (ДРК, Марокко, Мадагаскар), бокситів (Гвінея), міді (ДРК та Замбія), марганцю (ПАР) і хромітів, урану (Намібія та Нігер). Упродовж кількох сторіч Африка є одним із найбільших поставальників на світові ринки золота (ПАР, Алжир та Лівія) і діамантів (ПАР, ДРК, Ангола). Значні поклади нафти сконцентровані на півночі материка (Алжир, Лівія, Єгипет), у районі Гвінейської затоки та у східній частині (Південний Судан), природного газу — в Алжирі, Єгипті, Сенегалі, Нігерії та Мозамбіку.

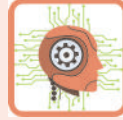
Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/WrNgHLMj> або за QR-кодом і перегляньте відео «Перехрестя бідності: виклики та перспективи Африки».

Клімат здебільшого жаркий, тропічний. Лише північна та південна окраїни континенту знаходяться у субтропічному поясі. Найбільш несприятливими рисами природи є кліматичні умови у перезволожених і заболочених екваторіальних районах, а також брак води і надмірна спека в пустельних тропічних районах. Саме цим чинником обумовлений нерівномірний розподіл населення Африки. Найщільніше заселені долина р. Ніл, район Великих Африканських озер, західне узбережжя та Ефіопське нагір'я. Майже незаселеними є пустелі Сахара, Калахарі та Наміб.

Учені вважають, що саме в Африці, зокрема в районі Великої рифтової долини, з'явилися перші представники виду *homo sapiens*. У долині р. Ніл сформувалась одна з найдавніших світових цивілізацій Давнього Єгипту. Здавна африканські держави вели активну торгівлю з країнами Середземномор'я, Близького та Середнього Сходу, Південної Азії і навіть Далекого Сходу. Двома основними торговельними маршрутами були суходільний через пустелю Сахара та морський через Індійський океан.

Доба європейського колоніалізму обернулася справжньою трагедією для народів Африки. Починаючи з XV ст., португальці першими розпочали работоргівлю на західному узбережжі Африки, що зроста до неймовірних масштабів упродовж XVI–XVII ст. разом із попитом на робочу силу на плантаціях у Вест-Індії, Південній, а згодом і Північній Америці. Найбільше демографічно від європейської работорговлі постраждали Західна та Центральна Африка. З кінця XIX ст. європейські країни розпочали агресивну кампанію колонізації внутрішніх районів Африканського континенту. Процес деколонізації Африки розпочався в середині XX ст. 1960-й рік, коли

Що каже штучний інтелект?

Чи можна за допомогою ШІ виявляти нелегальний видобуток ресурсів (нафти, алмазів) у країнах Африки?

Мал. 200. Субрегіони Африки

одразу 17 африканських країн здобули незалежність, часто називають роком Африки.

ООН виділяє на політичній карті Африки п'ять субрегіонів (мал. 200), що разом нараховують 54 держави. Це найбільша кількість суверенних націй серед усіх макрорегіонів світу. Водночас, кордони більшості держав Африки відображають радше адміністративні межі колоніальних володінь, ніж сформовані етнотериторіальні спільноти.

Практикуймо

Розгляньте політичну карту Африки. Зверніть увагу на лінійні (прямі) та природні кордони між країнами. Поясніть, чому значна частина кордонів Африки проходить прямими лініями, а де-не-де кордони збігаються з природними межами (річки, пустелі, гори). Проаналізуйте: які переваги й проблеми створюють такі «штучні» кордони для сучасних африканських держав?

2. Особливості економічного розвитку країн Африки

Африка відзначається різномірністю економічного розвитку. Усі держави континенту відносять до групи країн, що розвиваються. Лише Сейшельські Острови мають високий рівень доходів і ще вісім держав (Алжир, Лівія, Екваторіальна Гвінея, Габон, Намібія, Ботсвана, ПАР, Маврикій) — вище середнього.

Більшість країн цієї групи володіють значними природними багатствами, переважно запасами нафти й газу, дорогоцінного каміння. Винятками є Сейшельські Острови та Маврикій, дрібні острівні держави з економіками, що досягли успіху переважно за рахунок розвитку туризму та фінансового сектора. Решта мають доходи нижче середнього і низькі. Типовою рисою більшості африканських країн є моноспеціалізація національних економік, тобто залежність господарства від експорту одного або кількох видів сировини або найбільш прибуткової сільськогосподарської культури.

Практикуймо

Використовуючи карту атласу та інтернет-джерела, складіть групи країн Африки за їхньою моноспеціалізацією у виробництві продукції первинного сектора економіки: видобутку нафти й газу; видобутку кольорових і дорогоцінних металів; вирощуванні кави, какао, бавовнику, чаю чи інших культур. Позначте на контурній карті умовними знаками (пiктограмами) країни і їхню спеціалізацію. Зробіть висновок: чому африканські країни часто залишаються залежними від одного виду продукції? Як подолати цю проблему?

Така модель розвитку залишилася з колоніальних часів. Елементи сучасної економіки, зокрема сфера послуг, окремі види переробної промисловості представлені у столицях та великих містах, тоді як на периферії зберігаються архаїчні способи ведення натурального сільського господарства. Два народи — пігмеї та бушмени, — що мешкають на території ДРК та ПАР відповідно, досі зберегли первісні форми збиральництва та полювання.

Робота в групі

Мініпроект: «Африка в Україні, Україна в Африці»

Група I. Знайдіть африканські товари, які продаються у ваших місцевих супермаркетах. Зробіть світлини етикеток, де вказана країна-виробник. Презентуйте свій проєкт. Чи купує ваша родина дані товари та чому?

Група II. У яких сферах Україна співпрацює з африканськими державами? Використовуючи додаткові джерела інформації, пошукайте приклади співпраці.

3. Економіко-географічна характеристика Єгипту

Єгипет — країна на північному сході Африки, площею 1 млн км² і з населенням 109,5 млн осіб (2024 р.). Столиця — м. Каїр (мал. 201). Населення країни на 90% складають єгиптяни, спадкоємці давньоєгипетської цивілізації. Попри розташування на Африканському континенті, у геокультурному відношенні Єгипет відносять до країн Близького та Середнього Сходу.

Мал. 201. Столиця Єгипту — м. Каїр

Офіційною мовою є арабська, державною релігією — іслам. У Єгипті знаходиться один із найбільш густонаселених ареалів Африки — долина та дельта Нілу, де проживає до 95% населення країни. Агломерація Великого Каїра нараховує понад 20 млн осіб. Така нерівномірність розселення пояснюється переважанням у країні пустель, непридатних для постійного проживання.

В останні роки економіка Єгипту є другою в Африці після ПАР. Країна володіє багатьма видами корисних копалин (нафтою, газом, золотом, залізними та марганцевими рудами, танталом). Реформи на початку 2000-х рр. дозволили суттєво оновити економіку. Іноземні корпорації відкривають тут підприємства, користуючись перевагами дешевої робочої сили. Країна має розгалужену промисловість включно із металургією, сучасними напрямками машинобудування, електроніки, хімії, фармацевтики, виробництвом одягу та текстилю. Особливо важливу роль відіграє туризм. Країна приваблює відвідувачів історичною спадщиною та рекреаційними ресурсами узбережжя Червоного моря. Сільське господарство також різноманітне. В Єгипті вирощують пшеницю, кукурудзу, цукрову тростину, фрукти, овочі, рис. Проте власного сільськогосподарського виробництва не вистачає для забезпечення продовольчих потреб країни. Єгипет є одним із найбільших у світі імпортерів українського зерна.

Практикуймо

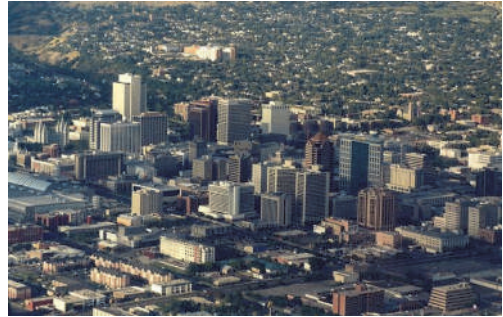
Уявіть, що через глобальні кліматичні зміни рівень води в Нілі різко знизився. Спрогнозуйте, як це може вплинути на економіку Єгипту. Розгляньте наслідки для сільського господарства, туризму та енергетики. Запропонуйте шляхи, як країна може адаптуватися до таких змін. З якими країнами Єгипет узгоджує забір води із Нілу?

4. Економіко-географічна характеристика Нігерії

Нігерія розташована в Західній Африці, на узбережжі Гвінейської затоки. Це найбільша за людністю (понад 230 млн осіб) країна континенту. Столиця — м. Абуджа (мал. 202). Найбільше місто країни — Лагос — є другою за величиною міською агломерацією Африки (понад 16 млн осіб).

Нігерія є однією із найбільш етнічно розмаїтих країн. Її населення складають представники понад 250 етнічних груп із власною мовою і культурою. Релігійно країна поділена навпіл: близько 45% населення, переважно на півночі, є мусульманами і стільки ж, здебільшого на півдні, — християнами. Ще 10% дотримуються місцевих традиційних вірувань. Етнічна строкатість та релігійні розбіжності, посилені проблемами бідності та соціальної нерівності, призводять до тривалої політичної нестабільності.

Разом з тим, Нігерія нині є третьою найбільшою економікою Африки. Демократичні перетворення після падіння військової диктатури в 1999 р. призвели до пришвидшення економічного зростання. Експорт нафти і газу, а також какао-бобів складає основу зовнішніх надходжень Нігерії. В останні роки отримали розвиток фінансовий сектор, фармацевтична промисловість та індустрія розваг. Для внутрішнього споживання у країні вирощують маніоку, кукурудзу, рис, просо та інші культури.

Мал. 202. Столиця Нігерії — м. Абуджа

Практикуймо

Обґрунтуйте, як етнічна та релігійна строкатість може бути одночасно і проблемою (конфлікти, нестабільність), і ресурсом (культурна багатогранність, розвиток креативних індустрій) для Нігерії. Які кроки має робити уряд, щоб мінімізувати конфлікти та використати різноманітність як перевагу для розвитку країни?

5. Економіко-географічна характеристика Південно-Африканської Республіки (ПАР)

Південно-Африканська Республіка (ПАР) є найпівденнішою країною Африки. Її площа становить 1,2 млн км², населення — 64 млн осіб

(2024 р.). Тут проживає найбільша спільнота людей європейського походження (нащадки голландських і британських колоністів). У країні є три офіційні столиці (Кейптаун (мал. 203), Преторія та Блумфонтейн) і 12 офіційних мов (англійська, африкаанс (утворилася з голландської), а також десять мов місцевих народів). З 1948 по 1994 рр. у країні діяв режим апартеїду — офіційної політики, що суттєво обмежувала політичні, економічні та соціальні права корінних спільнот.

Мал. 203. Столиця ПАР — Кейптаун

Упродовж другої половини ХХ ст. ПАР була найбільшою та найрозвиненішою економікою Африки. Проте політична нестабільність після скасування режиму апартеїду позначилась і на темпах економічного зростання. Нині ПАР посідає перше місце в Африці за розміром ВВП і шосте за ВВП у перерахунку на одного мешканця.

ПАР має розгалужену економіку. Третинний сектор дає 65% ВВП, вторинний — 25%. Проте основою для зростання є експорт мінеральної сировини (золота, діамантів, вугілля, платини, хромітів). Завдяки прибуткам від експорту мінералів ПАР інвестує капітал у розвиток вторинного сектора. Основою третинного сектора є фінансові послуги, торгівля та туризм.

Практикуймо

Уявіть, що ви — журналіст / журналістка, який / яка пише статтю про ПАР. Використовуючи додаткові джерела інформації, дослідіть, чому її називають «веселковою країною» і що це означає для її мультикультурного суспільства. Знайдіть приклади, як ця країна долає спадщину апартеїду і як її різноманітність відображається в мовах, музиці та спорті.

6. Загальна характеристика Океанії

Океанія — найвіддаленіший від Старого світу регіон, що охоплює найменший материк Землі — Австралію, — а також велику кількість островів, які поділяють на три субрегіони — Меланезію, Мікронезію та Полінезію. Загальна площа регіону складає 8,5 млн км², населення — 46 млн осіб (2024 р.).

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/TrNgPYrX> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу «Країни Океанії».

ДПА / НМТ

Які чинники зумовлюють участь країн Мікронезії, Полінезії, Меланезії в міжнародному поділі праці? Оберіть у переліку вірні твердження (віддаленість країн від материків й одна від одної, перебування

під політичним контролем Австралії, можливості освоєння ресурсів океану, обмежені ресурси мінеральної сировини й палива, надлишок кваліфікованої робочої сили, політика реіндустріалізації урядів більшості країн, розташування світових фінансових центрів).

Активна колонізація **Австралії** Великою Британією була покликана компенсувати втрати імперії після проголошення незалежності США. Наслідком колонізації стало майже повне винищення корінного австралійського населення, нині його частка не перевищує 3,8% мешканців країни. Як і в ПАР, в Австралії була збудована економіка переселенського капіталізму, орієнтована спершу на сільське господарство, а згодом — на експорт мінеральної сировини. Австралія має великі запаси кам'яного вугілля, бокситів, залізних руд, золота, урану, літію, діамантів.

Сучасна Австралія має населення 26,8 млн осіб. Столиця — м. Канберра (мал. 204). Двома найбільшими містами є Сідней та Мельбурн. Більшість австралійців проживає на східному узбережжі, де кліматичні умови є найкомфортнішими. Великі простори займають пустелі та напівпустелі.

Мал. 204. Панорама Канберри

Нині Австралія є розвинуеною економікою. Капітал, одержаний від експорту мінералів, дозволяє країні розвивати сферу сучасних технологій. Важливим залишається експорт мінералів і продукції сільського господарства — м'яса, пшениці, бавовни, ячменю, вина.

Пізнаймо більше

Назва «Канберра» в перекладі з мови аборигенів означає «місце зустрічі». Місто збудоване в 1927 році на порожньому місці, з метою примирення Сіднея і Мельбурну, які конкурували за право виступати столицею Австралії. Збудоване місто розтягнулося на берегах штучного озера. Завдяки гармонійному проекту та оптимальному плануванню, що враховувало всі особливості ландшафту, місто стало прикладом успішного містобудування.

Підсумовуємо

Африка є континентом значних природних ресурсів і водночас соціально-економічних проблем: поряд із багатими державами існують країни з низьким рівнем розвитку.

В Океанії головною державою є Австралія — високорозвинена країна з потужним господарством і високим рівнем життя населення.

ПОВТОРИМО

НІМЕЧЧИНА

Площа — 357 тис. км²
Населення — 83,3 млн осіб
Столиця — Берлін

КИТАЙ

Площа — 9,6 млн км²
Населення — 1,4 млрд осіб
Столиця — Пекін

ФРАНЦІЯ

Площа — 551,5 тис. км²
Населення — 68,3 млн осіб
Столиця — Париж

РЕСПУБЛІКА КОРЕЯ (ПІВДЕННА КОРЕЯ)

Площа — 100,4 тис. км²
Населення — 51,8 млн осіб
Столиця — Сеул

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ

Площа — 243,6 тис. км²
Населення — 68,4 млн осіб
Столиця — Лондон

ІНДІЯ

Площа — 3,3 млн км²
Населення — 1,43 млрд осіб
Столиця — Нью-Делі

ІТАЛІЯ

Площа — 302 тис. км²
Населення — 59 млн осіб
Столиця — Рим

ІНДОНЕЗІЯ

Площа — 1,9 млн км²
Населення — 279 млн осіб
Столиця — Джакарта

ІСПАНІЯ

Площа — 505,3 тис. км²
Населення — 48 млн осіб
Столиця — Мадрид

СІНГАПУР

Площа — 734,3 км²
Населення — 6 млн осіб
Столиця — Сінгапур

ПОЛЬЩА

Площа — 312,7 тис. км²
Населення — 38 млн осіб
Столиця — Варшава

ТУРЕЧЧИНА

Площа — 783,5 тис. км²
Населення — 85,5 млн осіб
Столиця — Анкара

ЯПОНІЯ

Площа — 378 тис. км²
Населення — 124 млн осіб
Столиця — Токіо

ОБ'ЄДНАНІ АРАБСЬКІ ЕМІРАТИ

Площа — 83,6 тис. км²
Населення — 10,8 млн осіб
Столиця — Абу-Дабі

КАЗАХСТАН

Площа — 2,7 млн км²
Населення — 20,5 млн осіб
Столиця — Астана

США

Площа — 9,8 млн км²
Населення — 340 млн осіб
Столиця — Вашингтон

КАНАДА

Площа — 9,9 млн км²
Населення — 41,2 млн осіб
Столиця — Оттава

МЕКСИКА

Площа — 1,97 млн км²
Населення — 130,9 млн осіб
Столиця — Мехіко

БРАЗИЛІЯ

Площа — 8,5 млн км²
Населення — 214 млн осіб
Столиця — Бразиліа

ПІВДЕННО-АФРИКАНСЬКА РЕСПУБЛІКА

Площа — 1,22 млн км²
Населення — 64 млн осіб
Столиця — Преторія

ЄГИПЕТ

Площа — 1 млн км²
Населення — 110 млн осіб
Столиця — Каїр

АВСТРАЛІЯ

Площа — 7,7 млн км²
Населення — 26,8 млн осіб
Столиця — Канберра

Словник географічних термінів і понять

Валовий внутрішній продукт (ВВП) — вартість кінцевих товарів і послуг, які вироблені за рік у певній країні всіма підприємствами, що належать як національним, так і іноземним власникам.

Валовий національний продукт (ВНП) — вартість кінцевих товарів і послуг, які вироблені за рік фірмами певної країни незалежно від місця їх розташування.

Види економічної діяльності — сукупність підприємств, закладів та установ, що задовольняють однорідні потреби суспільства в товарах чи послугах.

Географічний поділ праці полягає в господарській спеціалізації окремих територій та обміні результатами цієї діяльності.

Геополітична карта світу є підвидом політичної карти світу, яка зображає поділ географічного простору на **геополітичні регіони** — великі частини суходолу або морського простору, що зазнають політичного впливу або відносяться до сфери зовнішньополітичних інтересів впливових країн та їх союзів.

Демографічна політика — система економічних, адміністративних і виховних заходів для регулювання рівня народжуваності у країні.

Демографічне старіння — процес зростання частки літніх людей у віковому складі населення.

Демографічний вибух — процес різкого прискорення темпів зростання кількості населення.

Економічно активне населення (робоча сила) — працездатне населення у віці 15–70 років, яке бере участь у суспільному виробництві або зайняте іншою діяльністю, що приносить доходи, а також зареєстровані безробітні.

Економічно неактивне населення (населення поза робочою силою) — особи у віці 15–70 років, які не мають роботи і не займаються її пошуками.

Експорт — торговельні операції з продажу товарів, вироблених у країні, та послуг за кордон.

Етнічні (національні) меншини — невеликі порівняно з державотворчим етносом групи, які мають спільне походження, мову, культуру.

Етнос — група людей, які живуть на певній території, мають спільну мову, історію, культуру, традиції та усвідомлюють свою належність до цієї спільноти.

Імпорт — торговельні операції з купівлі іноземних товарів для продажу на внутрішньому ринку.

Кількість населення (людність) — сукупність жителів певної території в конкретний момент часу.

Коефіцієнт народжуваності — кількість народжених дітей у розрахунку на кожну тисячу жителів, вимірюють у ‰ (промиле).

Коефіцієнт смертності — кількість померлих у розрахунку на кожну тисячу жителів, вимірюють у ‰ (промиле).

Мегалополіс — велике скупчення взаємопов'язаних між собою міст і міських агломерацій, яке утворює єдиний урбанізований простір на основі добре розвиненої інфраструктури.

Міграція — процес переміщення людей у просторі. Розрізняють **імміграцію** — в'їзд до країни з-за кордону та **еміграцію** — виїзд закордон. Повернення мігрантів на Батьківщину позначають терміном **рееміграція**. Різниця між кількістю прибулих і вибулих — це **сальдо міграції**.

Міжнародний поділ праці (МПП) — найвища форма територіального поділу праці, який передбачає спеціалізацію окремих країн на виробництві певних видів товарів і послуг та подальший обмін (торгівлю) ними на світовому ринку.

Місто — велике за людністю поселення, населення якого зайняте переважно у промисловості та сфері послуг.

Міська агломерація — територія з густою мережею міських і сільських поселень, які об'єднані різними зв'язками (трудовими, господарськими, соціально-культурними).

Паливно-енергетичний баланс — співвідношення між видобутком і виробництвом різних видів палива та енергії та їх споживанням.

Поселення (населений пункт) — компактно заселена територія з усіма умовами для забезпечення життєдіяльності людей.

Природне відтворення населення — постійне відновлення покоління людей у результаті процесів народжуваності і смертності.

Природний приріст — різниця між народжуваністю і смертністю, може бути додатним або від'ємним.

Регіон — окрема частина земної поверхні з визначеними межами, що відрізняється від оточення спільними фізико-географічними та/або геокультурними особливостями.

Рівень безробіття — частка людей старше 15 років, які не мають роботи та офіційно зареєстровані в центрах зайнятості (у %).

Рівень економічної активності — частка робочої сили (зайняті + безробітні) в усьому населенні старше 15 років (у %).

Рівень зайнятості — частка працюючих людей в усьому населенні старше 15 років (у %).

Розселення — розміщення людей на території за певними типами поселень, на яке впливають природні, економічні, соціальні, демографічні і геополітичні фактори.

Світове господарство — сукупність національних економік, які поєднані між собою міжнародним поділом праці.

Село — невеликий населений пункт із садибною забудовою. Сільськими поселеннями в різних країнах світу є слободи, станиці, кишлаки, аули, кібуци тощо.

Сепаратизм — прояв дезінтеграційних процесів, прагнення окремих регіонів у складі держави до посилення власної автономії аж до повної незалежності.

Статеві-вікова піраміда — спеціальна графічна побудова для дослідження статево-вікової структури населення.

Субурбанізація — процес швидкого розростання («розповзання») приміської зони великих міст.

Суспільна географія — географічна наука, що вивчає просторову (територіальну) організацію суспільства та його окремих частин — населення, виробничої, соціальної, політичної сфер.

Суспільство — велика група людей, які живуть разом на певній території, використовують природні ресурси цієї території, взаємодіють між собою в господарській діяльності для створення матеріальних і культурних цінностей.

Технопарк і технополіс — райони високої концентрації науково-дослідних центрів у поєднанні з експериментальними виробництвами, що можуть тестувати і запускати на ринок технологічні новинки і швидко модифікувати виробництво.

Торговельний баланс або сальдо зовнішньої торгівлі — різниця між сукупною вартістю експорту та імпорту, може бути додатним / або від'ємним.

Урбанізація (від лат. urbanus — «міський») — процес зростання значення міст і міського способу життя в розвитку суспільства.

Рекомендована література

1. Атлас. Регіони та країни. Географія. 10 клас. — Львів : УКГ; Тернопіль : Підручники і посібники, 2025. — 42 с.
2. Атлас. Географія. 9 клас. — Київ : Інститут передових технологій, 2024. — 48 с.
3. Атлас. Україна і світове господарство. 9 клас. — Київ : Картографія, 2024. — 40 с.
4. Атлас. Географія. 9 клас. — Київ : Оріон, 2024. — 48 с.
5. Глобальна економіка : навч. посіб. / Т. В. Шталь, Ю. Б. Доброскок, О. О. Тищенко та ін. — Харків : Форт, 2016. — 358 с.
6. Гудзеляк І. І. Географія населення: навч. посібник. 2-ге вид., переробл., доп. / І. І. Гудзеляк. — Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2019. — 256 с. + 8 с. кол. іл.
7. Де Блій Г., Муллер П., Шаблій О. Географія: світи, регіони, концепти / Переклад з англ. / Г. Де Блій, П. Муллер, О. Шаблій. — Київ : Либідь, 2004. — 740 с.
8. Дністрянський М. С. Етногеографія України : навч. посібник / М. С. Дністрянський. — Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. — 232 с.
9. Дронова О. Л. Геоурбаністика : навч. посібник для вищих навч. заклад. / О. Л. Дронова. — Київ : ВПЦ «Київський ун-т», 2014. — 419 с.
10. Заставний Ф. Д. Україна. Природа, населення, економіка / Ф. Д. Заставний. — Львів : Априорі, 2011. — 504 с.
11. Зубик А. І. Українська діаспора : суспільно-географічне дослідження / А. І. Зубик. — Львів : Простір-М, 2019. — 442 с.
12. Кузик С. П. Географія світового господарства : навч. посібник / С. П. Кузик, О. І. Мамчур, І. В. Ванда. — Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. — 312 с.
13. Шарма Ручір. Передові країни. В очікуванні нового «економічного дива» / Р. Шарма. — К. : Наш формат, 2018. — 296 с.
14. World Bank Open Data : таблиці [Електронний ресурс] / World Bank, 2024. URL: <https://data.worldbank.org/indicator>.
15. FAO. 2024. FAOSTAT. URL: <https://www.fao.org/faostat/en/#data>
16. BP Statistical Review of World Energy 2024. 73st editionhttps URL: <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2024-full-report.pdf>

Навчальне видання

Запотоцький Сергій Петрович,
Зінкевич Мирослав Володимирович,
Совенко Валерій Володимирович,
Гудзеляк Ірина Іванівна,
Івах Віра Юріївна,
Івах Ярослав Євгенович,
Брайчевський Юліан Сергійович,
Мозіль Олена Володимирівна

ГЕОГРАФІЯ

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

*У виданні використані ілюстрації з інтернет-джерел,
що розміщені у вільному доступі.*

*Картографічні роботи виконані за матеріалами
картографічних творів ДНВП «Картографія»
та ТОВ «Українська картографічна група»*

Літературний редактор *Ігор Миколів*
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Картографічні роботи *Мирослава Зінкевича*
Художнє оформлення *Мар'яни Дячинської, Тетяни Волошин, Марії Логош*

Формат 70х100 1/16.

Ум. друк. арк. 22,1. Обл.-вид. арк. 14,0. Наклад 100 042 прим.

ТзОВ «Видавництво Астон», 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

Цифри на карті позначено:

1 Беліз	8 Домініка	14 Гамбія	22 Сан-Томе і Принсіпі	29 Комори	36 Йорданія	50 Чехія	58 Вірменія	66 Східний Тимор
2 Сальвадор	9 Сент-Вінсент і Гренадини	15 Гвінея-Бісау	23 Руанда	30 Еритрея	37 Ліван	51 Австрія	59 Азербайджан	67 Науру
3 Ямайка	10 Сент-Люсія	16 Сьєрра-Леоне	24 Бурунді	31 ОАЕ	38 Сирія	52 Швейцарія	60 Киргизстан	68 Соломонові Острови
4 Гаїті	11 Гренада	17 Кот-Д'Івуар	25 Малаві	32 Катар	39 Албанія	53 Бельгія	61 Таджикистан	69 Вануату
5 Домініканська Республіка	12 Барбадос	18 Буркіна-Фасо	26 Есватіні	33 Бахрейн	40 Болгарія	54 Нідерланди	62 Бутан	70 Фіджі
6 Сент-Кітс і Невіс	13 Тринідад і Тобаго	19 Бенін	27 Лесото	34 Кувейт	41 Північна Македонія	55 Данія	63 Бангладеш	71 Тувалу
7 Антигуа і Барбуда		20 Того	28 Зімбабве	35 Ізраїль і Палестина	42 Чорногорія	56 Молдова	64 Камбоджа	72 Екваторіальна Гвінея
		21 Уганда				57 Грузія	65 Бруней	--- Кордони країн

РЕГІОНИ СВІТУ				
АМЕРИКА	АЗІЯ	АФРИКА	ЄВРОПА	ОКЕАНІЯ
Субрегіони:				
Північна Америка	Центральна Азія	Північна Африка	Північна Європа	Австралія і Нова Зеландія
Центральна Америка	Східна Азія	Західна Африка	Західна Європа	Мікронезія
Карибський басейн	Південно-Західна Азія	Центральна Африка	Східна Європа	Меланезія
Південна Америка	Південна Азія	Східна Африка	Південна Європа	Полінезія
Межі країн	Південно-Східна Азія	Південна Африка	Межі регіонів	Межі субрегіонів Океанії